

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

**“ÖZBEK CEDİT EDEBİYATI ESERLERİNDE ‘CEDİT –
KADİM’ GÖRÜŞ ÇATIŞMALARININ YANSIMALARI”
(MAHMUD HOCA BEHBUDİ, ABDÜRRAUF FITRAT
VE ABDÜLHAMİD ÇOLPAN ESERLERİ ÖRNEĞİNDE)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
ABDUL FATAH RASOOLY

DANIŞMAN
YAR. DOÇ.DR. Ali Abbas ÇINAR

MUĞLA

2015

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

“ÖZBEK CEDİT EDEBİYATI ESERLERİNDE “CEDİT-KADİM” GÖRÜŞ
ÇATIŞMALARININ YANSIMALARI”(MAHMUD HOCA BEHBUDİ, ABDURRAUF FITRAT
VE ABDÜLHAMİD ÇOLPAN ESERLERİ ÖRNEĞİNDE)

ABDUL FATAH RASOOLY

Sosyal Bilimler Enstitüsünde
“Yüksek Lisans”
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 01.06.2015
Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 04.05.2015

Tez Danışmanı : Yar.Doç.Dr. Ali Abbas ÇINAR
Jüri Üyesi : Prof.Dr. Mustafa Volkan COŞKUN
Jüri Üyesi : Yar.Doç.Dr. İsmail Turan KALLIMCI

Enstitü Müdürü : Prof. Dr. Mehmet MARANGOZ

MAYIS 2015
MUĞLA

TUTANAK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 18 / 2 / 2015
667-02 tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim
Yönetmeliği'nin maddesine göre, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı
Yüksek lisans öğrencisi Abdul Fatah RASOOLU'NUN "Özbek Cedit Edebiyatı Eserlerinde
"Cedit-Kadim" Görüş Çatışmalarının Yansımaları"(Mahmud Hoca Behbudi, Abdrrauf Fıtrat
ve Abdülhamid Çolpan Eserleri Örneğinde)adlı tezini incelemiş ve aday...4. 15.1.2015
tarihinde saat...^{11.00}da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra ...60... Dakikalık süre
içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim Dallarından sorulan sorulara
verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin ~~başarılı~~ Olduğuna ^{24.12.15} ile karar
verildi. ^{Kabul}

Tez Danışmanı

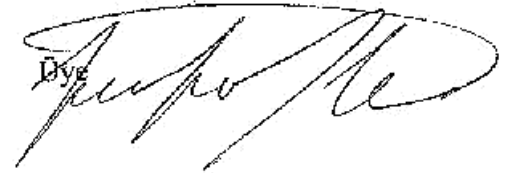
Yrd. Doç. Dr. Ali Abbas ÇINAR

Üye

Prof. Dr. Mustafa Volkan ÇOŞKUN

Üye

Yrd. Doç. Dr. İsmail Turan KALLIMCI

YEMİN

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Özbek Cedit Edebiyatı Eserlerinde ‘Cedit – kadim’ Görüş Çatışmalarının Yansımaları” (Mahmud Hoca Behbudi, Abdülrauf Fıtrat ve Abdülhamid Çolpan Eserleri Örneğinde)” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

15/05/2015

Abdul Fatah Rasooly

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

Soyadı : RASOOLY

Adı : Abdul Fatah

Kayıt No:

TEZİN ADI

Türkçe : "Özbek Cedit Edebiyatı Eserlerinde 'Cedit – Kadim' Görüş Çatışmalarının Yansımaları"
(Mahmud Hoca Behbudi Abdürrauf Fitrat ve Abdülhamid Çolpan Eserleri Örneğinde)

Y. Dil : On New Uzbek Literature work (Jadid-ancient) view. Conflict of perfections
(Prof Mahmud Behbudi , ABDÜRRAUF FITRAT and ABDÜLHAMİD ÇOLPAN
Works examples

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta Yeterlilik

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Fakülte : Fen- Edebiyat Fakültesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar :

Tarih :

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan :

Basm Yeri :

Basm Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : Ali Abbas ÇINAR

Ünvanı : Yrd. Doç. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL: Türkçe

TEZİN SAYFA SAYISI: 204

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. Özbek Cedit Edebiyatı Eserlerinde
2. Cedit- Kadim Görüş Çatışmaları
3. Mahmud Hoca Behbudi, Abdülrauf Fitrat ve Abdülhamit Çolpan Eserleri Örneğinde

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER :

1. Türkistan
2. İslamcılık
3. Türkçülük
4. Ceditçilik

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER: Konunuzla ilgili yabancı indeks, abstract ve thesaurus'u kullanınız.

1. Türkistan
2. Jadism,
3. Islamism
4. Turkism.

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum 2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir 3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezim tamamlanmış fotokopisi alınabilir

Yazarın İmzası :

Tarih : 24.05.2015

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ın toplumsal ve siyasal yapısını derinden etkileyen iki büyük gelişme cereyan etmiştir. Bunlar, Rus ilerlemesinin nihayete ererek, Rus hâkimiyetinin tesisine başlanması ve Türkistan halkları arasında baş gösteren modernleşme hareketleridir. XIX. yüzyıl boyunca devam eden Rus işgallerine karşı siyasi yöneticiler başarılı olamayınca, Türkistan halkı tepkisini Rus yönetimine isyan ederek gösterdi. Ancak halkın bu isyanları yerli halka insan kaybindan ve artan baskıdan başka bir şey kazandırmadı. Çarlık yönetiminin, Türk ve Müslüman halka uyguladığı Panslavist politikalar karşısında aydınlar, çareyi düşmana karşı kültürel birleşmede buldular. Bu birleşme, Cedit hareketi temelinde, İslamlık-Türklük bilincinin halk arasında Cedit okulları ve yayın organlarıyla Türkistan'da yayılarak halkı aydınlatıp, bilinçlendirme şeklinde kendini gösterdi. Türkistan aydın önderlerinin yenileşme fikirlerini yansıtan İslamcılık, Türkçülük ve Ceditçilik, Çarlık yönetimi altında haksız uygulamalara maruz kalan Türkistan yerli halkını esaretten kurtararak medeni gelişmeyi sağlamak amacıyla kurtuluş savaşının temel ideolojisini teşkil ederek, dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik gelişimini doğrudan yönlendirdiği gibi günümüz Türkistan'ının şekillenmesinde de önemli rol oynadı. Bu sebeple yapmış olduğumuz tez çalışmasının odak noktasını, Türkistan'da bu fikirlerin ortaya çıkması ve yerli halkın kültürel, siyasi hayatına etkisi oluşturmaktadır. Çalışmamızı hazırlarken değerli vaktini ayırarak, büyük bir sabırla defalarca okuyan ve tezin oluşumunda yol gösteren hocam Yar. Doç. Dr. Ali Abbas ÇINAR'a, akademik olarak yetişmemizde eşsiz bilgilerini bizimle paylaşan ve örnek aldığımız Prof. Dr. Juliboy Eltazarov'a, kaynakları bulmam konusunda yardımcı olmuş teşekkür ederim. Ayrıca yazı kısmında bana her türlü yardıma bulunan Güneş DİKİCİ'ye ve Murta Ercan'a teşekkür ederim. Ayrıca, her konuda yanımda hissettiğim, eğitimimde maddi-manevi desteklerini esirgemeyen babam ve annem sonsuz şükranlarımı sunarım.

İçindekiler

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLE.....	II
ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ.....	1
1. Türkistan’da XX. Yüzyıl Başlarındaki Yenilenme Hareketleri ve Cedit-Kadim Münakaşası.....	7
1.1 Rus işgali altındaki Türkistan’ın yönetim şekli.....	9
1.2 Türkistan’da Ceditçiliğin Ortaya Çıkışı ve İlk Ceditçiler:	16
1.2.1 Tercüman ve Türkistan.....	25
1.2.2 Türkistan’da Gazete.....	27
1.2.3 Ceditizme Tepki: Kadimciler	40
1.3 KADİMCİLERİN DEĞERLİ FİKİRLERİ	50
1.3.1 Musa Cârullah Bigiyef (1875-1949)	64
1.3.2 Dini Islahçılıktan Seküler Reformculuğa	69
2. Ceditçi Yayınlarında ve Cedit Edebiyatı’nda Yenileşme Hareketlerinin Teori ve Taktiklerinin Propagandası Konularının Ele Alınması	74
3. Kadimcilik Felsefesi ve Kadimcilerin Görüşlerinin Kurumsallaştırılması (Medreseler, resmi yayınlar... (TVG))	83
3.1 Mektep ve Medreseler	85
3.2 Eski Usul Mektepler	89
3.3 Eğitim Programı.....	90
3.3.1. Yapısı ve Personel:	94
3.3.2. Mektepler ve Personeli:	94

3.3.3 Medrese ve Personel:	95
3.3.3.1. Türkistan’da Bulunan Medreseler	97
3.3.3.2 Yüksek Medreseler:	98
3.3.3.3 Orta Medreseler:	99
3.3.3.4 Kütüphaneler:.....	101
4.Cedit – Kadim Münakaşasının Edebiyata Yansımaları Mahmut Hoca	
Behbudi’nin “Pederküş” piyesindeki Cedit – Kadim Münakaşası	102
4.1 Tiyatro Gerek	109
4.2 Behbudi ve Matbuat	110
4.3 Behbudi’nin Ders Kitapları	116
4.4 Pederküş Piyesi.....	116
4.4.1 Pederküş Piyesindeki Kadimci Bay’ın Portresi	121
4.4.2 Pederküş Piyesindeki Ceditçi Damulla’nın Portresi	124
4.4.3 Pederküş Piyesindeki Ceditçi Ziyalı Portresi	128
5.Bölümde, Abdurrauf Fıtrat’ın “Sayyahi Hindi” Eserindeki Cedit – Kadim Fikir Çatışması.....	131
5.1 Fıtrat’ın Düşünce Yapısı.....	137
5.2 Hind Seyyahının Kıssasında Cedit-Kadim Fikir Mücadelesi.....	139
6. Bölümde, Abdülhamid Çolpan’ın “Keçe ve Kündüz” Eserindeki Cedit-Kadim Mücadelesi ve Onun Evrimi Meselelerinin İfade Edilişi.....	145
Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan	145
6.1 Gece ve Gündüz Romanında Kadimci Portresi Ekberali Binbaşı	149
m edeceğini, hangi yaftalarla taltif edeceğini kurmaktadır.	152
6.1.1 Gece ve Gündüz Romanında Rezzak Sufi Kadimci Portresi	155
6.1.2 Miryakup Fenomeni Kadimcilikten Ceditçiliğe	159
6.1.3 Ne Kadimci ve Ne Ceditçi Naib Töre (Kaymakam) Üçüncü Tip – Rus Yönetimciler Portresi	167

6.1.4 Şuuru Ceditçiliğe Yatkın Zebi Portresi	171
SONUÇ	175
KAYNAKLAR	182
KADİMCİLERİN GİYİNİŞ TARZINA ÖRNEKLER.....	183
CEDİTÇİLERİN GİYİNİŞ TARZINA ÖRNEKLER.....	184

Özet

Çalışmamızda, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında yaşamış olan belli başlı Türkistan aydınları ve onların İslamcı, Türkçü, yenilikçi fikirler temelinde toplum üzerinde meydana getirdikleri değişimin belirleyiciliği vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu sebeple çalışmamızın odak noktasını Ceditçilik, İslamcılık ve Türkçülük, kısmen de Sosyalist fikirlerin etkisiyle Türkistan aydınlarının kültürel, siyasi ve demokratik hareketleri oluşturmaktadır.

Bu bağlamda araştırmamızda ilk olarak, Türkistan bölgesinin sebepleri, Türkistan'da, Rusya'nın Türkistan'ı işgali ve bölgede kurduğu siyasi ortam hakkında genel bilgi verilmiş, Türkistan fikir hayatını derinden etkileyen XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da XX yüzyıl başlarındaki yenilenme hareketleri ve Cedit-Kadim münakaşası. Mahmud Hoca Behbudi, Abdurrauf Fıtrat ve Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpanın Örnek eserlerinde.

Türkistan'da ortaya çıkan fikirlerin asıl kaynağı ve yayıcıları aydınlar olduğu için, XIX. ve XX. yüzyılın başlarında Türkistan halkının kültürel ve toplumsal varlığını halkın ortak değerleri İslamcılık-Türkçülük fikirlerinin birlik temelinde Ceditizmle korumaya çalışan Türkistan Ceditçilerin ortaya çıkışı ve ilk Ceditçiler Türkistan fikir hayatına katkıları üzerinde durulmuştur. Türkistan'da aydın, toplumsal hayatın birliğini, Ceditizme karşı çıkan Kadimciler. Bu sebeple, İslamcılık, Türkçülük, Ceditçilik fikirlerinin Türk dünyasında ortaya çıkışları ve Dünya kamuoyunun bu fikirleri nasıl değerlendirdikleri ele alındıktan sonra, fikirlerin Türkistan'daki yansımaları ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Son olarak çalışmamızda Türkistan'da, XIX. yüzyılın sonlarında oluşmaya başlayan ve XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan bu fikirlerin, Türkistan siyasi-kültürel hayatında meydana getirdiği değişim ve aydınlar üzerindeki etkileri ortaya konulmuştur ve şairlerin hayatı onların romanındaki Cedit-Kadim görüş çatışmaları ile alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkistan, İslamcılık, Türkçülük, Ceditçilik

ABSTRACT

In this text we search the works of the famous educators in Turkistan between the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, their advanced ideas, and the ones based on Islamism and Turkism, but the main emphasis was given to show the process of changes in society because of the ideological influence. The main points of our work were cultural, political and democratic movements of Turkism, and partly Socialism.

In the first chapter there is information about the reasons of Russian kingdom's occupation Turkish-land, Turkic tribes, their interrelations and also political situation, formed in Turkistan. The theme of education in the 19th and 20th centuries deeply influenced the movements in Turkistan. A list of literature and different sources like ‘‘ Mahmud Hoca Behbudi’’, ‘‘Abdurrauf Fıtrat’’ & ‘‘Abdülhamid Süleymanoğlu’’ were used in this work.

The major question of this work was the enlighters of Turkistan ,who became forefathers and extenders of the ideas and the movement.As they tried to save cultural and social existence old Turkistan's nation union at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, using ideas of Jadism, on the foundation of the union of Islamism-Turkism. The great attention was focused on life, thoughts, and works of those enlighters and on their input in the development of the ideas of Turkistan. The enlighter provided earning capacity and formation of the social life and assigned the integration of personality in the society. Due to these reasons after the emergence of ideas of Jadism, Islamism and Turkism and after the appearance of the questions how to use these thoughts in global public judgments, projection of Turkistan started being studied. In the conclusion of this work the author has shown the influence of the enlighters and their ides on the changes of political and cultural lire of Turkistan, in the end of the 19th and in the beginning of the 20th century.

Key words are: Turkistan, Jadism, Islamism and Turkism.

KISALTMALAR

(?)	: anlamı anlaşılmayan kelimeler
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
S.	: sayfa
SSCB.	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
ÖZAS.	: Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı
C.	: Cedit
K.	: Kadim
TMMŞ.	: Türkistan Müslüman Merkezi Şurası
AKM.	Atatürk Kültür Merkezi
TDK.	Türk Dili Kurumu
TTK.	Türk Tarih Kurumu
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
SSR.	Sovyet Sosyalist Respublika
XKS	Halk Komiseri Sovyet'i

GİRİŞ

XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde İslam dünyasında genç aydınların öncülüğünde reform hareketleri ortaya çıkmıştır. Bilimsel ve teknolojik gelişme sayesinde muazzam bir askeri güce kavuşan Avrupa devletlerinin fen ve teknolojiye geride kalan doğu ülkelerini istila edip sömürgeleştirilmesi, zamanın aydınlarını sosyal ve eğitim ıslahat hareketlerine sevk etmiştir. Osmanlı devletinde Jön Türkler olarak ortaya çıkan fikri ve siyasi hareket, Rusya İmparatorluğu içinde yaşayan genç aydınlarda Ceditçilik(*usul-i cedit*) şeklinde bir eğitim ve kültür hareketi şeklinde tezahür etmiştir.

Rusya'ya bağlı Türk devletlerinde Ceditçilik hareketinin temelleri İsmail Gaspıralı tarafından atılmıştır. Bu konu hakkında Begali Kasımov şöyle demektedir: “Hakikaten Gaspıralı'nın (1852-1914) Rusya Müslümanlarının maddî ve manevî sahada ilerlemelerindeki hizmeti emsalsizdir. O dönemde Gaspıralı'nın ‘Tercüman’ından daha meşhur bir gazete yoktu. Bu sebeple, Gaspıralı 1914 yılında vefat ettiği zaman Orta Asya’da, Kafkas ve Volga boyunda kaygılanmayan bir aydın bulmak zordu. O, Bahçesaray’da Zincirli Medresede, sonra İstanbul’da da okudu. Onun İstanbul dönemi, Osmanlı Devleti’nde ‘Tanzimat’ (1840-1860) denilen ıslahatların gerçekleştirildiği, bunun için yapılan çalışmaların meyvelerini vermeye başladığı, sosyal hayatın bütün cephelerinde bir yükselişin göze çarptığı, millî aklın ve tefekkürün uyanmakta olduğu, ilim ve kültürle ilgilenmenin oldukça fazla bir şekilde yükseldiği 1870’li yıllara denk gelmişti. Muhtemelen bunlar İsmailbey Gaspıralı'nın hayatında da etkili oldu. Rus toplumunda başlayan değişimleri, özellikle 19. yüzyılın ortalarında meydana gelen iki toplumsal ve tarihî an’a neyi, “babalar” ve “oğulları edebiyata sokan, onların değerini veren İ. S. Turgenyev ile tanıştı. Öyle ki, sadece tanışmak değil, ona kâtiplik yaptı. Bunlar da göstermektedir ki, Ceditçilik alelâde bir şekilde ve birdenbire meydana gelmiş bir hareket değildir. Evvelâ, muayyen sebepler yüzünden genel gelişmenin gerisinde kalan her milletin ve memleketin hayatında böyle bir hareketin ortaya çıkması tabii bir durumdur. Farklı olan taraf şudur ki; bu, Rusya Müslümanları arasında “Ceditçilik” şeklinde ortaya çıktı. İkincisi, o, başlangıcından beri dar bir milliyetçilik anlayışıyla meydana gelmeyen, aksine, Batı ile Doğunun en son başarılarına dayanan ve onun takipçisi

olan bir hareketti. Doğru, o bir burjuva hareketiydi, fakat aynı zamanda inkılâpçı güce sahip olan ve özünde gelişme mazmununu taşıyan bir burjuva hareketiydi.”

İsmail Gaspıralı'nın başlattığı ceditçilik akımı onun bin bir emekle çıkardığı Tercüman Gazetesi sayesinde bütün Orta Asya'ya yayıldı. İlk önceleri eğitim alanında başlayan bu hareket zamanla sosyal, siyasal ve kültürel alanda da etkilerini göstermeye başladı.

Orta Asya'da başlayan değişim hareketi doğal olarak Türkistan'da da görülmekteydi. Türkistan'da ilk Cedit okulları 1897'de Andican (kaynaklarda farklı tarihler geçmektedir), 1898'de Semerkand ve Tokmok'ta açılmıştır.

Dönemin önemli kişilerinden bazıları bu hareketi desteklemiş bazıları ise bu harekete karşı tavır almıştır. Ceditçilik taraftarı olan bazı aydınlar gördükleri yenilikleri eserlerinde işlemiş ve yapılması gerekenleri anlatmışlardır.

Mahmud Hoca Behbudi 1899 yılında yirmi beş yaşında genç bir delikanlı olarak İstanbul, Kahire ve Mekke'yi ziyareti sırasında Osmanlı Devleti ve Mısır'daki eğitim reformlarına şahit olması ve kültürel reform taraftarı kişilerle görüşmesi, onun hayatının dönüm noktası olmuştur. Buhara'ya döndüğünde Gaspıralı tarafından çıkarılan Tercüman gazetesine abone oldu. Çeditçilik hareketi, Rus İmparatorluğunun Türkistan'ı istila etmesinden sonra kesintiye uğrayan siyasi ilişkilerin sosyokültürel alanda devam etmesini sağlamıştır. Ceditçiliğin Türkistan edebiyatında da hızlı bir biçimde yayılma göstermesi Cedit-Kadim çatışmasının edebiyata sıçramasına sebep olmuştur. Bu hareketin karşısında olanlar karalama kampanyası başlamıştır.

Özbekistan SSCB'nin komünist lideri Ekmel İkrâmov, 19 Mayıs 1926'da toplanan Özbekistan Leninci Komünist Gençler Birliği'nin II. Kongresindeki nutkunda: “Ceditizmin burjuva ideolojisi, ticaret burjuvazisinin ideolojisidir. Onun bizimle hiçbir ilişkisi yoktur, çünkü o Ekim Devrimi'nin bir tarafında, biz ise diğer tarafında duruyoruz. Cedit edebiyatı, Özbek burjuvazisinin edebiyatıdır. Cedit edebiyatı, Özbek burjuvazisinin fikrini ve onun macerasını aks ettiriyor, onun için çalışıyor, onun için yanıyor, onun için ağlıyor.” demiştir.

Münevver Kari, 1927 yılındaki meşhur kurultayda şöyle demişti: “O yıllarda Cedit mekteplerine ulema, zenginler, hemen herkes karşı idi. Ceditçilerin böyle

şartlar altında cesaretle ortaya çıkıp söylediklerinin katî surette doğru olduğunu ifade etmemeleri gerekiyordu. Ceditçiler bu mektebe iyi gözle bakanları kendilerine dost görüp, onları kucaklıyorlardı.”

Türkistan’daki yenileşme hareketi ve edebiyatı üzerine çalışmalar yapmış, bu konuda eserler vermiş Amerikalı bir araştırmacı olan Edward ALLWORTH kaleme aldığı eserlerinde Türkistan’daki “Cedit – Kadim” taraftarları arasındaki çatışmayı, münasebetleri ele almıştır. Sonradan İstanbul’a yerleşen eski Ceditçi Nusratullahbek ile tanışmış, ondan aldığı bilgiler doğrultusunda yazılarına yön vermiştir.

Edward ALLWORTH’un Türkistan’ın yenileşme hareketi ve yenileşmeye karşı olarak eskiye sahip çıkma gayreti arasında meydana gelen cereyanları kaleme aldığı eserleri şunlardır;

1. *The nationality question in Soviet Central Asia.(Sovyet Orta Asya’da milliyet soru)*
2. *The modern Uzbeks from the fourteenth century to the present : a cultural history.(Günümüze ondördüncü yüzyıldan Modern Özbek: bir kültürel tarih)*
3. *Central Asia, 130 years of Russian dominance: A historical overview.(Orta Asya’da Rus hâkimiyetinin 130 yılı: Tarihsel bir bakış)*
4. *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia,(Müslüman Topluluklar’ın Doğuşu: Eski Sovyetler Birliği ve Yugoslavya’daki Milliyet, Siyaset ve Muhalefet Üzerine Tarihsel Bakış Açılımları, Siyaset ve Muhalefet)*
5. *The Tatars of Crimea: Return to the Homeland.(Kırım Tatarları: Vatana dönüş)*

“Buhara İslam’ın Gerçek Desteği” adlı kitabın yazarı Ahmet Salih Bıçakçı Buharadaki din ilim ve eğitim hakkında kitaplar yazmış, makaleler yayınlamış, o dönemdeki eğitim hakkında bize bilgiler vermiştir. “Buharan Medrassahs: Usul-i Kadim (Buhara medreseleri: Usul-i Kadim)” kitabında 10. yüzyıl medreselerinin müfredatı hakkında incelemeler yapmış; Muhammed İbn İsmail Ebu Farabi, Ömer Nasbi, Burini ve İbni Sina’nın bu medreselerde eğitim gördüğünü ve önemli başarılarının olduğunu söylemiştir.

Yazar bu kitabında mektep ve medreselerin eğitim sisteminin personel ihtiyaçlarını kitap içeriklerini incelemiştir.

Yazılarında mektep ve medrese eğitiminin sadece dini ritüeller ve günlük yaşamın gereksinimleri ile İslam dini metodolojisi ile tanıştırmak olmadığını; bunların yanı sıra matematik, astrofizik, biyoloji, fizik, astronomi derslerinde çok iyi öğretildiğini söylemektedir.

Bilimin, İslam anlayışının yanında edebinde medrese programlarının en önemli konusu olduğunu vurgulamış eğitim dilinin Farsça ve Arapça olduğunu söylemiştir.

Sonuç olarak Ahmet Salih Bıçakçı “Usul-i Kadim”in önceki yöntem ismi, “Usul-i Cedit”in de temel ve yenilikçi eğitim olduğunu ve iki eğitim sistemi arasındaki farklar için ise şunları söylemiştir;

"Usul-i Cedit, Usul-i Savtiyya denirdi. Anlamından anlaşıldığı gibi yenilikçi bir eğitim olduğunu Özbek dilini öğrenilmesini Arap harfleri ile okunup yazılmamasını savunmuşlardır. Cedit öğrencilerinin sadece İslami ilimlerde değil fizik, matematik, astronomi gibi pozitif bilimlerin öğretilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. "

Begali Kasimov uzun süre aralıksız olarak ceditçilik hareketini araştırmış bir bilgindir. Begali Kasimov’un Ceditçiler hakkında yazdığı “Milli Uyanış” adlı kitabında yaklaşık kırk yıllık araştırmanın sonucunda elde edilen bilgiler yer almaktadır.

Bu kitap, XX. yüzyılın başlarında Türkistan tarihinin önemli olaylarından biri sayılan ceditçilik hareketini tanıtmak amacıyla hazırlanmış ilk örneklerdendir. Ceditçilik bu coğrafya için sadece “yeni” ya da “yenilik taraftarı” anlamları taşımaz, “yeni tefekkür”, “yeni insan”, “yeni evlat” anlamlarını da içermektedir. Begali Kasimov; Abdulla Avlanı, Mirmuhsin Şermuhammedov, Saidrasul Aziz, Sofizade, Nazime Hanım, Siddiki Handeliki, Tevalla, Batu, Mirmolla, Çolpan, Fıtrat, Behbudi, Kamil’in eserlerini araştırmış ve onların faaliyetlerini, çalışmalarını kitapseverlere edebiyat âlemine tanıtmıştır. Bu sanatçıların çalışmalarını değerlendiren yazar, yaşadığı dönemin hassasiyetinden dolayı onların bağımsızlık uğruna verdiği mücadeleye sınırlı bir şekilde yer verebilmiştir. Yani yazar temel olarak kültür ve eğitim alanında çalışma yapmıştır. Bu sayede bağımsızlık sonrasında bu sanatçıların faaliyetlerini ve miraslarını detaylı bir şekilde öğrenme, bunları vatan ve milletin

menfaati bakımından değerlendirme imkânı doğmuştur. Bununla birlikte İsmail Gaspıralı'nın fikirleri ve eserleri ile Zeki Velidi Togan'ın çalışmaları üzerinde de durulmuştur.

Tatar asıllı Amerikalı olan Prof. Uli Şamiloğlu, Ceditizm hareketini inceleyen önemli bir yazardır. Buhara'daki Ceditizmin gelişmesinde Tatarların nasıl bir rol üstlendiğini anlamak, Buhara ve Kazan bağlantılarını araştırmak, Tatar kültürünü Buhara'da iletirmek için Timur Kocaoğlu'nun babası Osman Hoca Buhara'ya gitmiştir.

“İctihad or Milad? Reflections on Bukhara Kazan and the Legacy Russian Orientalism” (İctihat veya Milat? Buhara, Kazan ve Rus Oryantalizm Mirası Üzerine) adlı makalesinde Buhara 'da Ceditizmin önemli isimlerinden Utizİmani, Qursavi, Marcani yazarlar hakkında ve onların Ceditizmi nasıl öğrenip yaymaya başladıkları hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Marcani'nin neler yapılması gerektiğini anlattığı programı içtihat ve dini hukukun yorumlanması şu şekildedir;

- 1) Gelenekçi yetkililere körü körüne bağlanılmaması
- 2) Skolastik muhafazakar kitapların ret edilmesi
- 3) Kur'an, hadis, İslam derslerinin yanı sıra pozitif bilimler ve Rusça derslerinin de verilmesi
- 4) Asıl İslam kültürünün öğrenilmesi ve İslam 'ın ilk zamanlarındaki temizliğine ve saflığını dönülmesi” şeklindedir.

Yazar XIX. yüzyılda Volga bölgesindeki Tatarların tarihçilik konusunda çok ileri düzeyde bilgi sahibi olduklarını savunmaktadır. Hem dini tarih hem de sosyal tarihi, Rusların önemli tarihçilerinin kendi emelleri için nasıl kullandıklarını ve kendilerine yardımcı olmayan tarihçiler ve yazarları nasıl cezalandırdıklarını birçok makalesinde söylemekte ve üzerinde durmaktadır.

Dini baskı yapıldığını da makalelerinde belirten yazar, Utiz İmani'nin eserlerinin birinde Rus karakter Usmanov'un Ortadoks inancı ile mutsuz olduğunu, İslam dinine olan hayranlığını ve İslamın diğer bütün dinlerden üstün olduğunu söylediği bu karakter yüzünden ceza aldığını söyleyerek örneklendirmiştir.

Timur Kocaoğlu Ceditçilik'in en iyi araştırmacılarından biridir. Babasının yazdığı “Türkistan Yenilik Hareketleri ve İhtilaller 1900-1924” adlı eseri, armağan

olarak Türkistan'da 1898 ile 1922 yılları arasındaki önemli tarihi olayların içinde yer alan babası Osman Hoca (Kocaoğlu)'nın anısına sunmuştur. Yazar kitabı ile alakalı olarak; "Baymirza Hayit, Edward Allworth, Hisao Komatsu, Mehmet Saray ve başka ünlü araştırmacıların bana çeşitli zamanlardaki dileklerine uyarak çok sayıda bilim adamı ve araştırmacının katılımında böyle bir seçme yazılar kitabı hazırlamaya karar verdim. Bu armağan kitabının konusu ise Türkistan'ın 1900 ile 1924 yılları arasındaki siyasi, sosyal ve kültürel gelişmeleri olarak sınırlandı.

Osman Hoca (1887-1968) Orta Asya tarihinin bu çok bunalımlı döneminde hem tanık hem de oyuncu idi. Onun siyasi hareketi 1898 Oş ayaklanmasında tutuklanması ile başladı, 1909'da Bahçesaray'da Gaspıralı İsmail Bey ile görüştü, 1909-1911'de İstanbul'da Türkçü aydınları ile tanıştı. Bu armağan kitabın Orta Asya araştırmalarındaki zincirin bir başka halkası olacağını ümit ederim." demiştir.

Konu üzerinde mevcut literatürü inceleme sonucu tezimiz için aşağıdaki araştırma, yöntem ve perspektifi belirledik:

1. Ceditçilik ve Kadimcilik'in bir sosyal görüngü olarak ortaya çıkışını incelemek
2. Toplumsal ve düşünsel açıdan zıt kutupları oluşturan Ceditçiler ve Kadimciler arasındaki farkları belirlemek
3. Ceditçiler ve Kadimciler arasındaki toplumsal ve düşünsel çatışmanın edebiyata yansımalarını belli başlı eserlerin kurgu, kahraman ve dil özelliklerini inceleyerek ortaya çıkarmak

1. Türkistan'da XX. Yüzyıl Başlarındaki Yenilenme Hareketleri ve Cedit-Kadim Münakaşası

Türkistan'da 20. yüzyılın başlarındaki yenilenme hareketleri ve cedit-kadim münakaşasından söz etmeden önce Türkistan hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir.

Türkistan isimlendirmesi (terminolojisi) İran dilinden gelen “i” izafeti ve “stan” eki ile Türklerin Yurdu (memleketi, ili ülkesi) manasına gelmektedir.¹ Ünlü Rus oryantalist V.V. Barthold'dan şöyle nakledebiliriz: “Türkistan, Avrupa- Asya kıtasının batı-merkezi kısmında, büyük bir alanı işgal eden, eskiden beri Turan veya Türkistan denilen memleketlerdir ki, bu da Türklerin Yurdu demektir. Bu ülke, batıda Ural nehri ve Hazar denizi, doğuda Altay dağı ve Çin hududu yani Doğu Türkistan veya Kaşgar'ın doğu sınırları, güneyde İran ve Afganistan, kuzeyde Tobol, Tomsk vilayetleri (Sibirya) arasındadır”.² Zamanımızda bilhassa 1945-50 yıllarından sonra bu, dünya Türklüğü'nün beşiği olarak tanılan Türk Yurdunun isminin kullanımında birkaç karışık fikir mevcuttur. Türkistan adının ilimde ve haberleşme organlarında kullanımında “ balta germemiş orman'ın karanlığındaki keyfiyetine son son vermek niyetiyle, Türkistan'ın tarihte ve günümüzdeki anlaşılışı hakkında fikirlerimizi bildirme yolu ile hakikati aramak ümidindeyiz. Türkistan kelimesini doğru anlamak ve anlatmak Türkistan Türkleri için hayati bir meseledir.³ Türkistan tarihi Müslüman Türk diyarı Emir Temur, Alishir Nevai, İbni Sina, Biruni, Sultan Hüseyin Baykara, Babür gibi büyük ilmi ve tarihi şahsiyetlerin yetiştiği mukaddes topraklar; büyük İslam âlimleri Buhari, Tirmizi ve Nakşibendîlerin ilham ocağı; Semerkant, Buhara, Hive, Hokan gibi dünyaca meşhur şehirler; hürriyet yolunda şehit düşmüş Çolpan, Fırat ve daha binlerce insanın kanıyla sulanmış ata yurdudur.⁴ Coğrafi tanımlar ve bölge isimleri uzun tarihi seyirlerin sonucunda şekillenmiş ve farklı dönemlerde bu isimler siyasi, ekonomik, toplumsal şartlar gereği değişik şekillerde kullanılmışlardır.

¹HAYİT Baymirza, **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri**, TDA, İstanbul, 1987. s.209-211

² YALÇINKAYA Alâeddin, **Sömürgecilik- Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)**, Timaş Yayınları, İstanbul, 1997, s. 30.

³HAYİ Baymirza, **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri**, TDA, İstanbul, 1987. s. 209.

⁴YAMAN Ertuğrul, **Türkistan Notları**, Türk Tarihi Kurumu Basımevi Ankara 1998.S.11.

Bir coğrafi bölgeye verilen ismin kapsadığı alanın, ileriki bir tarihte değiştiği, kapsadığı alanın daraldığı veya genişlediği bilinmektedir. Coğrafi tanımların dilin kullanımına, siyasi, sosyal, toplumsal olayların etkisine, bölgenin coğrafi komsularının algılamalarına, bölgede bulunan yönetimin politikalarına, bölgeyi isimlendiren yabancı milletlerin verdikleri adlara ve en önemlisi de o coğrafi alan içerisinde yaşayan halka göre değişiklik gösterdiği görülür. Türkistan isminin kapladığı alanın, tarih süreci içerisinde sıraladığımız etki faktörlerinin sonucunda kullanım değişikliklerine uğradığı da göz ardı edilmemelidir. Bu önemli nokta gözden kaçırıldığı için bazen coğrafi isimlerin kapsadığı alan konusunda anlam karmaşası ortaya çıkmaktadır. Bu durum Türkistan teriminin kullanılmasında da geçerlidir. Türkistan adının kullanılmaya başlayışı ve diğer milletler tarafından kayıtlara geçirilişi bilindiği gibi eski tarihlere kadar uzanmaktadır. Türk kelimesinin Farsça “istan” ekiyle birleşmesinden oluşan ve “Türklerin Yurdu” anlamına gelen “Türkistan” terimi ilk olarak Ermeni kaynaklarında VI. yüzyılda “Turkistan” şeklinde gösterilmektedir. Ermeniler, Kazan’dan Hotan’a kadar Türklerin yaşadığı coğrafi bölgeyi Türkistan olarak kabul etmişlerdir. İranlılar ise Ermenilerden farklı olarak, VI. yüzyılda Göktürk devleti kurulduktan sonra Turan sözünü Türkistan yani Türklerin memleketi manasında kullanmışlardır.⁵

Günümüzde Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan, Doğu Türkistan (Sincan-Uygur Özerk Bölgesi), Kuzey Afganistan’ın büyük bir kısmı ve Güney Sibiry’a’nın genişçe bir bölümünün oluşturduğu bölge için yaygın olarak Orta Asya tabiri kullanılmaktadır. Çoğunlukla Türklerin yaşadıkları bu bölgeye Türklerin ülkesi, Türk ili, Turan, Türkistan, Doğu Türkistan, Batı Türkistan’ın yanı sıra iç Asya veya Merkezî Asya da denilmektedir.⁶

Türkistan, güneyde Gürgen Irmağı, Horasan Dağları, Kopek Dağı, Kuhi Baba, Mazenderan, Kuenlun, Topçak, Ak Dağ ve Hindikuş Dağlarıyla, kuzeyde Ural Dağlarının güneyinden, Rtis havzası ve Aral-Rtis su ayırımı hattının kuzey yamaçlarıyla, doğuda Altay Dağları ve Doğu Tanrı (Tien-Şan) Dağları, batıda Yayık Irmağı ve Hazar Denizi ile çevrilmiştir. Yaklaşık 6.500.000 km²’lik geniş bir kara

⁵ HAYİT, Baymirza, **Milli Türkistan Hürriyet Davası**, AKM Bas. Yay., Ankara, 2004, s. 119.

⁶ TOGAN, Ahmet Zeki Velidi, **Bugünkü Türkleri “Türkistan” Ve Yakın Tarih**, 2.Baskı, İstanbul 1981, s. 1.

parçasından oluşan Türkistan'ın yüzölçümü hakkında Ahmet Erdal Moğolistan dışında 5.828.000 km² olduğunu belirtirken, Zeki Velidi Togan Afganistan'ın sınırları içinde kalan topraklarla İran'da Astarabad ve Dereğiz bölgesinden ibaret olan İran Türkmenistan'ının dışındaki bölgelerin yüzölçümünü 5.340.066 km² olarak vermektedir.⁷

Türkistan kelimesi Sakalar (İskitler) devrindeki abidelerle(M. Ö. VII. Asır ve M. S. II. Asırda), “Turkistanak” olarak ifade edilmiştir. Türkistan kelimesi eski Orta Asya tarihinde de zikredilmiştir. Bu isim, İran ve Ermeni edebiyatında VI. Asırdan beri geniş ölçüde doğu halkları arasında kullanılmıştır. Türkistan'da VIII. Asrın başında, İslam'a geçtikten sonra Araplar, Türkistan yerine “Bilad al-Türk”ü kullanmışlar, bu da Türk Yurdu, yani Türkistan demektir. Çok geniş topraklara sahip bulunan Türkistan sınırları zaman zaman değişmiştir. Bu ülke büyüklüğü nedeniyle bazen Turan adı ile tanıtılmıştır. Mesela Karahanlılar Devleti zamanında “Turan” kelimesi Türkistan manasında kullanılmıştır.⁸

Zeki Velidi Togan; “Farsça bir tabir olan Türkistan sözü, bilhassa eski Çarlık valiliğine ve Doğu Türkistan'a ilhak olunduğundan, Hazar denizinden ve İdil (Volga)'den Çin seddine, Altaylar'dan Hindikus'a kadar uzanan ülkeler manasında umumi isim olarak “Uluğ (Büyük) Türkistan” ve “Türkîli” tabirlerini kullanmıştır.⁹

1.1 Rus işgali altındaki Türkistan'ın yönetim şekli

Çar zamanında “Buhara” ve “Hive” hanları “Türkistan Umumi Valiliği” idari taksimatına dâhil sayılmıyordu. Genel valilik “Yedisu”, “Sır Derya”, “Fergana”, “Semerkand” ve “Zakaspi” diye beş vilayetten ibaretti. Amu Derya kıyılarında merkezi “Törtkül” olan Karakalpak ülkesi Sır Derya vilayetine tabi ayrı bir “Amu Derya Şubesi” (Amudaryinski Otdel) diye adlandırılıyordu. “Step Vilayetleri Genel Valiliği” ise “Ural”, “Turgay”, “Akmola” ve “Sami Palat” diye dört vilayete ayrılmıştı.

⁷HAYİT, Baymirza, **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri**, TDA, İstanbul, 1987. s.210.

⁸HAYİT, Baymirza, **Milli Türkistan Hürriyet Davası**, AKM Bas. Yay., Ankara, 2004, s.209-211

⁹TOGAN, Ahmet Zeki Velidi, **Bugünkü Türkleri “Türkistan” Ve Yakın Tarih**, 2.Baskı, İstanbul 1981, s. 24

“Türkistan Genel Valiliği”ne tabi beş vilayet ile Buhara ve Hive hanlıklarında 1911 yılında 9.836.100 nüfus olup bunun 483.000 yani % 5’i Rus ve Avrupalı Hıristiyanlar, kalan 9.355.100 ü yani % 95’i yerli Müslüman idi. Merkezi “Omsk” olan “Step Valiliği Umumi Vilayetliği” ne tabi dört vilayete ahali 1911 yılında 3.681.464 kişi olup, bunun 2.681.464’ü yani % 58’i Müslüman 1.536.215’i yani % 42’si de Hıristiyan Rus idi. Türkistan ve Step Genel Valiliklerinde 13.519.564 nüfus olup, bununda 11.493.059 u yani % 85’i Müslüman ve 2.026.505 i yani % 14,9’u Hıristiyan- Rus idi. Buna karşılık Rus göçmenlerinin sayısı artı. ¹⁰

Türkistan’ı parçalamadan önce, terminoloji ve Türkistan’ın idaresi hakkında, Türkistanlılar ve Ruslar arasında birçok tartışmalar olmuştur. Örneğin komünist olmalarına rağmen milli duygularından vazgeçemeyen Sovyetlerin Türkistanlı liderleri, Türkistan’ın idaresi ile ilgili bazı kararları Moskova dışında kabul etmişlerdi. Mesela Türkistan Komünist Partisi Müslüman Bürosunun Şubat 1920’de yaptığı 3.konferansında, “Türkistan, Türk Cumhuriyeti olarak değiştirilmelidir.” şeklinde bir karar kabul edilmiştir. Bir başka deyişle Müslüman komünistler, Türkistan’ın iç ve dış politikasında Moskova’dan bağımsızlık talep etmişlerdir. Buna karşı Moskova’dan: “Türkistan’ın bağımsızlığı için mücadele bizim için bir yenilik değildir ve bunun sosyalizmle alakası yoktur.” şeklinde cevap gelmiştir. Türkistan’da bağımsız bir Türk Cumhuriyeti kurulması konusunda Türkistanlı komünistlerin istekleri, Rusya’nın Türkistan cephesi komutanın karşı görüşü ile reddedildi. Lenin, 13 Haziran 1920’de, Rus komünist partisinin Türkistan Komisyonuna; “Türkistan’ın (etnografik ve diğer hususlarda) Özbekiye, Kırgızıye ve Türkmeniye şeklinde bölünmüş haritalarını hazırlamak, bu üç grubu birleştirmek veya ayırmak için gerekli şartları geniş ölçüde açıklamak” görevini vermiştir. Türkistan’daki Sovyet Rus liderleri, bir kısım Türkistanlı komünistlerin de desteğini sağlayarak, Lenin’in talimatına göre Türkistan’ı bölme işlemini gerçekleştirdiler. ¹¹

Diğer taraftan Sovyet rejimi, kendi menfaatlerine uygun olduğu zaman umumi Türkistan terminolojisinden istifade etmekten kaçınmamıştır. Buhara ve

¹⁰ TOGAN, Ahmet Zeki Velidi, **Bugünkü Türkleri “Türkistan” Ve Yakın Tarih**, Aksiseda Matbaası, 2.Baskı, İstanbul 1981, S. 24-25.

¹¹ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>.

Harezmi devletleriyle Sovyet Türkistan'ın ekonomik meselelerini bir merkez altına almak için Sovyetler 1922'de hiç çekinmeden umumi Türkistan meselesini gündeme getirmişlerdir.¹²

Buhara, Harezmi ve Türkistan'ın kültürel şartları ortaktır, üretim güçlerinin ortak özellikleri ve karşılıklı ilişkileri mevcuttur.

Genel kültür, tarih ve sosyal şartlar zemininde meydana gelmiş olan bu cumhuriyetlerin demografik ve etnografik görünüşleri, Orta Asya'nın bu bilgilerinin maddi ve manevi kültürünü ortak göstermektedir.¹³

Böylece Sovyetler Buhara ve Harezmi Cumhuriyetlerini ortadan kaldırmak için; Türkistan'ın kendi başına homojen bir dünya olduğunun unutulmaması gerektiğini söyleyebilmiştir.¹⁴

Gerçekte ise Sovyet rejimi 1920'den beri Türkistan'da Türk halkının varlığını inkâr etmeye devam etmiştir. Rus Komünist Partisi Türkistan Komisyonu başkanı Rudzutak, 1920'de Taşkent'te, Türkistan Türk Cumhuriyeti'ni kurulması kararıyla ilgili olumsuz olan şu fikrini belirtmiştir: "Türk Cumhuriyeti'ni teşkil etme kararına razı değilim. Bu karar milliyetçiliğin etkisi altında kabul edilmiştir. Aslında Türkistan'da tek bir Türk halkı yoktur. Türkmenler, Kazaklar, Kırgızlar ve Özbekler vardır."¹⁵

Görüldüğü gibi, Sovyetler bir taraftan Türkistan milli birliğini sağlar gibi görünürken, diğer taraftan da bu birliği tarif eden Türkistan terminolojisi aleyhinde bulunmaktaydılar. Türkistanlı Sovyet tarihçisi ve hukukçusu Turar Rıskulov başkanlığında bir grup, Türkistan birliği hakkındaki Sovyetlerin düşüncesini şu şekilde açıklamaktadır: "Böyle bir plan, Marks ve Lenin'in milletler meselesindeki talimatına aykırı, Pantürkizm ve Panslavizm değirmenlerine su akıtıcı, Türkistan'ı

¹² Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

¹³ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

¹⁴ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

¹⁵ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

Rusya aleyhine faaliyetlere sürükleyecek ve nihayet Türkistan’a Rusya’dan ayrılma yolunu gösterecektir.”¹⁶

Sovyetler, Türkistan terminolojisini kullanmamakla birlikte gerekli olduğu zaman bu tabiri istedikleri zaman rahatça kullanmaktadırlar. Bunu Lenin’in Türkistan’ın hudutlarıyla ilgili fikirlerinde de görmek mümkündür.¹⁷

Türkistan, Ural, Turgay, Akmolla, Semipalantinsk, Fergana, Semerkant, Yedisu, Sir-Derya, Hazar Denizi Boyu, Hive ve Buhara vilayetlerinden ibarettir. Görülüyor ki Lenin, Eski Step ve Türkistan Genel Valilikleri ile Buhara ve Hive devletlerinin topraklarının tam manasıyla Türkistan olduğunu inkâr etmiştir.¹⁸

Sovyetler Birliği’nin resmi makamları, 1924’ten sonra Türkistan yerine Orta Asya ve Kazakistan terminolojisini kullanmaya başlamışlardır. Ne için Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti’nin de Orta Asya’ya dâhil edilmediği sorusuna cevap verememektedirler. Hatta bazı Sovyet coğrafyacıları daha da ileri giderek Orta Asya dedikleri bölgenin, Merkezi Asya’nın bir kısmı olduğunu kabul etmektedirler.¹⁹

“Bir Türk devleti olan Türkiye’nin ilim adamlarının bir diğer Türk yurdunun ismini kullanmadan Orta Asya Türkleri terminolojisini kullanmaları acınacak bir durumdur.”

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Batı Avrupa ve Birleşik Amerika Devletlerinde Türk-İslam Terminolojisi yerine “Orta Asya, Merkezi Asya” (Central Asia) terminolojisini kullanma fikri ileri sürüldü. Bu sahada, Londra’da kurulmuş olan “Orta Asya Araştırmaları Merkezi” (Central Asian Research Centre) liderlik rolünü üstlendi denilebilir. Bugün dünyanın çeşitli ülkelerinde (Sovyetler Birliği dışında), klasik olarak Türkistan meseleleri ile meşgul olan kırktan fazla Orta Asya araştırma enstitüsü, merkezi veya derneği mevcuttur. Fakat ilginç olan nokta bunların büyük bir kısmının çalışmalarında Türkistan sözünü kullanmaktan kaçınmalarıdır.

¹⁶ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

¹⁷ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

¹⁸ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

¹⁹ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

Türkiye’de de Türkistan terminolojisi yerine “Orta Asya” veya “Orta Asya Türkleri” deyimleri yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunun sebeplerini tam olarak bilmiyoruz bununla birlikte Türkistan terminolojisinin tarih içerisindeki gelişiminin gerçek anlamda araştırılmamış olması bir sebep olabilir. Diğer taraftan Barthold’un 1927’de İstanbul Üniversitesi’nde verdiği “Orta Asya Türkleri Tarihi” konferansı bu konuda etkili olmuş olabilir. Barthold’un 1927’de “Türkistan Kültür Tarihi” kitabını yayınladığı dönemde, İstanbul’da “Orta Asya Türkleri Tarihi” dersleri vermiş olması çok ilginçtir.²⁰

Bu konuda dönemin Sovyet idaresinin tesiri olduğunu düşünmemiz yanlış olmayacaktır. Her ne olursa olsun, bir Türk devleti olan Türkiye’nin bilim adamlarının bir diğer Türk yurdunun ismini kullanmadan Orta Asya Türkleri terminolojisini kullanmaları gerçekten acınacak bir durumdur. UNESCO’ya göre Orta Asya’da birçok değişik halk yaşamaktadır. Çok iyi bilinmesi ve unutulmaması gereken nokta şudur; eğer Türkiye’de Türkistan adının doğru kullanımı mümkün olmazsa, bu deyim Türkler’in yaşadığı vatan anlamına geldiğini dünya genelinde savunmak çok zorlaşacaktır.²¹

Batı Avrupa ve Birleşik Amerika’daki merkezlerin etkileriyle Şark ve İslam memleketlerinde de “Türkistan” yerine “Orta Asya” kelimesini kullanma alışkanlığı artmaktadır. Hatta yanlış öğreticilerin veya yayınların etkisinde kalan bazı Türkistanlılar bile bu hatayı yapmaktadırlar. Dış ülkelerde Sovyetler hesabına çalışan görevliler, Türkistan sözünün kullanılmaması için teşviklerde bulunmaktadırlar. Özgür dünyadaki araştırmacılar ve merkezler Türkistan terminolojisinin bilimsel sahadan çıkararak, bilerek veya bilmeyerek Sovyetlerin amaçlarına hizmet etmiş olmaktadır. 1978 yılı kasım ayında, Münih’teki Radyo Liberty’nin Türkistan’a yaptığı yayınların Türkistan ismi altında değil “Orta Asya ve Kazakistan” terminolojisi ile yapılması şeklinde bir direktif verilmiştir. Böylece atalarımızın: “Devireni değirmenci de dövebilir.” atasözü gerçeklik kazanmaktadır. Yani

²⁰ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

²¹ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

Türkistan'ı Rus devleri vururken, Batı dünyasındaki ve hatta kendi kardeşlerimiz içerisindeki bilim adamları değirmenci misali dövmektedirler.²²

Orta Asya sözü yerine Türkistan denilmesinin çok önemli bir mesele olduğu söylendiğinde bazı şahıslar: “Biz batı dünyasına paralel giderek kendi menfaatlerimizi koruyabiliriz.” demektedirler. Bu noktada unutulmaması gereken şey Türkistan'ın bir spekülasyon konusu olmadığıdır. Türkistan ismi meselesi bir milletin varlığı, adı, şerefi, gelecekteki kimliğini tayin etmek meselesidir. Bu sebeple, bugün için milli davanın çok önemli bir parçasıdır.²³

Türkistan terminolojisi meselesinde Sovyetler Birliği'nin ikiyüzlülüğü ve yeni bir oyunu şu şekilde kendini göstermektedir; Sovyetler kendi işgallerindeki Batı Türkistan'a ısrarla Orta Asya dedikleri halde, Çin işgali altındaki Doğu Türkistan'ı Çinliler'in tabiriyle, Sinkiang değil “Doğu Türkistan” şeklinde zikretmektedirler. Görüldüğü gibi Batı Türkistan'ı Orta Asya diye tarif etme eğilimi Batı dünyasında ve hatta bazı Doğu Türkistanlılar arasında yayılmaktadır.²⁴

Araştırmacıların ve yazarların Türkistan yerine neden Orta Asya (Central Asia) tabirini kullandıkları sorusu tam olarak cevaplandırılmamıştır. Belki Sovyetler Birliği araştırmaları yapan yazarlar Türkistan meselesini bilmedikleri için terminolojide karışıklıklara yol açmıştır. Prof. Alexandre Bennigsen'e göre “Orta Asya” araştırmacılarının çoğunluğu “Sovyet Uzmanı” olarak eğitim görmüşlerdir. Bu sebeple bu araştırmacıların görüşleri Sovyetlerin değer ölçülerine göre olmaktadır.

Türkistan terminolojisinin kullanılmamasını sağlayan düşüncelerin altında siyasi sebepler de bulunabilir. Sovyet Rusya'nın bu konudaki niyetleri ortadadır. Sovyetler dışında faaliyette bulunan birçok bilim adamının Türkistan sözünü kullanmak istemeyişleri ile Sovyetlerin görüşleri bir paralellik göstermektedir. Bu

²² Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

²³ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

²⁴ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

araştırmacıların neden ısrarla Sovyetlerin gayelerine uygun bir şekilde hareket ettikleri sorusunun cevabını burada veremiyoruz.²⁵

XX. yüzyıla girilirken Türkistan coğrafyasının büyük bir kısmı Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmiş durumdaydı.²⁶

Türkistan'ın kendine has özellikleri vardır. Tarihi, kültürü, medeniyeti, dini, İslam dininin tekâmülündeki önemli rolü, zengin dili ve edebiyatı müziği, ananeleri, destanları, güzel sanatları, sporu, mimarisi, çeşitli yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, hayvancılığı, ziraatı ve Türk Müslüman insanlarıyla Türkistan çok zengin bir ülkedir.²⁷

²⁵ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

²⁶ Baymirza, Hayit, Türkistan Nedir, 05.12.2012. <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html>

²⁷ .Encyclopedia Americana” (Cilt 27, s:246)

1.2 Türkistan’da Ceditçiliğin Ortaya Çıkışı ve İlk Ceditçiler:

Türkistan’da ilk defa “Cedit” teriminin kim tarafından, ne zaman ve nereden kullanıldığını kesin olarak belirtmek zordur, ancak tahmin etmek mümkündür. Bu terim İsmail Bey tarafından 1884 yılında kullanılmaya başlamış ve “Tercüman” gazetesi yardımıyla Doğu ve Batı’daki birçok ülkelere yayılmış olsa da Özbek araştırmacıların leksikonuna 90’lı yıllarda girmiştir.²⁸

Ceditçiliğin temelinde “cedit” kelimesi vardır. “Cedit”in anlamı “yeni” demektir. O sadece “yeni” ya da “yenilik tarafları” değildir; “ yeni tefekkür”, “ yeni insan”, “yeni nesil” gibi geniş anlamlar da içerebilmektedir.²⁹ Cedit kelimesi, lügat anlamı itibarıyla; eskinin zıddı, yeni anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Cedit kavramı; hem eskinin zamanı geçmiş, bozulmuş yönlerinin yerine yeni bir şeyi ikame etme, hem de eskinin belirli özelliklerini tekrar yerine koyma, canlandırma (ihya) anlamlarını ihtiva etmektedir.³⁰ Batı’daki aydınlanma felsefesinin İslam dünyasına yansması ve “Usul-i Cedit” adlı eğitim hareketinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına kadar Rusya Müslümanlarında ilköğretim şehirlerde medrese bünyesinde, köylerde ise camilerin yanında bulunan mekteplerde geleneksel yöntemlere yürütülerek sadece okuma yazma ve ilmihal bilgisi öğretiliyor, Kur’an’dan bazı sürelerin ezberletmesiyle yetiniliyordu. “Usul-i Kadim” denilen bu yönetime karşı çıkararak yerine Usul-i Cedit adıyla Batı’daki eğitim sisteminden etkilenen bir yönetim öğrenen kişilere Ceditçiler (Batı dillerinde Djadids) ve bunlar vasıtasıyla gelişen akıma da Ceditçilik (Djadidisme) denilmiştir.³¹

Özbek Cedit edebiyatı, 19. Yüzyılın ikinci yarısında Türkiye, Kırım, Kazan ve Kafkasya’da başlayan ve giderek bütün Türk dünyasını etkisi altına alan milli uyanış hareketinin sonucu olarak 20. Yüzyılın başlarında doğmuş yeni bir edebiyattır. Bütün Türk yurtlarına olduğu gibi Türkistan’da da Usul-i Cedit Mekteplerinin açılması, Rusya’ya meşrutiyet idaresini getiren 1905 ihtilalından sonra gazete ve dergicilik faaliyetlerinin başlaması, Ceditçiler Tödesi, Yaş Buharalılar, Yaş Hiveliler gibi milli hareketler aydın derneklerinin kurulması, Rusya

²⁸ KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK, Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.6.

²⁹KASIMOV, Begali, a. g. e. s.2.

³⁰MARAŞ, İbrahim, **Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)**, Ötüken Neşriyatı, İstanbul,2002,s.31

³¹İslam Ansiklopedisi, C-7,TDK, İstanbul, 1993, s. 211.

Müslümanları Kongreleri, Müslüman İttifakı Partisinin faaliyetleri ve bütün Türk dünyasında hızla cereyan eden kültürel münasebetler, Türkistan'da da aksini bulmuş, Mahmud Hoca Behbudi, Münevver Kari, Abdullah Avlanı, Abdurrauf Fıtrat, Hamza Hakimzade, Niyazi, Abdülhamid Süleyman Çolpan, Abdullah Kadiri gibi şahsiyetlerin temsil ettikleri yeni bir edebiyat teşekkül etmiştir.³²

Türkistan'ın Çarlık Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra halkın refahı ve Rus işgalinden kurtuluşla ilgili çözüm yolları aramaya başlamışlar. Bu bağlamda geri kalmışlığın sebebi olarak eski tarz eğitim sistemi ve okulların hizmet görmediğini ileri süren bir topluluk ortaya çıkmıştır. Kendilerine Ceditçiler (Yenilikçiler) adı verilen bu topluluk çağdaş okullar ve eğitim sistemi sayesinde halkın mevcut geri kalmışlıktan kurtulabileceğine inanıyordu. XIX. asır sonlarında Türkistan'da ortaya çıkan bu akım "Ceditizm", savunucularına da "Ceditçiler" adı verilmiştir.³³

Rusya istilası ve Rusya hâkimiyeti zamanında Türkistan, hududları dışarıya kapatılmış bir ülkeydi. Bu Türk ülkesi dünyada meydana gelen yenilikleri takibedelmemiş ve kendi geneleksel şartları içinde kalmıştı. Türkistan'da, fakat bu, büyük bir ceryan halinde kendini XIX. Asır sonunda kabul ettiremedi. Rusya hâkimiyeti altında olan Türkistan'a her taraftan; Kazan, Kırım, Azerbaycan'dan yenileşme fikirleri giriyordu. Asıl gaye, okulları Batı Avrupa tarzında teşkil ederek, gençleri yeni zaman hayat şartları öğretmek ve bu şekilde milli hürriyeti kazanmak idi. Bu ceryan bütün Türk ülkelerinde olduğu gibi, Türkistan'da da Ceditçilik (yenileşme) devrini doğurmuştu. Türkistan'da Ceditçilik her yerde tesirini gösteren bir milli fikir hareketi haline almış ve 20. Asır başlarında Rus idari teşkilatını endişe içinde bırakmıştı. Aynı zaman içerisinde, bu yenileşme akımı Cedit- Edebiyatı'nı yaratmıştı. Bu akın içinde 120'den fazla Türk şairi bir yandan yenileşmeyi, öte yandan milli uyanışı işliyordu. Çarlık Rusyasının bunlar aleyhinde aldığı tedbirler semere veriyor, bunlar öz yollarında devam ediyorlardı. Ceditçilerin çıkardığı gazete ve dergiler ve bunlar yoluyla bidirilen fikirler Rusya hâkimiyetinin hoşuna gitmezse ve

³² SALİH, Muhammed, **Türkistan Şuuru**, (Hazırlayan, Şuayb Karakaş), Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 1997, s. 16.

³³ ÜŞENMEZ, Emek, **Yeni Özbek Edebiyatı**, 1. Baskı Ankara 2013, s. 45.

bu hakimiyeti tahlikeye sokacak fikirler varsa böyle gazete ve dergiler hemen yasak ediliyordu.³⁴

Türklerin son birkaç asırdır içine düştükleri gafletten ve uykudan uyanmaları için XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren büyük bir mücadeleyi başlatmış olan Gaspıralı İsmail Bey, 1851 yılında Kırım'ın Bahçesaray şehri yakınlarındaki Avcıköy'de dünyaya gelmişti. Babası Mustafa Ağa, Gaspıra köyünden olduğu için İsmail Bey'e de Gaspıralı (Rusça Gaspirinski) soyadı verilmişti. Mustafa Ağa 1854 Sivastopol (Akyar) muharebesi esnasında ailesi ile beraber Bahçesaray'a yerleşmek mecburiyetinde kalınca küçük İsmail de Bahçesaraylı olmuş ve hayatının ilk on senesini Kırım'ın bu şehrinin merkezinde geçirmiştir.³⁵ Kırım'ın diğer bir şehri olan Akmescit'de ortaokulu bitiren Gaspıralı İsmail, Voronej şehrinde askeri bir okula kaydedilmiş ise de bir müddet sonra oradan alınarak, Moskova Askeri İdadisi (lisesi)'ne yerleştirilmiştir. Ne var ki, kendi cemiyetinden ve milli kültüründen uzak ve hatta hasım bir muhite bulunmak onu oldukça mutsuz etmiştir. Fakat öğrenerek kendi milletine faydalı olmalı ülküsü onu sabırlı olmaya ve üzüntülerini içine atmaya sevk etmiştir.³⁶

1891 yılında Rusya İç İşleri Bakanı'nın özel işleri ile meşgul olan Vaşkeviç adlı müdürü Kırım'a gidip, Gaspıralı'nın okulunu kontrol etmiştir. Bu münasebetle meşhur reformcu, Kırım'daki Müslüman okullarını düzeltmek gerektiğini vurgulamış, bu reformun içerik ve özelliklerini ortaya koymuş ve belgelendirmiştir.³⁷

Ceditçilik Rusya'ya bağlı olan Müslüman halkların arasında ilk önce Kırım'da XIX. asrın 80'li yıllarında ortaya çıkmaya başlamıştır. Ceditçiliğin kurucusu dini - dünyevi bilim adamı olan İsmail Gaspıralı'dır (1851-1914). İsmail Gaspıralı 1884 yılında Cedit mektebi açıp 40 gün içinde 12 öğrenciye okuma yazma

³⁴ HAYİT, Baymirza, **Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri**, Kardeş Matbaası Ankara, 1971, s. 6-7.

³⁵ SARAY, Mehmet, **Gaspıralı İsmail Bey' den Atatürk' e Türk Dünyasında Din ve Kültür Birliği**, Ankara, 2008, TDK, s. 9.

³⁶ SARAY, Mehmet, **Gaspıralı İsmail Bey' den Atatürk' e Türk Dünyasında Din ve Kültür Birliği**, Ankara, 2008, TDK s. 9.

³⁷ KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, S.5.

öğretmiştir. Onun öğretim usulü “usül-ü cedit” yani “yeni usül” adı ile şöhret kazandı.³⁸

Meşhur Türk âlimi İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da başlattığı “Usül-i Cedit” (yeni düzen) okulları, daha sonraki dönemlerde, Türk Dünyasındaki bütün reformculara İslam babalığı yapmış ve onların kendilerini “Ceditçi” olarak tanıtmalarını sağlamıştır. Eğitimde Arapça yerine Türkçe'nin kullanılması, dini bilgilere birlikte matematik, tarih, coğrafya gibi dünyevi derslerinin de müfredata konulmasını amaçlayan bu anlayışın sadece eğitim alanı ile sınırlı kalması mümkün değildi.³⁹

Resmi müracaattan sonuç çıkmayınca, İsmail Bey Türkistan'a gitmiştir. Taşkent, Semerkant, Buhara'yı gezmiştir. Onun teşebbüsü ile Buhara'da “Muzafferiyeye” Usul-ü Cedit okulu açılmıştır. Ünlü edip Türkistan gezileri sırasında edindiği bilgiler hakkında gazetesinde çok şey yazmıştır.⁴⁰

İsmail Gaspıralı 1893 yılında Taşkent, Semerkant ve Buhara'yı gezmiştir. Amir Abdulahad ile görüşmek isteyen Gaspıralı, onunla değil de Emir'in başka adamlarıyla konuşabilmiştir. Açmaya ikna ettiği Cedit mektebine “Muzafferiyeye” ismi verildi. 1898 yılında okul sayısı artarak Kazakistan'da da “Usül-i Cedit” mektepleri açıldı. 1899 yılında Andican Şamsıddin Damla, 1901 yılında Hokand'da Salahiddin Damla, 19 Aralık 1884 Taşkent'te Münever Kari, Abduraşidhanav, Semerkant'ta Abduqadir Şakuri tarafından ilk cedit okulları açıldı. 1893'te Semerkant'da ilk Cedit okulu açılırsa da, ardından kırk gün geçmeden Rus Hükümeti'nin buyruğuyla kapatılır. Gaspıralı aracılığıyla açılan Türkistan'daki bu ilk cedit okulunu bir Türkistanlı Ceditçi açmıştı. Sonra 1898 ile 1908 yıllar arasında yüzü aşkın cedit okulu açılır. O yıllarda Türkistan'da yüz iki tane cedit ilkokulu ve iki tane cedit ortaokulu vardı. Bunlardan altı tanesi Buhara Emirliği'nde, sekiz tanesi Hive Hanlığı'ndaydı. Buhara Emirliği'ndeki Cedit okulları açıldıktan kısa bir süre sonra Emir tarafından kapatıldı. Ancak Ceditçi aydınları yılmayarak tekrar başka bir yerde cedit okulu açacaklardır. Cedit okulları o yıllarda tabii ki kişilerin kendi

³⁸ Darvesh, Jadidlar Kim Bo'lgan? <http://jadid.uz/jadidizm-uzb/>.

³⁹ ANDİCAN, A.Ahat, **Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Birici Baskı, 2003, İstanbul, S.25.

⁴⁰ Darvesh, Jadidlar Kim Bo'lgan? <http://jadid.uz/jadidizm-uzb/>.

evlerinde veya tanıdıklarının evlerinde açılırdı. Buhara’da Cedit okulları açma çalışmalarını desteklemek için Buharalı ceditçiler ve iş adamları 1909 yılı Mart (1327 Rebiyülevvel) ayının ortasında “Şirket-i Buhara-i Şerif” adlı görünüşte ticari, ancak gerçekte siyasi bir şirket kurarlar. Bu kuruluş el altından cedit okulları için ders kitapları ve araçları sağlamaya çalışırlar. Tarihçilerden Sadridin Ayni, Zeki Velidi Togan, Helene Carrere d’Encausse ve Baymirza Hayit hem “Şirket-i Buhara-i Şerif hem de 2 Aralık 1910’da kurulan “ Terbiye-yi Etfal” (çocukların eğitimi) derneğini kuranlar arasında Osman Hoca’nın adı anılır. ⁴¹

11 Eylül 1914 perşembe sabahı İsmail Bey ebedi olarak hayata gözlerini yummuştu. Bu büyük Türk’ün vefatı kısa zamanda bütün Türk âlemine duyulmuş ve herkesi mateme boğmuştur. 12 Eylül cuma günü cenazesi altı bin kişilik bir cemaatin elleri üstünde taşınarak yıllarca hocalığını yaptığı ve bilahare “Usul-i Cedit” sistemiyle tedrisat yapan bir ilim yuvası haline getirdiği Zincirli Medresesi yanındaki Mengli Giray Han türbesi yanında ebedi istirahat gâhına gömülmüştür. ⁴²

Gaspıralı aracılığıyla Ceditçilik hareketinin büyük temsilcileri bu okullar için kitaplar hazırladılar. Bu kitaplardan en önemlileri; Seyitrasul Azizi (Ustad-i Avval) (1903), Münevver Kari (Edibi Evvel), (1907), Abdulla Avlanı (Birinci Muallim), (İkinci Muallim), (1912).

Ceditçilerin halkın eğitimi için oluşturdukları program üç temel esastan oluşuyordu.

1. Yeni Usül okullarını genişletmek.
2. Ümit vadeden gençleri yabancı ülkelerle okumaya göndermek.
3. Çeşitli denekler kurmak ve fikirlerini yaymak için gazeteler çıkarmak. ⁴³

İşte bu fikirleri gerçekleştirmek için Münevver Kari, Ubeydulla Hoca, Mahmud Hoca Behbudi, Abdulla Avlanı, Taşpolatbek Narbotabek, Hamza

⁴¹ KOCAOĞLU, Timur, **Türkistan’da Yenilik Hareketler Ve İhtilallar: 1900-1924**, Birinci Baskı: 2001, Haarlenm, Hollanda. S.19-20

⁴² SARAY, Mehmet, **Gaspıralı İsmail Bey’ den Atatürk’ e Türk Dünyasında Din ve Kültür Birliği**, Ankara, 2008, TDK s.9

⁴³ Darvesh, Jadidlar Kim Bo’lgan? <http://jadid.uz/jadidizm-uzb/>

Hekimzade Niyazi, Abdulhamid Süleyman Çolpan ve Abdurrauf Fıtrat gibi aydınlar çalışmışlardır.⁴⁴

Bu programı hayata geçirmek için; Mahmud Hoca Behbudi, Abdurrauf Fıtrat, Münevver Kari, Abdülreşit Hanov, Ubeydullah Hoca, Asadullah Hocayev, Abdulla Avlani, Abdülhamit Çolpan gibi aydınlarla birlikte birçok aydın Müslüman çocuklara kısa zamanda pozitif bilimler ve dini eğitim verme amacıyla yola koyuldular. Bu programa göre okullarda uygulanan eğitim programı iki kısımdan oluşuyor. Birinci kısma “ibtidai” adı verilmiştir. İbtidai tahsil süresi dört senedir. Birinci kısmı bitiren öğrenciler, on sene eski sistem mekteplerinde eğitim alan öğrencilere göre daha iyidir. İkinci kısmı başarıyla bitiren öğrenciler ise; Türkçe, Farsça, Arapça ve Rusçayı rahatça okuyup yazmaktaydılar.⁴⁵

Ceditçilerin amacı, ülkelerini çağdaş değerlere kavuşturmak, ahlak, inanç, hukuk, sağlık, XX. yüzyılın başında milli kurtuluş ideolojisini geliştirmede Ceditizm önemli rol oynamıştır. Ceditizmin esas amacı, Türkistan halkını yeni zamana göre yeniden oluşturmaktır. Zamanla politik alanı da kapsayan Ceditizm düşünceleri ve milli aydınlığın kültürel çalışmaları, toplumun esasında Rusya'nın sömürgeci politikasına karşı gücü ortaya çıkardı⁴⁶ sosyal ve kültürel alanları tecdidi- ıslah etmek, Türkistan'a tekrar İslam medeniyetini ve yerlilerin siyasi hâkimiyetini kazandırmaktır. Bunun da yolu değişimden geçiyordu. Onlara göre değişim; siyasi, kültürel, ekonomik ve sosyal bakımdan yenilenme yoluyla gelişme göstermek anlamına geliyordu. Amaçlarına ulaşmak için eğitim başta olmak üzere, tarih, edebiyat, basın-yayın ve sanata (tiyatro) ağırlık verdiler. Bununla beraber, halka ulaşmakta güçlüklerle karşılaştılar. Her şeyden önce, önlerinde, bütün yönleriyle belli alışkanlıklar ve katı gelenekler tarafından kuşatılmış bir toplum ve bu topluma hâkim olan kadimcilerin sert muhalefeti buldular.⁴⁷

1900'lü yıllara birlikte bu gelişmeler Türkistan'a da yayılmış, Münevver Kari'nin, 1901 de, ilk Usul-i Cedit mektebini açmasından sonra, benzeri okulların

⁴⁴ AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Birinci Baskı, Mart 2007, Ankara, S. 20.

⁴⁵ Darvesh, Jadidlar Kim Bo'lgan? <http://jadid.uz/jadidizm-uzb/>

⁴⁶ HAYİT, Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadelesi Tarihi**, TTK, Yay, Ankara, 1995, s.198.

⁴⁷ ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Ceditlik-Eğitim Islahatı Tartışmalar ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)**, TDK, s.215.

sayısı hızla artmıştır. Ayrıca yayımlanmaya başlanan çok sayıda gazete ve dergi, Türkistan coğrafyasında filizlenen bu aydınlıkçı ve liberal akımların güçlenmesini sağlamıştır. 1906 yılında Çağatay dilinde yayımlanmaya başlayan “Hurşit” gazetesinde, gazetenin kurucusu Münevver Kari ve aydın bir din adamı olan Mahmud Hoca Behbudi, hem Çarlık yönetimine, hem tutucu çevrelere karşı yazılar yazmaktaydılar. Behbudi, Türkistanlı Ceditler için bir program önererek, bütün Müslümanların bir araya gelmeleri gerektiğini belirtiyordu. Yönetim tarafından kapatılan her gazete ve derginin yerini yenileri almaktaydı. Ceditizm hareketinin en aktif olduğu bölgelerden birisi de Buhara Emirliği idi. Abdurauuf Fıtrat önderliğindeki Ceditler, Buhara Emir’inin tüm engellemelerine ve baskısına rağmen, eğitim alanında olduğu kadar siyasi alanda da değişme ve gelişme sağlamak çabası içerisindeydiler.⁴⁸

Türkistan’daki cedit grupları, ülkede sadece modern eğitim ortamını sağlamakla kalmamışlardır. Oluşturdukları organizasyonlar aracılığıyla, başta Osmanlı olmak üzere, çeşitli ülkelere öğrenci göndermeye çalışmışlardır. 1908 yılında Buhara’da Terbiye-i Etfal (çocukların eğitimi) adlı bir gizli bir cemiyet kurulmuştu. Cemiyet üyelerinden Abdurauuf Fıtrat, Osman Hoca, Gulcalı Abdulaziz ve Sadık Aşuroğlu, daha sonra, 1909 yılında gizlice İstanbul’a giderek orada da “Buhara Ta’min-i Maarif Cemiyeti-i Hayriyesi” adı altında bir şube açmışlardır. Bu cemiyet, ilk yıl içerisinde Osmanlıya yirmi beş öğrenci getirtmiştir. Benzer şekilde kurulan başka bir cemiyet de “Turan Neşr-i Maarif” cemiyetidir. Bu cemiyetlerin üyeleri, İstanbul’da yürüttükleri çalışmalar sırasında Osmanlı aydınları arasında ortaya çıkan “Jön Türk Hareketi” ve “İttihat Terakki” akımları ile tanışmışlardır. Bu nedenle, daha sonraki yıllarda Buhara ve Hive Hanlıklarına karşı yürüttükleri mücadeleler esnasında, kendilerini “Genç Hiveliler” ve “Genç Buharalılar” olarak tanımlayacaktır.⁴⁹

XX. yüzyıl başlarında Ceditçilerin Türkistan’da ortaya çıkışları, Çarlık Rusyası’ndaki reformları, özgürlüğün yeniden kuruluşu ve Şurayı kurultay

⁴⁸ ANDİCAN, A.Ahat, **Ceditizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Birici Baskı, 2003, İstanbul, Baskı Yeri, Tunç Matbaacılık, s.24-25

⁴⁹ ANDİCAN, A.Ahat, **Ceditizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Birici Baskı, 2003, İstanbul, Baskı Yeri, Tunç Matbaacılık s. 24-25.

kuruluşları için görüşme yolları içine girdi. Fakat XX. yüzyıl sadece Özbek halkının hayatı için değil, belki bütün dünya içinkarışıklık dönemidir. Bu dönemde hayat mücadelesi çok zor ve zahmetliydi. Toplumsal değişme süreci akla gelmez şekilde hızlandı. Türkistan halkının uzun seneler boyunca devam eden yarı uykuda hayatı bu yüzyıl başlarında yıkılmaya başladı. Fikirlere gelen yenileşme, teknik süreçlerin ilerlemesi, medyanın değişmesi Türkistanlıların hayat tarzlarını değiştirdi. O zamana kadar milli edebiyat milli hayatla yan yana gitmiyordu. Çünkü edebiyat hayattan tamamı ile ayrı olmasa da sosyal sorunlarını içine almıyordu. XX. yüzyılda edebiyat sosyal hayata yaklaştı. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında sadece Türkistan’da değil, tüm dünyadaki birçok sömürü ülkelerinde milli uyanış hareketi başlamıştı.⁵⁰

Yakın tarihimizde sosyal ve kültürel hayatta Ceditçilik kadar önemli rol oynayan, aynı zamanda onun gibi farklı şekillerde izah edilen ve değerlendirilen ikinci bir düşünce prensibine rastlamak zordur.⁵¹

Cedit edebiyatı tamamı ile milleti uyandırma amacı üzerine kurulmuştur. Bu edebiyat eski zamanki gibi yüksek rütbe vekilleri, ilahi güç ile tanımlandırılan simaları değil; halkın içinden çıkan, ona geri dönecek olan, halkı etkilemek ve farkındalığını arttırarak onları bilinçlendirme amacı taşıyan sıradan kişiler idi.⁵²

Cedit edebiyatı Özbek burjuva edebiyatıdır. Cedit edebiyatı Özbek burjuvazisinin başından geçenleri, fikirlerini, yaşamalarını yansıtmaktadır. Bunun için onlar, ağlamakta, yanmakta.⁵³ Burjuvazi ise, Sovyet ideolojisine göre, emekçi halkın en büyük düşmanıdır. Cedit edipleri yeni mevzuları yeni edebi türlere yeni tiplere yoluyla ifade etmeye çabaladılar. Yene bir önemli yönü şudur ki, Cedit yazarları ciddi icatçı değil, belki sosyal-siyasi, ilerici, eğitim uygulamalı yolu bilen milleti uyandırmak için çaba ettiler. M. Behbudi’nin “Pederküş”, A. Avalni’nin “Advokati asmanı” “Pinak” Abdurrauf Fıtrat’ın “ Münazara”, Seyyah-i Hindi” “Abdul Feyzhan” Hamzan’ın “Ağla, Türkistan”, “Dardiga Darman İstamas”,

⁵⁰KARİMOV. L.A. **İstiqlal Vama Naviyat, Türkistan: Özbekistan**, 1994. (www.ziyonet.uz.)

⁵¹ YELOK, SAVAŞ, Veli, “**Ceditçilik Bazı Mülahazalar**”,Türkiyat, Türklük Bilim Araştırmaları Dergisi, Bahar 2010/Sayı 6. S.335.

⁵² KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s. 8.

⁵³ ATACAN, Haşim, “**Cedit Edebiyat Doğusunda**”Kızıl Kızıl kalem dergisi 2.kitap, Özdev neşr. S-T., 1929.s.16

“Zaharli Hayat”, Abdullah Qadiri’nin “ Ötken Künler”, “Merabdan Çayan”, Abdul Hamit Çolpan’ın “Buzilgan Ülke”, “Halk” “Yarkınay” ve “Keçe ve Kündüz” ve başka yüzlerce eserler Cedit Edebiyatı’nın güzel örneklerindedir. Cedit edebiyatında işlenen konular arasında tarihi adalet, siyasi denklik, kişi ve millet özgürlüğü, halkı bilgisizlikten uyandırış gibi keskin sosyal problemler göze çarpmaktadır.⁵⁴

Ruslar Türkistan halkını bölmek ve tefrika oluşturmak için bir eski-yeni çatışması başlatmıştır. Rusların işgali sonrasında kendi sistemlerini daha faydalı ve güzel göstermek için “yeni” öncesini kötölemek gerekiyordu. Ruslar bu iş için öncekileri vatan ve din unsurunu, milliliği öne çıkaranları katlederek “yıldırma ve sindirme” politikası ile halkı sindirmişlerdir. Düşünmeyen, düşündüğünü ifade edemeyen ve mevcut yönetime karşı sesini çıkarmayan halk ve aydın kitlesi Rusların Türkistan’da rahatça hareket edebilmelerine imkân sağladı. Ruslar Türkistan’da halkı iki kanada ayırmışlardır. Ceditçiler ve Kadimciler. Kadimciler eski geleneği devam ettirirken Ceditçiler ise yenilik taraftarları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Ruslar iki tarafın da aydınlarını ve bilim adamlarını izlemeye almıştır. Din görevlileri etkisizleştirip liyakat sahibi olmayan kimseler “din adamı” kisvesi altında halkı yanlış bilgilerle yönlendirmişlerdir. Din ve ilim sahasındaki bozulmasıyla toplum vicdani bakımdan yaralanmış, sahte din adamları türemiştir. Çar Hükümeti ve mahalli idarenin baskısı neticesinde toplum değerleri alt üst olmuştur. Türkistan’da genelev ve meyhanelerin açılması da bu döneme rastlar. Buhara Emiri’nin bu duruma ilgisiz kaldığı hatta zevk ve eğlenceden devlet işlerine zaman ayırmadığı bilinmektedir. Yine eldeki belgelere göre Hive hanı yaşlı birisi olup çiçek ve kuş yetiştiriciliği ile meşgul olmuştur.⁵⁵

Abdullah Avlani “Tercime-i Hal’inde şöyle yazıyor: “Bu vakitte yerli halklar arasında “eski-yeni” (Cedit-Kadim) kavgası başlamıştı. Gazete okuyanlara mollalar “Ceditçi” derlerdi. Ben de işte o “Ceditçiler” safına katıldım. 1904 yılından itibaren Ceditler safında çalışmaya başladım. “Cedit Mektebi” açarak öğretmenlik yapmaya başladım. 1904 yılında Rus-Japon savaşı başladı. Bu savaş bizim de gözümüzü açtı.

⁵⁴ KARİMOV N. - Bashq. Xx. **Eser Özbek Edebiyatı Tarihi**, Taşkent, O’ qituvchi, 1999. <http://www.ziyouz.com>.

⁵⁵ ÜŞENMEZ, Emek, **Yeni Özbek Edebiyatı**, 1. Baskı Ankara 2013, s. 47.

1905 yılında Rusya’da başlayan inkılâp rüzgârı, bize de olumlu yönde tesir etti. Bizim teşkilâtımız, siyasî amaçları düşünerek ilk önce cahil halkı aydınlatmanın ve onların gözünü açmanın mücadelesine girişti. Bu maksada erişmek için gazete çıkarmak münasip görülerek, birliğin teşebbüsü ile Özbek dilinde gazeteler çıkarıldı. 1906 yılında “Tarakkî”, “Hurşid” gazeteleri çıkarıldı. Bunlar eski hükümet tarafından kapatıldıktan sonra 1907 yılında ben, kendi editörlüğümde hem de demir yolu işçilerinin sosyal demokrat grubunun alâka ve yardımı ile “Şühret” gazetesini Sapyornıy caddesinde çıkardım.”⁵⁶

1.2.1 Tercüman ve Türkistan

Gaspıralı’nın gazete çıkarmak için Çar Hükümeti’ne yaptığı sayısız müracaatlar daha önceleri nedensiz şekilde reddedilmiştir. Ruslar, sadece birkaç yerel mecmuayı çıkarmasına müsaade etmişlerdir. Bu mecmuaların başında 8 Mayıs 1881’de çıkardığı “Tonguç” ile 5 Ağustos 1882’de çıkardığı “Mirat-i Cedid” ve diğer küçük mecmualar gelmektedir.⁵⁷ Ne ver ki, bunlar İsmail Bey’i tatmin etmemişlerdi. Bu yüzden O’nun gazete çıkarmak için müracaatını sırala tekrar ettiğini ve hatta Petersburg’a kadar giderek Rus hükümeti mensupları ile defalarca görüşmeler yaptığını biliyoruz. Sonunda İsmail Bey, emeline kavuşmuş ve Rus hükümeti şartlı olarak kendisine Bahçesaray’da bir gazete çıkartma izni vermiştir. İsmail Bey, çıkardığı Türkçe gazetenin Rusça tercümesini de aynı zamanda çıkartmak mecburiyetinde idi. Bu şekilde Rus hükümeti, onun gazetesi vasıtasıyla ne yapmak istediğini, Türkler arasında yaymağa çalıştığı fikirleri takip etme imkânı bulacaktı.⁵⁸

Nihayet, gerekli hazırlıklarını tamamlayan Gaspıralı İsmail Bey, 10 Nisan 1883’de kendi fikirleriyle birlikte şöhreti de dalga bütün Türk- İslam dünyasına yayılacak olan “Tercüman” gazetesini neşretmeye başladı. Gazetenin basımı başlangıçta ancak ibtidai usullerle mümkün oluyordu. Fakat azimkar Gaspıralı, vefakar eşinin de desteği ile, bu sıkıntılarını yenmesini bilmiş ve Tercüman’ı

⁵⁶ YULDASHEV, Marufjon, **ÇAĞDAŞ TÜRK EDEBİYATLARI-II**, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2013, s.67.

⁵⁷ DEVLET, Nadir, İsmail Bey (Gaspıralı), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.19-22.

⁵⁸ SARAY, Mehmet, **Gaspıralı İsmail Bey’ den Atatürk’ e Türk Dünyasında Din ve Kültür Birliği**, Ankara, 2008, TDK, s.29.

Rusya’da yaşayan bütün Türk topluluklarının kulağı, kalbi ve dimağı haline getirmiştir.⁵⁹

Gaspıralı’nın en önemli eseri diyebileceğimiz bu gazete aslında sadece sıradan bir gazete değil aynı zamanda makaleler, fikir yazıları ve hatta kitaplardan oluşmuş bir kaynaktır. İlk nüshası 22 Nisan 1883’te Bahçesaray’da çıktı. Rusça “Perevotçik” adıyla çıkan bu gazete Ekim 1903’e kadar haftada bir gün, 1912’ye kadar haftada iki gün, 1912’den sonra günlük olarak yayımlandı. Tercüman Kırım’da Kırım Tatarları’nın ilk Türkçe gazetesi, bütün Rusya Müslümanları arasında da Türkçe yayımlanan üçüncü gazeteydi.⁶⁰

Tercüman Rusya’da yaşayan Müslümanların eğitiminden iktisadi, siyasi durumuna kadar her şeyiyle ilgilenmiştir. Türkistan’ın kaderi üzerinde özellikle durmuştur. Bununla ilgili iki örnek verelim.

1906 yılında gayri Rusların eğitimi meselesi ciddiye kazanmıştır. Eğitim Bakanlığı’ndaki uzmanlar, Rusya Müslümanları için açılan Rus- Tatar, Rus-Tuzem okullarında ana dilini Rus alfabesiyle öğrenme meselesini gündeme getirmişlerdir. “Tercüman”da yayınlanan, “Faydasız Hizmet” (122.sayı) başlıklı makalede; “Ey beyler, efendiler! Aklınıza seslenin. Bizim kendi alfabemiz var, hem dinidir hem dünyevi. Rusça Fransızca okuruz, ama kendi alfabemizi hiçbir zaman, hiçbir yerde, hiçbir şekilde bırakmayız.” gibi heyecanlı cümleler yer alır. Makalenin devamında Gaspıralı: “Eğer Avusturyalıya Devleti’ne ait Ruslara Rusçayı Alman harfleriyle ya da Osmanlı Devletine ait Sırp ve Bulgarlara ana dillerini Arap harfleriyle öğretiliceği söylene, buna nasıl bakılır? Müslümanlarda eğitim bürokratlarının girişimine bu gözle bakıyorlar, bu da doğaldır. Bu işteki mantıksızlığa mı hayret edelim, ifade edilen harekete mi şaşıralım!” denilmektedir.⁶¹

Azerbaycan, Osmanlı Türk matbuatında Türkistan’dan çıkan millet fahripleri, ilim, edebiyat, sanat dâhileri ve büyük şahsiyetler hakkında yazılan edebi eserler de sık sık bu dergide basılmıştır. Örneğin, Türkçülüğün meşhur teorisyenlerinden Ziya

⁵⁹ DEVLET, Nadir, İsmail Bey (Gaspıralı), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, .s.29.

⁶⁰ ÖZDİL, Muhammed, **İsmail Gaspıralı’nın Din Ve Toplum Anlayışı**, İsparta 2009, Yüksek lisans tezi, s.13.

⁶¹ KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s. 39.

Gökalp'ın Harezimli Pehlavan Mahmud'a ithafen yazdığı “Pelvan Vali” adlı manzum hikâyesi, “Türk Yurdu” dergisinin ilavesi olarak çıkan “Halk Doğru”unu 1913 yılındaki birinci sayısında yayınlanmıştır.⁶²

1.2.2 Türkistan’da Gazete

Türkistan süreli yayınları ülkenin tarihini aydınlatmada en önemli kaynaklardan biridir. Gazete ve dergiler Orta Asya’da Rusya Çarlığı’nın işgalinden sonra ortaya çıkmıştır. 1870 yılında Taşkent Harbiye Baş Karargâh’ına Rusya’dan Kiril harfi ile birlikte Arap harfleri ve mürettepler getirilmişti. 28 Nisan 1870 yılında Türkistan’da ilk gazete olan “Türkestanskiye Vedomosti” resmî gazetesi tipograf usulüyle yayımlandı. Bu gazete ilk beş yıl General Gubernatör (vali) Kaufman editörlüğünde basılmıştır.⁶³

Gazetede tarih, coğrafya, edebiyat, eğitim ve genel kültür ile birlikte iki hafta bir Pazar haberleri köşesinde fiyatlarla ilgili bilgiler de verilmişti. Özbek şairi Zakircan Furkat’ın Taşkent’te açılan sergi ile ilgili “Vistavka” şiiri, Rus Mareşali Aleksandr Suvorov’un kahramanlıklarının anlatıldığı tiyatro eseri hakkındaki fikirleri içeren “Suvorov” adlı şiiri basılmıştır. Sonradan Meşreb, Mukimi, Kemî, Sofizade, Mirmuhsin Şermuhamedov, Tevella, Mahmut Hoca Behbudî, Hamza Hakimzade gibi birçok şairin eserlerini de yayımladı. Türkistan ve Hokand Hanlığı tarihi de gazete sayılarında yer aldı. Bununla birlikte o dönem aydınlarının eğitim ve dil konusu ile ilgili tartışmalarına gazetede çokça yer verildi.⁶⁴

Posta sisteminin gelişmesi, gazetenin yayılmasını kolaylaştırdı. Türkistanlı aydınlar, Kazan, Orenburg, Bakü ve Tiflis’ten gelen gazete ve dergileri okumaktaydılar. Hac döneminde İstanbul üzerinden vatanlarına dönen hacılar, yorgan, yastık ve giysileri içinde sakladıkları İstanbul gazetelerini gizlice getiriyorlardı.⁶⁵

Ceditçiler için gazetenin ayrı bir önemi vardı. Onlar gazeteyi bir ilerilik aracı ve alameti olarak görüyorlar, gazetenin toplum ve kültür hayatını geliştireceğine inanıyorlardı. Ceditçi ulemadan Mahmud Hoca Behbudî, gazetelerin topluma manevi

⁶²KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.47.

⁶³ YULDASHEV, Marufjon, **ÇAĞDAŞ TÜRK EDEBİYATLARI-II**, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2013, s.65.

⁶⁴YULDASHEV, Marufjon, **ÇAĞDAŞ TÜRK EDEBİYATLARI-II**, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2013, s.66.

⁶⁵KANLIDERE, Ahmet, **XIX Yüzyıl Türk Dünyası**, 1. Baskı, Eskişehir 2013, s.200.

liderler olarak hizmet ettiklerini düşünüyordu. Gerçekten de gazetelerin önemli işlevleri oldu. Ulemanın bilgi üzerindeki tekeli kırıldı. Yenilikçi aydınlar basın yoluyla halka hitap etme imkânını elde ettiler. Gazeteler aynı zamanda milli bilincin oluşmasına da katkı sağladı. Avrupa’da ve İslam dünyasında olup bitenden haber vererek okumuş kesimin dünyadan haberdar olmasına ve başka halkların gerçekleştirdiği ilerlemelerin duyurulmasına vesile oldu.⁶⁶

Sonra Türkistan’da Türkistan matbuası 1905 yılındaki Manifestodan ilham ve güç alarak, kısa zamanda büyük ilerlemeler kaydetmiş ve Türk dünyasının itibarlı kişilerin dikkatini çekmişler. Onların ilk defa toplayıp fikirlerini söyleyen Çolpan’dır.⁶⁷

Tarihi adlı makalesinde 1905-1917 yılları arasında ülkede Özbek dilinde 27 gazete, 8 dergi basıldığını belirtmektedir.⁶⁸

Ziya Said’in açıklamasına göre geçen bu zaman dilinde 45 gazete, 36 dergi yayımlanmıştır. Bunların hakkında gazetecilik üzerine yapılan çalışmalarda az çok bilgi verilmiştir.⁶⁹

Manifestodan sonra Özbek Türkçesinde yayımlanan ilk gazete “Orta Asya’nın Ömr Güzarlığı”dır. Redaktörlüğünü İvan Geyer’in yaptığı bu gazeteyle ilgili olarak Avlani, “Bir az hür fikirli” yorumunu yapmıştır. Ziya Said bu gazetenin ay çıktığını söylemektedir.⁷⁰

27 Haziran tarihinde yayın hayatına başlayan “Terakki” “Editörü İsmail Abidi” ilk Özbek milli gazetesi olarak tarihe geçmiştir. Bu gazetenin çıkış günü, Özbekistan Cumhuriyeti Ali Kengeşi Tarafından Matbuat günü olarak ilan edilmiştir. “İnsanların en sevecek okuduğu” (Avlani) bu gazete, zamanında çok fazla ün kazanmıştır. İsmail Abidi’yi “İsmail Terakki” diye adlandırılmıştır. İsmail Gaspıralı imzalı “Terakki” adlı makalede, Gaspıralı Taşkentli meslektaşlarını kutlamış, “Lisan-ı Türkistan taraflarında makbul olan Türk şivesinde” olduğunu, mesleki

⁶⁶KANLIDERE, Ahmet, **XIX Yüzyıl Türk Dünyası**, 1. Baskı, Eskişehir 2013, s.200.

⁶⁷KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.55.

⁶⁸KASIMOV, Begali, a. g. e. s.56.

⁶⁹KASIMOV, Begali, a. g. e. s.56.

⁷⁰KASIMOV, Begali, a.g.e, s.56

yenilikçiliğinden duyduğu mutluluğu dile getirmiş, ülkede böyle bir gazeteye çok önceden gereksinim duyulduğunu belirtmiştir.⁷¹

Terakki gazetesinden, tanınmış yazar Abdulla Tukay da haberdardır. Gazetenin ortaya çıkışından gerekli malzemelere kadar haber şeyin temininde Münevver Kari ve Abdullah Avlani'nin büyük rolü olmuştur. 20. sayısından sonra hükümet tarafından yayını durdurulmuştur.⁷²

Münevver Kari'nin "Hürşid" gazetesi (6 Eylül 1906 tarihinde yayımlanmaya başlamış, 10. sayısında kapatılmıştır.) Fansurullahbek Hudayarhanov, Abdulla Avlani, Kamilbek ve Karimbek Narbekov kardeşler, Muhammedhan Paşa Hocayev gibi genç yenilikçileri etrafına toplamıştır.⁷³

Siyasi meseleler ile de faal olarak meşgul olmuştur. Gazetenin 6. Sayısında yayımlanan Behbudi'nin "Hayru'l-Umuri Evsatuha" (İşlerin İyisi Ortaca Olandır) adlı makalesinde Rusya, Avrupa'nın kırka yakın memleketine has olan genel demokratik ölçülere göre değerlendirilmiştir. Çar Hükümeti'nin "İdare-i mustakla", "Samoderjaviye" kendi menfaatini gözeten ülke idare şeklini tenkit etmiştir. Mevcut partilerin programlarına Türkistanlılar gözüyle bakılmıştır. Çar Hükümeti'nin müstebit siyaseti, özellikle, vakıfları Türkistanlıların elinden alması, medreselerin harap edilmesi, Rus göçmenlerin Türkistan'a yerleştirme siyaseti, yerli halkın her geçen gün daha da yoksullaşması, toprakların ve devletin idaresinin Yahudi ve Ermenilerin eline geçmesi bir felaket olarak değerlendirilmiştir. Partiler hakkında bir şeyler söylemek gerekirse; sosyal demokratların her iki kanadı (sosyal demokrat, sosyal devrimci) de reddedilmiştir. "Muradı... hayalı" " bu taifeye katılmak, biz, Müslümanlar için son derece zararlı" diye gösterilmiştir. Yazar Rusya Müslümanları ittifakını ayrı bir "parti-i mahsusa" olarak değerlendirip kadetler programını önce uygun bulmuştur. "Tercüman" gazetesindeki "Bizim Matbuat" adlı makalesinde "Hurşit'in iyi hazırlanan "İçindekiler" bölümünde, sade Türkçe kullanılmasından

⁷¹KASIMOV, Begali, **Milli Uyaniş**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.56.

⁷²KASIMOV, Begali, a.g.e. s.56.

⁷³KASIMOV, Begali, a.g.e. s.56.

duyduğu memnuiyeti dile getirmiş, Münevver Kari’yi samimiyetle kutlamış bu yolda devam etmelerini ummuştur.⁷⁴

1 Aralık 1907 tarihinde Avlani’nin önderliğinde “Şuhret” gazetesi çıkmaya başlamıştır. Sapernaya caddesi, 35 numaralı evde gazete faaliyete başlamıştır.⁷⁵ Bu gazete Türkistan’ın en itibarlı gazetelerinden biri olmuş fakat o da on sayı çıktıktan sonra kapatılmıştır.⁷⁶ Hükümet, gazetenin tüm araç gereçlerine, eşyalarına el koymuş ve gazeteyi çıkarmayacaklarına dair imza almıştır.⁷⁷ Ayrıca Taşkent’te Seid Kerim Seit Azimbay önderliğinde “Tüccar” (1917)⁷⁸ gazetesi çıkarılmıştır. Ancak bu gazete de altıncı sayısından sonra Rus Hükümeti tarafından kapatılmıştır.

1913 yılından itibaren Türkistan şehirlerinde gazeteler yeniden çıkarılmaya başlamıştır. Örneğin; Behbudi’nin “Semerkant” adlı gazetesi yayın hayatına girmiştir. Bu gazete Sıddiki Aczi, Hacı Muin, Nasrullah Kudretulla, Said Rıza, Alizade gibi yenilikçi kalem sahiplerinin etrafına toplamıştır. Gazete maddi zorluk yüzünden 45 sayı çıkıp kapanmıştır.⁷⁹

Dönemin en ünlü gazetelerinden biri de “Sada-i Türkistan”dır. Gazetenin birinci sayısı 4 Nisan 1915 tarihinde çıkmıştır. Resmi kurucusu Ubeydulla Hoca Asatilla Hocayev (1880-1938)’dir. Gazetenin neredeyse her sayısında Avlani’nin bir şiiri ya da makalesinin basılması, “Turan” grubu ile işbirliğinde onunda önemli bir rolü olduğunu göstermektedir. Gazete sayfalarında Münevver Kari, Miskin, Hıslat, Tevalla gibi Taşkentli şair ve yazarların şiirlerinin yanı sıra Semerkant’tan Vasli, Hacı Muin, Fergana Vadisi’nden Sufizade, Hamza, Çolpan, İbrahim Devran gibi onlarca kalem sahiplerinin eserleri de basılmıştır. Gazete bir yıl çıkıp, altmış altıncı sayısından sonra maddi problemler yüzünden kapanmıştır.⁸⁰

⁷⁴KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.57.

⁷⁵KASIMOV, Begali, a.g.e s.58.

⁷⁶AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Birinci Baskı, Mart 2007, Ankara, s. 24.

⁷⁷KASIMOV Begali, a.g.e s.59.

⁷⁸AÇIK, Fatma, a.g.e. s.24.

⁷⁹KASIMOV, Begali, a. g. e. S .61.

⁸⁰KASIMOV, Begali, a.g.e, s.60.

Abidcan Mahmudov'un "Sada-i Fergana" gazetesi "Sada-i Türkistan" ile aynı zamanda çıkmıştır. Bu gazeteyi çıkarıcıları arasında Aşurali Zahiri (1885-1937) de vardır.⁸¹

1917 yılının Şubat ayında Petersburg'da gerçekleşen burjuva devrimi Türkistan'da etkisini göstermiştir. Türkistan'daki yeni topluluk amaçlarını gerçekleştirmek için harekete geçmişlerdir. Ülkede sosyal- siyasi hayatta özgürlük konusu asıl mesele haline gelmiştir. Türkistan'daki tam özgürlük gayesi, sadece demokratik aydınlar arasında değil, halk arasında da oluşmaya başlamıştır.⁸²

Türkistan'da milli uyanış oluşumunun doruğa ulaşması, 1917 yılının Mart-Nisan ayına denk gelmektedir. Türkistan ceditçileri, milli aydınlar ve İslam ulemaları baş kurucusu olan Mahmud Hoca Behbudi (1875-1919), Münevver Kari (1878-1931), Ubeydullah Hocayev, Asadullah Hocayev, Ubeydullah Hocayev, (1882-1938), Abdurrauf Fıtrat (1886-1938), Feyzullah Hocayev (1896-1938) Sadridin Ayni (1878-1954), Abdulvahid Burhanov (1875-1934), Mustafa Çokay (1886-1941), Muhammedcan Tanışbayev (1879-1939), Şerali Lepin (1868-1919), Ahmet Zeki Velidi Togan (1890-1970), Obeydcan Mahmudov (1858-1936) Türkistan'da yeni kurulan "Şura-yı İslamiye" (1917 Mart ayı), "Şura-yı Ulema" (1917 Haziran ayı), "Turan" cemiyetleri ve "Türk İnsanı Merkezîyet (federalistler) Fırkası" (1917 Haziran ayı), "İttifak-ı Müslümin" (1917 Eylül ayı) gibi siyasi partilerin kurulmasında büyük rol oynamışlardır.⁸³

Öteki taraftan 1917 yılının Nisan ayında Petrograd'daki geçici hükümet kararı ile Shchepkin Evgenii Nikolaevich'in önderliğinde "Türkistan Komitesi" kuruldu. Komite terkihi dokuz kişiden ibaret olup bu kişilerden dördü; Alihan Bukeyhanov (1868- 1937), Muhammedcan Tanışbayev, Sadri Maksudi, Ahmet Devletşinler'dir. Sonradan "Türkistan Komitesi"nin temsilcileri değiştirilmiştir.⁸⁴

⁸¹KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.60.

⁸²USMONOV, Qamariddin, SODIQOV, Muhammet, **O'ZBEKISTON TARIXI,(1917—1991-yillar, Şark, Taşkent, 2010,s.5.**

⁸³USMONOV, Qamariddin, SODIQOV, Muhammet, **a.g.e.s.5.**

⁸⁴USMONOV, Qamariddin, SODIQOV, Muhammet, **O'ZBEKISTON TARIXI,(1917—1991-yillar, Şark, Taşkent, 2010,s.9.**

Görüldüğü gibi Ceditçilik 1917 yılında eğitimcilik hareketinden siyasi hareket haline dönüşmüştür. Aynı yıl dört kere “Bütün Türkistan Müslüman Kurultay”ı toplantısı gerçekleştirilmiştir. 1917 yılı 16-23 Nisan ayında Taşkent’te düzenlenen 1. Kurultayı’nda demokratik Rusya terkinde Türkistan özgürlüğü sorunu gündeme getirildi. Bu meseleler Türkistan halkının kendi milli devletini oluşturmak için attığı ilk adımdır.⁸⁵

Bütün Türkistan Müslümanlarının 1. Kurultayı’ndan sonra, Türkistan Müslümanlarının mecliste temsilci buldurmasına konsey tarafından karar verildi. Bu kurultayın asıl amacı; milli özgürlük hareketinde ortaya çıkan cemiyetleri tek merkeze bağlayarak birbirleriyle münasebetini arttırıp dağınık olan sosyal komite ve mütteliklerini birleştirmek idi. Türkistan Müslümanları Merkezi Konseyi lideri Mustafa Çokay, baş katibi Velidi, Münevver Kari, Behbudi, U. Hocayev, O. Mahmudev, Taşpuladbek, Narbotavekev, İslam Şahmahmedev ve diğerleri üye olarak tayin edildi. Münevver Kari ve Sadreddinhan Şerifhoca kazi oğlu önderliğinde “Taşkent Komitesi” kuruldu. Böylece Behbudi önderliğinde “Semerkand Komitesi”, Nasirhan Tora önderliğinde ise “Fergana Komitesi” kuruldu. Merkez-i Şuura’nın organı sıfatıyla “Nejat” (Muharrir- Münevver Kari) sonradan “Kengaş” (Muharrir- Validi) gazeteleri çıkmaya başladı. Bunlar gibi 1917 yılında yayınlanmaya başlayan “Ulu Türkistan”, “Turan” gazetelerinde özgürlük gayesiyle yazılmış yasaklandığı için basılmayan makaleler basıldı.⁸⁶

Böylece 1917 yılının baharında Türkistan’ın birliği ve bölünmezliği hususunda önemli adımlar atıldı. Tarihte ilk defa bütün Türkistan bölgesinde Müslüman kurultayı kurulup tüm halkların özgürce hareket edebilmeleri, örf ve adetlerine, kendi kültürel hayat tarzlarına gizlenmeden devam etmeleri söylendi. Bu haklar olan “Milli Türkistan Müslüman Merkezi” adı altında elde edildi.⁸⁷

Ne yazık ki birleşmiş cemiyetler arasındaki gerginlik son bulmadı. Yüzyılın başından beri devam etmekte olan Cedit- Kadim görüşleri demokratik hareketlerin saflara ayrılmasına neden oldu. Bilindiği gibi 14 Mart 1917’de Taşkent’te “Şura-yı

⁸⁵USMONOV, Qamariddin, SODIQOV, Muhammet, **O’ZBEKISTON TARIXI,(1917—1991-yillar**, Şark, Taşkent, 2010,s.10.

⁸⁶USMONOV, Qamariddin, SODIQOV, Muhammet, a. g.e. s.12.

⁸⁷USMONOV, Qamariddin, SODIQOV, Muhammet, a.g.e. s.12.

İslamiye” kurulmuştu. Genellikle ceditçilerden oluşan organları Türkistan’ın bağımsızlığı için ortak görüşe vardılar. 1917 yılının Haziran ayında Münevver Kari önderliğinde “Şura-yı İslamiye” teşkilatından “Şura-yı Ulema” ayrıldı. Ama kurucu meclisinde yer alış meselesinin önemini anlayarak, bu iki derneğin birleşmesinin zorluğu “Türk İnsanı Merkezîyeti” ismi ile anılan birinci Türkistan federalist partisinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁸⁸ Şerali Lipin onun Taşkent şubesinde hizmetlerine devam etmiştir. Çok geçmeden Kokand şehrinde “Şura-yı Ulema” derneği kuruldu. Fakat bu iki dernek arasında gerginlikler başladı. Çünkü “Şura’yı Ulema” derneği kendi programında İslam dinini kültürel alanda temsil etmesine rağmen, aslında Şerali Lipin önderliğindeki Taşkent ulemaları önce 1. Rus Monarşi, sonra Bolşevik hedefleri ile kendi hareketlerini birleştirmeye çaba harcamışlardır. Şerali, “Şura-yı Ulema” derneğini kendi amaçları ve propagandası için “Al-İza” dergisini kurmuştur. (Muharriri Abdulmalik, Hacı Nabiyev). Her iki topluluk arasındaki gerginlikler gazetelerde bariz bir şekilde görülmekteydi.⁸⁹

10 Eylül 1917’de Taşkent’te “Bütün Türkistan Müslümanlar II. Kurultayı” açıldı. “Şura-yı İslamiye” teşebbüsü ile kurulan kurultay hâkimiyetini işçi, asker ve çiftçi mebusları Sovyetlere vermeye karşı çıktı. Kararın kurultayda kabul edilmesiyle kendi milli demokrat yolunu takip eden önemli üyeler kararlarını kesin şekilde dile getirdiler; eğer hükümet bizi demokratik olarak yönetecek olursa, Müslümanlar bu hükümete katılacaktır. II. Kurultay’da Milli Merkez Türkistan Müslüman Merkezi Konseyi, bölgedeki alt yerli nüfusun menfaatlerini korumak için fikirlerini kesin bir biçimde dile getirdi.⁹⁰

20 Eylül 1917’de Taşkent’te olan Türkistan ve Kazakistan Müslümanları kurultayı “Ulemalar” ile “Şura-yı İslamcılar” arasındaki gerginlikleri halletmek için uzlaşma yoluna gittiler. Kurultayda “Şura-yı İslamiye”, “Şura-yı Ulema”, “Turan” ve diğer siyasi partileri birleştirerek bütün Türkistan’ı içeren bölgede “İttifak-ı Müslümin” isminde siyasi bir parti kurulmasına karar verdiler.

⁸⁸Darvesh, Jadidlar Kim Bo’lgan? <http://jadid.uz/jadidizm-uzb/>.

⁸⁹USMONOV, Qamariddin, SODIQOV, Muhammet, **O’ZBEKISTON TARIXI,(1917—1991-yillar**, Şark, Taşkent, 2010,s.13-14.

⁹⁰USMONOV, Qamariddin, SODIQOV, Muhammet, a.g.e. s.15.

St. Petersburg'a hürriyet, eşitlik ve kardeşlik şiarları ile 28 Şubat 1917'de gerçekleşen Burjuva- Demokratik Devriminin haberi, 3 Mart'ta Türkistan Genel Valisi A. N Kuropatkin'in izni ile gazetelerde ilan edildi. Bunun üzerine bölgedeki Ruslar ve Türkler arasında iktidar mücadelesi başladı. Ruslar muhafazakârlar (geçici hükümete bağlı askeri ve mülki erkân) ve devrimciler (sosyalist eğilimli siyasi oluşumlar) olarak ikiye ayrılıyordu. Türkler ise muhafazakârlar (kadimci ulema ve zenginler), milliyetçiler (bazı ceditçi ulema ve aydınlar) ve sosyalistler (bazı ceditçi aydınlar) şeklinde üç gruptular.⁹¹

26 Kasım 1917 yılında Kokan'da başlayan "Müslümanların IV. Ülke Kurultayı'nda Türkistan muhtariyeti ilan edildi. Muhtariyet 72 gün sürdü. 19-22 Şubat 1918 tarihinde Bolşevikler Kokan'ı kan gölüne çevirdiler. Şehir üç gün topa tutuldu. On bine yakın insan öldürüldü.⁹²

Geçici Hükümet'in hedefleri 21 Mart 1917'de Turkistanskiye Vedemosti gazetesinde: "Sınıf din ve milliyet sınırlamalarını ve ayrıcalıklarını kaldırmak; mahalli idareleri belirlemede genel, doğrudan, eşit ve gizli oyla seçim hakkı tanımak." olarak duyuruldu. Buna karşılık, Türkistan'daki bütün Ruslar, hâkimiyetlerini korumak düşünce ve azminde idiler. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Nisan 1917 tarihi Milliyetler Meclisi Üzerine adlı kararında: "Rusya'daki bütün milletler ayrılma ve bağımsız devlet kurma hakkına sahiptir."⁹³ Kararına yer verildi.

1917 Şubat Devrimi, Çar Hükümetinin devrilmesiyle sonuçlandı. I. Dünya Savaşı'na gönderilen merdıklar yurtlarına döndüler. Mahalli aydınlar bağımsız devletlerin kurma mücadelelerini arttırdılar. Ülke Müslümanların 4-16 Nisan 1917 tarihindeki I. Kurultayında federal muhtariyet fikri ortaya atıldı. Aynı yılın 18-30 Eylül tarihinde ülkedeki işçi ve asker temsilcilerinin II. Kurultayı'nda; Türkistan'ın

⁹¹ ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Cedililik-Eğitim Islahatı Tartışmalar ve Abdulrrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)**, baskı, Türkiye Diyanet Vakfı, s.316.

⁹² AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Birinci Baskı, Mart 2007, Ankara, S. 22.

⁹³ ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Cedililik-Eğitim Islahatı Tartışmalar ve Abdulrrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)**, baskı, Türkiye Diyanet Vakfı, s.316.

Sovyetlerin egemenliğine dâhil olması talep edildi. Sovyetler zamanla Bolşevikleşti ve kasımda hâkimiyet Sovyetlerin eline geçti.⁹⁴

Türkistanlı Genel Valiliği'ndeki Müslümanların 1917 Şubat Devrimi'ne bakışlarını ve beklentilerini Semerkant'lı Ceditçiler tarafından çıkarılan Hürriyet gazetesinin 16 Nisan 1917 tarihli sayısındaki şu ifadeler gösterilmektedir: "... Uzun yıllardan beri arzuladığımız ve dört gözle beklediğimiz devrim sonunda Rusya'da gerçekleşti. Üzerimizden eski hükümet kaldırıldı, bize hürriyet bağışlandı. Şimdi biz yapmakta ve yazmakta hürüz. Artık halk konuştuğunda ve yazdığında ağzını tutamazlar, haklarımızı istediğimizde verirler, dertlerimizi bildirdiğimizde çaresini bulurlar."⁹⁵

Bu beklentilerine rağmen, Ruslar tarafından muhatap alınmadıklarını gören Müslümanlar kendi siyasal ve kültürel teşkilatlarını kurma gereğini duydular. Bu amaçla, Ceditçi-milliyetçi Turan cemiyetinin girişimi ile 14 Mart 1917'de "Şura-i İslami'ye" kuruldu. Şura-i İslami'ye 12-26 Nisan 1917'de yaklaşık 450 delegenin katılımıyla Taşkent'te Türkistan Müslümanları I. Kurultayı'nı düzenlendi. Muhafazakâr ulemanın da katıldığı bu toplantıda esas olarak Türkistan'da kurulacak yönetimin şekli tartışıldı. Ulemadan bir grup: "Hükümet şekli Müslüman emirliği devrindeki gibi olsun, han geri getirilsin; Allah'a şükür Hudayar Han'ın torunları hala yaşıyor, birisini başımıza geçirelim". Teklifinde bulunurken, Ceditçi ulema ve aydınlar "zamanın gereği olan halk cumhuriyeti" görüşünü ileri sürdüler, kurultayda alınan kararlardan biri Rusya'da Türkistan'ı da içine alan demokratik federatif bir devlet kurulması, bu oluşumda Müslümanlara eşit haklar verilmesi ve ulemanın şartlarının iyileştirilmesi idi.⁹⁶

Ayrıca Türkistanlıların hepsini kucaklayacak Türkistan Müslüman Merkez Şurası (TMMSŞ)'nin tesisi kabul edildi. Halk arasında Milli Merkez diye meşhur olan bu organın Türkistan'ın önemli şehirlerinde şubeleri açıldı. Kurultay'da bid'at ve

⁹⁴ AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Birinci Baskı, Mart 2007, Ankara, s. 23.

⁹⁵ ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)**, baskı, Türkiye Diyanet Vakfı, s.320-321.

⁹⁶ ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e. s.321.

hurafeler ile mücadele etmeye, Türkistan'da İslam adına yapılan bazı adetleri israf ilan edilerek makul bir düzeye getirmeye karar verildi.⁹⁷

Kurultayın hemen arkasından Şura-i İslamiye hedeflerini ve mücadele usulünü “Necat” gazetesinin 28 Nisan 1917 tarihli nüshasında şöyle açıkladı:

1. Türkistan Müslümanları arasında, zamanevi (çağdaş) siyasal, bilimsel ve toplumsal ıslahat fikrini yaymak.
2. Bütün Türkistan Müslümanlarını bir fikir ve hareket çevresinde toplamaya çalışmak.
3. Ülkenin yönetim usulü hakkında bilgi toplayıp Tesis (Kurucu) Meclisi'ne hazırlanmak.
4. Türkistan'ın bütün şehirlerinde ve köylerinde toplantılar düzenleyip siyasal, bilimsel ve sosyal içerikli konuşmalar yapmak,
5. Eski memurların yerine yeni memurlar getirmenin yollarını halka anlatmak.
6. Türkistan 'daki çeşitli milletler arasındaki ihtilaf ve şüpheleri kaldırıp birleştirmek için tedbirler almak.
7. Çeşitli millet ve partilerin komiteleri ile ilişkiler kurup gerekli olduğunda onlardan yardım istemek.

Bütün bu faaliyetler olurken kadimci ulema ile ceditçiler arasındaki özellikle dini ve siyasi konularda görüş ayrılıkları da ortaya çıkıyordu. Dini konuların başında kadın hakları meselesi geliyordu. Moskova'da 1-11 Mayıs 1917'de Ceditçilerin önderliğinde toplanan Rusya Müslümanları 1. Kongresi'nde Müslüman kadınlara bazı yeni haklar veren kararın kabul edilmesi üzerine Türkistan Müslümanlarının temsilcisi “Şura-yı İslamiye” reisi Ubeydullah Hoeayev, belki de bölgesinde Müslümanlar arasında çıkabilecek gerilimleri düşünerek şu itiraz dilekçesini verdi:⁹⁸

"Kadın-kız konusunda düşündüklerimi söylemek maksadıyla konuşmamın yedinci maddesine yazmıştım. Müzakere bana sıra gelmeden durdurulduğu için ben düşündüklerimi söyleyemedim. Bence bu konu gereği kadar değil, üstünkörü tartışılarak bir halle bağlandı. Böyle çok önemli bir meseleyi hafife alıp halletmeyi

⁹⁷ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Islahatı Tartışmalar ve Abdulrrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)**, baskı, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 321.

⁹⁸ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e.s.-322

ben şiddetle protesto ediyorum. Meselenin bu şekilde halledilmiş olmasını, beni vekil olarak göndermiş olan on milyon Müslüman'ın indinde itibarsız kalacağını sanıyorum. Bu sebeple, ben, bunun müzakeresine de oylamasına da katılmadığımı ilan ediyorum".⁹⁹

Hocayev'in bu itirazına rağmen korktuğu başlarına gelmiş olan kadimciler bu konu üzerinden "Şura-yı İslamiye"yi yıpratmaya başlamışlardı. Ceditçi ayrılıklara sebep olan bu konu hakkında Behbudi 12 Temmuz 1917 tarihli bir makalesinde: "Halkımızın ihtilafı beni dilhun eder, meyus eder. Şunu da yazmalıyım ki; bazı meseleler var ki el-an ondan bahsetmenin mümkünü yok. Mesela hatunlar meselesini aradan çıkarmak gerekir. Bu bütün Türkistan'ın ihtilafına sebep olup dostlarımızın bağrını kan, düşmanlarımızı hursand etmektedir. Bizim ittifakımızı isteyenlerden rica ediyorum ki; hatun meselesinden şimdi bahsetmesinler ve zamana havale etsinler,,¹⁰⁰ diyerek gündemden çıkarılmasını öneriyordu.

Taşkent'teki hükümete katılma konusunda olumlu cevap almayan Ulema Teşkilatı, Mustafa Çokkayoğlu yönetimindeki Milli Merkez'e yönelmek zorunda kalmıştı. İki teşkilat bir araya gelerek, Hokand şehrinde, "IV. Müslüman Orta Asya Konferansı"ni düzenleme kararı aldılar. 25 Kasım 1917 tarihinde, 208 delegeyle toplanan kongre, otuz altı Müslüman ve on sekiz Rus üyeden oluşan bir meclis oluşturuldu ve ardından on iki kişilik geçici bir hükümet kurarak, 27 Kasım günü, Türkistan muhtariyetini (otonomi) ilan etti.¹⁰¹

"Şura-yı İslamiye" ile daha fazla yürüyemeyeceklerini düşünen kadimciler Akmescid'li Şir Ali Lapin' in öncülüğünde Haziran 1917'de Taşkent'te Şura-yı Ulema/Ulema Cemiyeti'ni kurarak faaliyete başladılar. Bu çekişmelerin gölgesinde "Şura-yı Ulema" Türkistan, Ural ve Turgay bölgelerinden "mollalar, müderrisler ve mansıp sahipleri yani halkın çoğunun desteklediği halk yararına çalışan kişilerden müteşekkil" 500'den fazla delegenin katılımıyla 3-7 Eylül 1917'de Taşkent'te Türkistan Müslümanları II. Kurultayı'ni düzenledi. Toplantıda sosyal, ekonomik,

⁹⁹ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Cedililik-Eğitim Islahatı Tartışmalar ve Abdulrrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)**, baskı, Türkiye Diyanet Vakfı, s.322.

¹⁰⁰BEHBUDİ, HOCA, **Mahmud, Beyan-I Hakikat, Uluğ Türkistan**,(Semerkand), 12 Temmuz 1917, yeniden yay, Ş. Turdiyev, Fen ve Turmuş, 1989/11, s.8.

¹⁰¹ANDİCAN, A.Ahat, **Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Birinci Baskı, 2003, Baskı yeri, Tunç Matbaacılık, İstanbul, s.28.

siyasal ve kültürel konular görüşüldü; Türkistan'ın, demokratik Rusya'nın bir parçası olarak Fergana, Sır-Derya, Semerkand ve Hazar ötesi vilayetlerini içine alan “Türkistan Muhtar Federal Cumhuriyeti” olarak teşkilatlanması kararlaştırıldı. Bunun yanında oluşturulacak Türkistan “Meclis-i Mebusan”ının çıkaracağı kanunların ve alacağı kararların Rusya anayasası yanında, şeriata uyması gerektiği de karar altına alındı. “Şura-yı Ulema” kurmayı düşündüğü Türkistan'ı Türkistanski Kur'yer'in 11 Kasım 1917 tarihli sayısında şöyle açıkladı:¹⁰²

1. Türkistan Federatif Cumhuriyeti içişlerinde bağımsız ve kendi parlamentosu bulunacak. Bu parlamentonun yasama faaliyetleri Rusya Cumhuriyeti'nin anayasası ve şeriata uygun olacak.
2. Ayrıca Türkistan Federasyonu'nun Taşkent'te "Mahkeme-i Şer'iyye" adında bir yasama meclisi bulunacak ve başkanı "şeyhülislam" unvanını taşıyacak. Mahkeme-i Şer'iyye üyeleri, yani senatörler halk tarafından beş yıllığına seçilecek.
3. Türkistan Federasyonu kendi altın tengesini, kâğıt parasını çıkaracak ve bankasını kuracak.
4. Türkistan Federasyonu kendi polisini ve milli ordusunu oluşturacak. Milli ordu savaş zamanında Rusya Cumhuriyeti hükümeti ihtiyarına geçecek. Türkistan Federasyonu'nun Rusya ve başka yabancı ülke sınırlarında kendi gümrük kapılarını açacak. Posta, telgraf ve demir yolları Rusya Cumhuriyeti ihtiyarında bulunacak.¹⁰³

Bu açıklamadan dört gün sonra, 15 Kasım 1917'de Taşkent'te “Şura-yı Ulema” Türkistan Müslümanları III. Kurultayı'nı düzenledi. Bazı yerli sosyalist grupların dışında, “Şura-yı İslamiye”nin davet edilmediği bu kurultayda önemli bir karar alınmadı.¹⁰⁴

Uzağı gören Türkistanlı aydınlar ne ak (Çar) emperyalizmi ne de Kızıl emperyalizmi kabul etti. Bunun için Ekim İhtilalı'nın ilk günlerinde bağımsızlık için

¹⁰² ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Cedencilik-Eğitim Islahatı Tartışmalar ve Abdulrrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)**, baskı, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 323.

¹⁰³ ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Cedencilik-Eğitim Islahatı Tartışmalar ve Abdulrrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)**, baskı, Türkiye Diyanet Vakfı, s.-324.

¹⁰⁴ ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e. s.324.

mücadele ettiler. Arşivdeki belgelere ve tarihi şahsiyetlerin şahitliğinden; 1917 yılında Türkistan’da bu amaçla “İttihad ve Terakki”, “Türk Âdem Merkeziyeti”, “İttihad-ı Milli”, “Birlik”, “Erk”, “(1919); “Temur”, “Batır Gapçılar” gibi gizli teşkilatların, 1921 yılında da “Türkistan Milli Birliği”nin kurulduğunu öğreniyoruz. Türkistan Milli Birliği’nin, yirmili yıllarda tarihe “Basmacılık” olarak geçen milli bağımsızlık hareketindeki önemli rolü unutulmamıştır.¹⁰⁵

Ekim devriminden sonra çıkan “İştirakiyun” (1918-1919), “Kızıl Bayrak” (1920-1921), “Türkistan” (1922-1924), “Mihnetkeşler Tavuşı” (Semerkant, 1918-1922), “Buhara Ahbarı” (1920-1922), “Mihnet Bayrağı” (1921), “Fergana” (1921) gibi parti- Sevyet matbuai diye adlandırılan onlarca gazete de çıkarılmıştır.¹⁰⁶

Türkistan’da ceditler tarafından çok sayıda gazete ve dergi çıkarılmıştır. Hareketin başlangıcından itibaren Birinci Dünya Savaşına kadar çıkarılan yayınların başlıcaları şu şekilde sıralanabilir. Terakki, 1905’den itibaren, Taşkent 20 sayı (Münevver Kari ve ark.); Hurşid, 1906, Taşkent, 20 sayı (Münevver Kari); Şöhret, 1917, Taşkent, 10 sayı (Abdulla Avlani); Asya, 1908, Taşkent, 6 sayı (Münevver Kari ark.); Buhara-i Şerif, 1912, Buhara, Farsça, 153 sayı, (Mirza Celal); Turan, 1912, Buhara, 49 sayı (Giyas Mahdum Hüsni); Semerkand, 1913, Semerkand, 45 sayı (Mahmud Hoca Behbudi); Sada-i Türkistan, 1914, Taşkent, 67 sayı (Ubeydullah Hoca); Seda-i Fergana, 1914, Hokand, (Abidcan Mahmud);¹⁰⁷

Türkistan’da çıkan ilk dergi “Ayna”dır. “Ayna” Mahmud Hoca Behbudi’nin çabaları ve teşebbüsüyle 20 Ağustos 1913’ten 15 Haziran 1915’e kadar çıkmıştır. Bu dergi toplum 68 sayı ve 1720 sayfadan oluşmaktadır.¹⁰⁸

Dergi ülkede milli hedeflerini yayılmasında önemli rol oynamış, Türkistanlılara hem kendilerini hem de dünyayı tanıtmaya çalışmış, onları sadece Özbek yazarlarıyla değil, tüm Türk dünyasının en iyi kalem sahiplerinin eserleriyle tanıştırmıştır. Ekim

¹⁰⁵ AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Birinci Baskı, Mart 2007, Ankara, s.23.

¹⁰⁶ KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK, Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.60.

¹⁰⁷ ANDİCAN, A.Ahat, **Cedidizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Birinci Baskı, 2003, Baskı Yeri, Tunç Matbaacılık, İstanbul, s.27.

¹⁰⁸ KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK, Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.61.

İhtilalı'ndan 1929 yılına kadar olan dönemde halkın manevi dünyasında önemli izler bırakan “Maarif ve Okutuvçı” “Muştum” “Meşreb” dergileri çıkmıştır.¹⁰⁹

1.2.3 Ceditizme Tepki: Kadimciler

Ulemanın ceditçilere karşı çıkma sebepleri Kadimcilere göre mevcuttur. Ulemanın değişmesi, toplum değerlerinden uzaklaşma manasına geliyordu.¹¹⁰ Bundan dolayı çağdaş sistemde öğretim uygulayan “Usul-i Cedit” hareketi, Rus istilasında ve çarların “Obuscurantis(Cehalet Tarafı)” idaresi altında uzun zaman bilim ışığı görmeyen Türk soylu kavimlerin, bir maarif ve kültürel davası niteliğini kazanmıştı.¹¹¹

Türkistan'da İsmail Gaspıralı'nın Yeni Metot eğitim sisteminin yayılması ile birlikte doğal olarak bu okullarla ilgili tartışmalar da başladı. Bu isimlendirmeler sadece Türkistan'a ait değildi. Bu iki gurup Rusya İmparatorluğunda Müslümanların yaşadığı hemen hemen bütün bölgelerde yeni sistemin yaygınlaşması ile kendiliğinden oluşmuştu. Eğitim konusundaki tartışmalar bu guruplaşmaları keskinleştirdi ve tartışma toplumsal alanlara da yayıldı.¹¹² Bu bağlamda eğitim konusunda Kadimciler toplum içindeki yerlerini reformculara bırakmak istemiyorlardı. Bunun için de, milli değerleri yeni eğitim sistemiyle halka aşılıp birliği sağlamak amacıyla yeni usulde okulları açanları kâfir ve Rus olarak adlandırıyor, bu okulların günah ocağı olduklarını söylüyorlardı. Ayrıca, Ceditçilere karşı yürüttükleri mücadelede Çarlık idaresinin desteğini almaktan çekinmiyorlardı.¹¹³

Türkistan'ın ileri gelenleri arasında ortaya çıkan bu fikir ayrılığının sebebi, tabii ki sadece eğitimde usul tartışması değildi. Yeni sistemle gelen toplumsal, ekonomik ve kültürel değişiklikler de Ceditçi ve kadimciler arasında mücadelede etkiliydi. Kadimciler ile Ceditçiler arasında ilk tartışmalar mahallelerde yeni bir öğretmen sınıfının doğmasıyla başladı. Yukarıda anlattığımız gibi Cedit okullarında ders veren

¹⁰⁹ KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK, Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.61.

¹¹⁰ ANDİCAN, A.Ahat, **Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Birinci Baskı, 2003, Baskı Yeri, Tunç Matbaacılık, İstanbul, s.25.

¹¹¹ DEVLET, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917**, 2. Bs. Ankara, TTK, 1998, s.43.

¹¹² SOMUNCUOĞLU, Tümen **Türkistan'da Eğitim (1865-1917) Ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı**, Ankara, 2006. s. 200.

¹¹³ GÜNGÖR, Ebubekir, **Çarlık Döneminde Türkistan'da Fıkır fıkır Akımları**, Yüksek lisans Tezi, Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Bişkek, 2008, s.134.

öğretmenler sadece eğitim işiyle uğraşıyorlardı ve Cedit okulları camilerde değil kendilerine ait binalardan oluşuyordu. Oysa eski usul okullarda eğitim yeri camiydi ve öğretmen mahallenin veya köyün mollasıydı. Bu yeni durum mahallede hem ekonomik olarak ve hem de mahalleye yeni öğretmen, toplum içerisinde yeni bir statünün ortaya çıkması dengeleri değiştirmişti. Bu yeni statünün ortaya çıkışı gelecekte şüphesiz pozitif bir durum olarak mahallelerin organizasyon ve ekonomik problemlerini daha fazla görünür kıldı.¹¹⁴

Orenburg'taki Veli Molla Hüseyinov, Usul-i Ceditçilerle mücadele eden şahıslardan birisi idi. Bu kişi, 1917 ihtilaline kadar reformcularla mücadele etmiştir. Tiyatro, musiki gibi faaliyetleri hep dinsizlikle suçlamış, bu gibi hareketlerin şeriata aykırı olduğunu ayetler ve hadislerle dayanarak ispatlamaya çalışmıştı. Veli Molla kendi şahsi ekonomik katkılarına ilaveten, Rus hükümetince desteklenen dergisi vasıtasıyla, Orenburg'taki ve Türkler arasında yeni fikirler yaymaya çalışan Şura ve Vakıf dergilerini de baltalamaya girişmişti.¹¹⁵

Usul-i Ceditçilere karşı çıkanların belli başlarından biri de Petersburg imamı ve ahund Ataullah Bazeyid(ov) Molla idi. Rus Hükümet çevrelerinin itibarını kazanmış olan, “yeniliğin” düşmanı bu zat, işgal etti mevkiden de faydalanarak, Usul-i Ceditçilere mücadele ediyordu. 1905 yılının Eylül’ünden beri yayınladığı Nur adlı gazetede makaleleri ile Rusların da dikkatini çekmişti. Hata bazı yılları başka imzalarla Rus gazetelerinde de basılıyordu. Bu hizmetlerden ötürü Rus hükümeti onun 1911’de ölümünden sonra, oğlu Safa Beyazid(ov)’u Petersburg imamı ve ahund tayin etti. 1915’te Müftü Muhammedyar Sulta(ov) ölünce, Safa Bayezid(ov) Ufa’ya müftü olarak gönderildi.¹¹⁶

XIX. y.y.’ın sonlarına kadar Türk kasabalarında bir düzenli ilkökul bulunmadığından, küçükler de genellikle büyük öğrencilerin okuduğu medreselere giderdi. Köylerde ise her mescidin yanında bulunan bir okul bu vazifeyi görürdü. Bu “Falaka mektepleri”nin öğretmenleri ise imamlardı. Üstelik bu okullar yalnız erkek

¹¹⁴GÜNGÖR, Ebubekir, **Çarlık Döneminde Türkistan’da Fıkır fıkır Akımları**, Yüksek lisans Tezi,Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Bişkek, 2008, s.135.

¹¹⁵DEVLET, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917**, 2. Bs. Ankara, TTK, 1998, s.127.

¹¹⁶DEVLET, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917**, 2. Bs. Ankara, TTK, 1998, s.127.

çocuklar için olup, kız çocuklarına, evlerde mahalle imamının karısı tarafından sistemsiz bilgiler öğretilirdi. Erkek çocuklarının gittikleri okullarda daha ziyade “okuma’ya önem verilir, “yazma” ikinci planda kalırdı. Kız çocuklarına yazı öğrenmek ise kesinlikle yasaktı.¹¹⁷ Kadimcilerin yenilikçilere muhalif olmalarının başlıca sebebi; eskinin korunması ihtiyacı idi. Yüzyıllardır Müslüman dünyasının her yerinde eğitim aynı şekilde veriliyordu. Bunun bozulmasının hem Müslümanlığa hem de toplumun değerlerine zarar vereceği düşünülüyordu. Bu korunmaduygusunun şuurlu bir yanı olduğu gibi, sadece olanı muhafaza etmek gibi şuursuzbir yönü de vardı. Okulun toplumun ihtiyaçlarını ne ölçüde karşıladığı gibi sorularkadimcilerin gündeminde değildi. Ceditçilerin bunu gündeme sokma girişimleri ise, bu muhafazakâr çevrelerin tepkisini çekiyordu.¹¹⁸

Aslında bu durum tam bir çelişki oluşturuyordu. Kendilerinin değer sistemini bozup Ruslaştırmaya açık hale getireceğini düşündükleri sistemi yine Ruslar’ın yardımı ile engellemeye çalışıyorlardı. Bu durum, yeni sisteme karşı çıkanların en azından bir kısmının sadece toplum içindeki pozisyonlarını korumaya çalışan kişiler olduklarını düşündürmektedir.¹¹⁹

Bu gençlerin Ortadoğu’dan getirdikleri reformist İslamcı fikirler de geleneksel ulemayı rahatsız ediyordu. Musa Cârullah gibi dinî reformcuların medreselerde asırlardan beri okutulan dersleri “gereksiz” ve “modası geçmiş” ilan edilmesi o dönemde birçok insan için kabul edilebilir şeyler değildi. “Kadimci” ulema onları “Vahhabî” olarak görmekteydi. Kadimci denilen kimseler arasında mutaassıplar olduğu gibi, ılımlı kimseler de mevcuttu. Yenilik taraftarlarına karşı genel bir hoşnutsuzlukları olsa bile, bu durum bazı şahıslara karşı daha bir şiddetliydi. Mesela, keskin dilli din adamı Musa Cârullah’ın eski âlimleri pervasızca eleştirmesi ve bazı konularda yeni içtihatlar yapması, muhafazakâr ulemanın aşırı tepkisine sebep oluyordu. Buna karşılık, daha yaşlı olan ve yazılarında ihtiyatlı bir dil kullanan

¹¹⁷ DEVLET, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917**, 2. Bs. Ankara, TTK, 1998, s.43-44.

¹¹⁸ ANDİCAN, A.Ahat, **Ceditizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Birici Baskı, 2003, İstanbul, s.25.

¹¹⁹ SOMUNCUOĞLU, Tümen **Türkistan’da Eğitim (1865-1917) Ve Çarlık Rusya’sının Sosyo-Politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı**, Ankara, 2006, s.202.

Abdürreşid İbrahim ve Rızaeddin B. Fahreddin'e karşı aynı türden bir tepki söz konusu değildi.¹²⁰

Usul-i Cedit mektepleri daha ilk günlerden itibaren yerli din adamları tarafından tepki ile karşılanmıştır. Bu durumun birçok yerde hatta 1917 yılında bile aynı şekilde devam edildiği ve usul-i Cedidiler ile usul-i kadimciler arasında yıllardır büyük bir mesele olarak geldiği kaynaklardan ve dönemin gazete ve dergilerinden anlaşılmaktadır.¹²¹

Özellikle Buhara ve Hive Hanlıkları'nda din adamları, Usul-i Ceditçilere karşı büyük tepki göstermişler zaman zaman halkı da onlara karşı kışkırttıkları gibi mektepleri basmışlar ve onları "Rusların ajanları" sayarak "kâfirlik" ile suçlamışlardır. Ayrıca hanlık idaresi üzerinde etkilerinden dolayı bazen de han ve Emir vasıtasıyla bu mekteplerin kapanmasını sağlayabilmişlerdir. Emirler ve hanlar da iktidarlarını Müslüman âleminin geri kalan kısmındaki gelişmelere sırt çeviren mutaassıp ulemeden aldıkları destekle sürdürdüklerinden her türlü reformları reddetmişlerdir. Yıllardır süregelen Usul-i Ceditçiler ve Usul-i Kadimciler tartışmasının daha sonra Usul-i Kadimcileri de kendi aralarında ikiye ayırdığını şu örneklerden görmekteyiz. 1907'de Buhara'da açılmış olan Usul-i Cedit mektebinde örgencilere 9 ay boyunca okuma, yazma ve aritmetik dersleri öğretildikten sonra din adamları, idareciler, veliler ve halk önünde örgencileri sınava çekme amacıyla tören düzenlemişlerdir. Bu sınav töreni sırasında katılımcılar ikiye ayrılmışlardır; Usul-i Cedit'i savunanlar ve karşı çıkanlar.¹²²

Molla İkrâm'ın başında bulunduğu grup, bu sınavdan sonra usul-i cedit mekteplerinin halkın ve ülkenin gelişmesi için yararlı olduğunu ve burada dine karşı herhangi bir eğitimin bulunmadığını, hatta medreselere varıncaya kadar bütün klasik eğitim kurumlarının bu sistem çerçevesinde değiştirilmesi ve yenileşmesi gerektiği görüşünü savunmuştur.¹²³

¹²⁰KANLIDERE, Ahmet, **XIX Yüzyıl Türk Dünyası**, 1. Baskı, Eskişehir 2013, s.36.

¹²¹EVCİ, Tefik, Yeni Türkistan Dergisi 1927-1931, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale-2006, s.34.

¹²²EVCİ, Tefik, Yeni Türkistan Dergisi 1927-1931, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale-2006, s.35.

¹²³EVCİ, Tefik, Yeni Türkistan Dergisi 1927-1931, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale-2006, s.35.

Molla Abdurrafik'in basında bulunduğu grup ise bu okulların zararlı, dine ve devlete karşı olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. Onlar gerekçe olarak ortaya attıkları en önemli iki kanıt şunlardır.¹²⁴

1. Öğrenciler mektep ve medreselerde olduğu gibi değil sınıflarda oturuyorlar ve aynı zamanda okuyup yazıyorlar. Ceditçiler bu sistemi Rus ve Rus-Yerli okullarından aldıklarından bu sistem Müslüman sistemi değildir. Onlar Rusların etkileri altında kalmaktadırlar.¹²⁵

2. Usul-i Cedit mekteplerinde her ne kadar din eğitimi verilmekte ise de İslam'ın prensiplerine cevap vermiyor ve yanlış anlatılmaktadır. Bunların dışında aritmetik, coğrafya ve tabii bilimler gibi lüzumsuz dersler okutulmaktadır. Bunlar İslamî görüşlere aykırıdır.¹²⁶

Cedit-Kadim tartışmaları Abdülhamit Süleymanoğlu Çolpan'ın "Gece Gündüz" adlı romanına yansımaktadır;

Ekber Ali Binbaşı, pençe gibi güçlü elleri arasına aldığı yeni bir gazeteyi buruşturup kumarbazlara has diliyle gazete yazarlarına küfür etmekteydi.¹²⁷

Ceditçiler tarafından haftada iki kere zar zor çıkarılan bir gazeteden bana şu beş altı cümleyi söyledi;¹²⁸

Milletin mutlak hâkimi olan Ekber Ali Binbaşı, bütün ülkedeki Cedit okullarını kapatıp öğretmenlere hakkını vermeden başından def etti. Üç ay boyunca hizmetlerine devam eden okul milletimizin çocuklarına doğruyu yanlış göstermekten muvaffak olmuştu. Binbaşı'nın kendisi ise her sene evlenmekten, eş yenilemekten milletin derdini dinlemeye vakit bulamıyordu. Üç eşinin üstüne dördüncüsünü hatta beş, altı, yedincisini... Almaktan rahatsız olmuyordu.¹²⁹

Kadimciler tarafından çıkarılan hükümet gazetesinde Ekber Ali Binbaşı hakkında şunlar söylenmektedir; " Kıymetli gazete yazarına selamdan sonra arz

¹²⁴EVCİ, Tevfik, Yeni Türkistan Dergisi 1927-1931, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale-2006, s.36.

¹²⁵EVCİ, Tevfik, Yeni Türkistan Dergisi 1927-1931, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale-2006, s.36.

¹²⁶EVCİ, Tevfik, Yeni Türkistan Dergisi 1927-1931, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale-2006, s.13.

¹²⁷Çolpan, Abdulhamid Süleyman oğlu. **Keça ve Kündüz**, Şark, Taşkent, 2000, s.77.

¹²⁸Çolpan, Abdulhamid Süleyman oğlu. **Keça ve Kündüz**, Şark, Taşkent, 2000, s.77.

¹²⁹Çolpan, Abdulhamid Süleyman oğlu. a. g.e. s.77.

ederim ki, Ceditçilik adına şehirlerde çıkarılan gazetede Ekber Ali Binbaşı hakkında şahsına layık olmayan ifadeler ile bir haber yayınlandı. Bu husustaki işin gerçek yüzünü ben size söyleyeyim. Ekber Ali Binbaşı on dört yıldan beri padişahımızın büyük devletine sadakatle hizmette bulunup bunca zaman boyunca hiç serzenişte bulunmamışlardır. Ekber Ali Binbaşı'dan zengine, fakire, şehirliye, köylüye zarar gelmemiştir. Ve belki hepsi Ali Ekber Binbaşı'ya dua içindedirler. Eğer o ahlaksız, eğitimsiz biri olsaydı hepsi fukaranın nazarında düşük ve hor görülürdü. Ekber Ali Binbaşı fakirlere, yardım eden her zaman düşküne el uzatmış Ceditçilerin ithamları ile hiçbir ilgisi olmayan kıymetli bir insandır.¹³⁰

Nitekim bir süre sonra ceditizm, Çarlık Rusya'sı içerisinde yaşayan Müslüman Türk gruplarda, toplumsal reform ve değişim taleplerini yansıtan bir deyim olarak kullanılmaya başlanmıştı. Böylece, Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganı ile birlikte Ceditizm, Panslavizm ile karıştı ve Türk Dünyasını asgari müştereklerde birleştirmeyi amaçlayan siyasi bir akım haline dönüştü. Bu gelişmeye paralel olarak, din öğretimine dayalı geleneksel eğitim sisteminin (Usul-ü Kadim) devamını arzulayan kesimler de bir değişim sürecinden geçmekteydiler. Zaman içerisinde Kadimcilik tanımlaması, şeriat temeline dayalı toplumsal yapının sürdürülmesine destek vererek her türlü toplumsal değişimin karşısına çıkan kesimleri anlatan bir deyim haline dönüşecektir. Sonuç olarak, 1910'lu yıllara gelindiğinde, Ceditler, Kadimcileri "yobaz" ve "gerici" olarak tanımlamaktaydılar. Kadimciler de Ceditleri "dinsiz" ve "kâfir" olarak tanımlamaktaydılar. Böylece ortaya çıkan kutuplaşma, Osmanlı İmparatorluğu da dâhil olmak üzere, bütün Müslüman Türk Dünyasını etkileyecek ve birçok toplumsal çatışmalara zemin hazırlayacaktır.¹³¹

Faydasız olduğu gibi zararı da yukarıdaki açıklamalarımızda görünebilecek olan ve temeli yazı stilini kökten değiştirmek olan Cedit hareketinin hassas bir dönemde, Türkistan'da daha önceki etnik ayrılıklara ilaveten meydana getirdiği san'ı bir bölünme kesiti ile ilgili Mustafa Çokay'ın şu sözleri son derece dikkate değer:

¹³⁰ Çolpan, Abdulhamid Süleyman oğlu. **Keça ve Kündüz**, Şark, Taşkent, 2000,s.84-85.

¹³¹ ANDİCAN, A.Ahat, **Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Birici Baskı, 2003, Baskı Yeri, Tunç Matbaacılık, İstanbul, S.24-25

“Bir kere Übeydullah Hocayla Şeyhand Tahur Mescidi avlusunda, bir toplantıya katıldığımız çok iyi hatırlıyorum. O toplantıda, konuşan kişi, “Ulema Cemiyeti’nin liderlerinden biriydi. O, Taşkent şehri “Şura-yı İslamiyesi” ve onun başkanı olan Münevver Kari’ye hitap ederek, mescid önünde söylemesi uygun düşmeyecek sözler sarfetti. Übeydullah Hoca, benden daha atılgan ve hırslı olduğundan yerinde duramadı. Bulunduğu yerden fırlayıp¹³²Rus bir monarşistin, Taşkent’in belediye başkanı seçerseniz “Ulema Cemiyeti” mensuplarısınız, utanın!, diye bağırdı. Kargaşa çıktı. Her tarafta bağırışmalar başladı. Bize yöneltilen ağır sözler söylenmekteydi. “Ulema Cemiyeti” hatibi, Übeydullah Hoca’ya, Rus monarşiste Markov, Ceditçi Übeydullah Hoca’dan daha iyidir. Cevabını verdi. Meclis Başkanı da Hatibin sözünü tasdik etti.¹³³

Ben bu olayı, tarih hayatımızın en mesuliyetli bir anında, iç münasebetimizin nasıl yürüdüğünü anlatmak için yazıyorum. Müslüman –Türk Taşkent ahalisinin bir kısmı, yani “Ulema Cemiyeti” Rus monarşistini bir “Ceditçi” den daha üstün gördüğünü söylemekteydi. Meselenin fecaati yalnız bu değildir. İşte, bir Rus monarşistini, bir “Ceditçi”den üstün tutan bu kişiler, aynı zamanda, samimi bir “İttihad-ı İslam”ı savunanlar.¹³⁴

Usul-i Kadim’i savunan ulemanın ceditçileri Ruslardan daha tehlikeli görmesi hususunu, yaklaşık bir asır sonra, hislerden uzak ve dikkatle tahlil etmemiz gerekmektedir. Çünkü bu husus, yerleşmiş, belli bir sisteme oturmuş ve asırlar boyu yaşamış bir düzeni savunanların ve daha da önemlisi çoğunluğun görüşüdür.¹³⁵

Türkistan Ulemasını, tecrübesi ve yaşı pek fazla olmayan Gaspıralı’nın ortaya attığı yeni harflere karşı çıktıkları için suçlamak ve tahkir etmek yerine olayın sosyal, kültürel ve ilmi boyutlarını yeniden gözden geçirmek gerekir kanaatindeyiz. Türkistan’ın, Kafkasya’nın, Kazan ve Kırım’ın Rus işgali ve baskı rejimine karşı

¹³² ÇOKAY, Mustafa, 1917 Yılı Hatıra Parçaları, Yaş Türkistan Neşriyatı, Ankara, 1988, s.58.

¹³³ ÇOKAY, Mustafa, a.g.e. s.58.

¹³⁴ ÇOKAY, Mustafa, a.g.e. s.59.

¹³⁵ YALÇINKAYA, Alâeddin, **Sömürgecilik Panislamizm İşığında Türkistan 1856’dan Günümüze**, İstanbul, 1997, s.259-260.

Türkleri birleştirmek, şuurlandırmak ve harekete geçirmek için teklif ettiği reçetenin, yan tesirleriyle beraber gerçek derde deva olup olamayacağı da tartışmalıdır.¹³⁶

Adurrauf Fıtrat'ın Hindistan'da bir Avrupalı ile bir Buharalı Müderrisin bu sorunlar ve Usul-i Cedit hakkında yaptıkları konuşmada net bir şekilde Cedit-Kadim tartışması görülmektedir.

C - Mektebin öğretmeni kafir veya bilinmeyen birimiydi?

K - Hayır. Öğretmen de Müslüman, dindar ve Buhara'nın faziletli kişilerindendir.

C - Peki, siz Usul-i Cedit'in bence güzelliklerini saydıktan sonra hala niçin; "bu okul çocuklarımızı kâfirleştirir." diyordunuz?

K - Yine başa döndünüz. Münazara başında ben bu okul iyidir dedim fakat ben demek istiyorum ki bu yararsız "Ceditçiler" hile ve aldatma ilminde Şeytan'dan daha ileridirler. Bizim çocuklarımızı kafirleştirmek için görünüşte iyi sebepler hazırlıyorlar. Şöyle ki, başlangıçta çocuklarımıza şer'i ilimleri öğretip falan müftüyü(burada söz konusu edilen Buhara müftülerinden İkrâm Molla'dır) aldattıkları gibi bizleri de aldatmazlar mı? Sonra yavaş yavaş çocuklarımızı kâfirleştirmeye başlayacaklar.

C- Acaba bir müftü bu mektebin taraftarı mıydı?

K – Evet, bir müftü oğlunu bu mektebe göndermişti.

C – O müftü iyi bir âlim miydi? Veya diğer müftüler gibi?

K – Evet o müftü iyi bir âlimdi. İlim ve fazileti diğer sıradan alimler gibi sadece Sarf, Nahiv, Mantık ve kelim ile sınırlı değildi. Bütün ilimlerde uzmandı. Dahası, kendisi dindar, terakkiper ve canını İslama adanmış biriydi.

C – Böylesine dindar bir müftü yeni mektep taraftarı olarak çocuğunu buraya gönderdiği halde siz hala niçin "bu mektep çocuklarımızı kâfirleştirir" diyorsunuz?

K – Bu müftü söz konusu mektebin iç yüzünü bilmiyordu.

¹³⁶ YALÇINKAYA, Alâeddin, *Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, İstanbul, 1997,s.260.

C – Bu müftünün bir öğrencisine bile denk olmayan bir Nogay asıllı müderris Usul-i Cedit’i haram gösterdi de bu müftü iç yüzünü bilmeden bu mektebi niçin helal saydı? Neyse şimdi bunları bir tarafa bırakalım. Bu mektep çocuklarınızı kaç yıldan sonra kafir yapacağını biliyor musunuz?

K – Evet, dört yıldan sonra.

C – Bu mektebin programını biliyor musunuz?

K – Program ne demektir? Bana Müslümanca konuşunuz.

C – Tamam. Bu mektebin müfredatını biliyor musunuz?

K – Ben şer’i olmayan o kitapları nereden bileyim?

C – Usul-i Cedit’i haram ilan eden mollalar biliyorlar mı?

K – (kızarak) Amma da yararsız adam imişsiniz! Yani birisi çıkıp Usul- i Cedit mektebi açtı. Bir diğeri de çıkıp bu mektep haram dedi. Mollalar da bunu sözüne inanıp bu mektebi kapattılar, vesselam. Bunun ötesinde, kitabı şurada dursun, dünyada böyle mekteplerin olup olmadığını kim bilebilirdi ki?

C - Bu durumda meğer âlimleriniz “Dillerinizin yalan vafettiği şeyler hakkında bu helaldir. Bu haramdır, demeyin ayetini bilmiyorlar mı ki bu mektepleri bilmeden, gerçek incelemeden habersiz akılsız sözüyle böylesine yararlı bir mektebe haram diyorlar? Eğer gerçekten siz âlimler ilim ehli olup şahsı kötü amaçlarınız olmasa İslam dünyasının tamamına neyin gerekli olduğunu görüp kabul edersiniz. Sizler bunun kabul edip, böylesi boş tutucuklardan ve anlamsız karşı çıkmalardan vazgeçiniz. Ta ki, Kıyamet’de hesap vaktinde Allah Zülcelâl’in karşısında mahcup olmayasınız ve acıklı bir azaba uğramayasınız.

C – Yeni Mektep hakkında ne diyorsunuz?

k – Yeni Mektep haramdır.

C – Hangi delil ile?

K – Bin delilimiz vardır. Birincisi: çocuklar bu mekteplerde sandalyede oturuyorlar.

C – Tamam da bundan ne çıkar?

K – Sen şeriatımızı bilmiyorsun. Peygamberimiz buyururlar ki: “Kim bir kavme benzerse ondan olur.” Yani her kim kendini bir kavme benzeterse o kavmeden olur. Sandalyede oturmak Avrupalıların işidir. Bu sebeple eğer çocuklarımız sandalyeye otururlarsa kâfir olur.

C – Barekallah! Efendi, anılan hadisi söylenen o muhterem Paygamber şu hadisi de buyurmuşlar: “La ilahe illallah diyen kimse ateşe girmez”. Yeni, kim tevhid kelimesini söylerse cehenneme girmez demektir. Önceki hadisin anlamı sizin söylediğiniz gibi olursa bu iki hadis birbiryle çelişir. Bu nedenle değerli hadisciler birinci hadisi şöyle yorumlamışlardır. Kim bir kavmin dinine severek yönelirse ondan olur. Yani, kim sevgiyle bir kavmin dinine yönelip kendini o kavme benzetirse o kişi o kavmden olur. Müdrris Efendi! İyi düşününüz, kafir olmak için böylesi bir benzetme yeterli olduğuna göre sizin alimlerimiz de atlarının boyunlarına altın ve gümüş takarak mecusi oluyorlar.

Şunu da biliniz ki, sandalyeyi Avrupalılar icat etmediler. Çünkü sandalye yüzyıllarca önce gelip gecen kavimler zamanında kullanılmıştır. “Medeniyet Tarihi” kitaplarında bu husus bildirilmiştir. Öte yandan, herhalde Müslümanlardan Hz. Muaviye idi. Kur’an’ın hikmetini, yerde hatta hasır üzerinde oturup okuyanın Müslüman, sandalyede okuyanın kâfir olacağını hiç bir akl-ı selim kabul eder mi? Elbette böylesi gerçek ve akıl dışı fetvalar cahilliğin zaferi ve İslam gerçeğini bilmemenin sonucudur. Ben şaşırıyor ve üzülüyorum. Ülkeniz yöneticileri zavallı halkın kanını içerler; ulema faiz yiyerek öğrencilerine hıyanet eder, halk arasına ayrılık salar; zenginler zekâtı ve namazı terk ederler ve meşru olmayan işler yaparlar. Bunlar hiç kimse tarafından yasaklanmayan yararlı bir mektebi sebepsiz olarak yasaklarlar. Hala bu mektebin haramlığına deliliniz var mı?

K –Var. Eğer bu mektep Buhara’da on yıl devam etseydi medreseler yıkılır, eğitim, öğretim ortadan kalkardı.¹³⁷

¹³⁷ ERŞAHİN, Seyffttin, **Buhara’da Ceditçilik Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası**, Ankara, 200, s. 79-83.

Ceditçilere genel olarak dine karşı veya dine gereken kıymeti veremeyen, bu yüzden de halkın tepkisini çeken bir tutum söz konusuydu. Muhafazakâr ulema ve onların etkisindeki halkın karşı olduğu tarafları burasıydı.¹³⁸

1.3 KADİMCİLERİN DEĞERLİ FİKİRLERİ

XIX. yüzyıl İslam âleminde dikkate değer simalardan biridir. G. Browne’a göre, Cemaleddin Afgani hem filozof hem muharrir hem hatip hem gazeteci idi; fakat her şeyden evvel, kendisini sevenlerce, büyük bir İslamcı ve düşmanları nazarında da tehlikeli ve de tahrikçi sayılan bir politikacı idi. İslam ülkelerinde husule gelen hürriyetçi ve meşrutiyetçi cereyanlarda Cemaleddin Afgani’nin hayli tesiri olmuştur.¹³⁹ Ignaz Goldzieher’e göre Seyyid Cemal’in İslam âleminde yapmış olduğu propagandaların gayesi müslüman memleketlerini Avrupalıların siyasi nüfuz ve iktisadi istismarlarından kurtararak, bu ülkelerde liberal siyasi idareler kurmak suretiyle, onların dâhili inkişaflarını temin etmek ve böylece, Şii İran da dahil olmak üzere, bütün İslam alemini bir halifenin riyaseti altında toplayıp, Avrupa’nın müdahalesine mukavemet edecek kuvvette bir İslam devleti vücuda getirmektir. Ayrıca Goldzieher Seyyid Cemal’in, kalemi ve genelde sohbetleriyle İslam ittihadı fikrini yaygınlaştıran ve bu cereyanın en şuurlu mümessillerinden biri olduğunu belirtir.¹⁴⁰

Ailesi, muhaddinsinden meşhur “Ali al- Tirmizi vesilesi ile, Husayn b. “Ali ailesine varıyor ve bu menşe onu ‘Sayyid’ unvanını taşımak hakkını veriyordu. Cemaleddin Afgani, kendi rivayetine göre, Kabil havalisinde Küner civarında bulunan Asedabad’da Hanefi mezhebine dâhil bir aile içine doğmuştur.¹⁴¹ Fakat diğer menbalar Asıl adı Seyyid Muhammed İbn Seftir olan Cemaleddin Afganî 1838 yılında İran’ın Hemedan şehri yakınlarındaki Esedabad köyünde doğmuştur.¹⁴² Küçük yaşlarda ailesiyle beraber Afganistan’ın Kabil şehrine taşınmış, ilk eğitimini âlim olan babasından aldıktan sonra Kabil’in meşhur âlimlerinden din, dil, felsefe,

¹³⁸ YALÇINKAYA, Alâeddin, *Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan 1856’dan Günümüze*, İstanbul, 1997, s. 260.

¹³⁹ İslam Ansiklopedisi, *Cemaleddin Afganî maddesi*, Ignaz Goldzieher, MEB. , İstanbul, 1993, s. 81.

¹⁴⁰ İslam Ansiklopedisi, *Cemaleddin Afganî maddesi*, Ignaz Goldzieher, MEB. , İstanbul, 1993, s. 82.

¹⁴¹ İslam Ansiklopedisi, *Cemaleddin Afganî maddesi*, Ignaz Goldzieher, MEB. , İstanbul, 1993, s. 82.

¹⁴² Pervane, BAYRAM, *ŞARKIN BÜYÜK FİLOZOFLARINDAN CEMALEDDİN AFGANÎ VE ONUN TÜRK DÜNYASINA TESİRLERİ*, Qafqaz Üniversitesi Bakü/AZERBAYCAN http://journal.qu.edu.az/article_pdf/1030_346.pdf.

matematik, tıp, tarih ve siyaset dersleri almıştır. Afganî, on sekiz yaşından itibaren seyahate başlamış; Hindistan, Mekke ve Afganistan'dan başlayarak dünyanın neredeyse yarısını gezmiştir. İlk olarak Hindistan'a gitmiş, orada iki yıl kadar kalarak Avrupa bilim ve edebiyatını tanımış ve eskiden beri zihninde taşıdığı ıslahat düşüncesi de burada netleşmiştir. Daha sonra hac için pek çok yeri dolaşarak Mekke'ye gitmiş ve muhtemelen kafasındaki Haremeyn merkezli bir İslam birliği kurma düşüncesi burada filizlenmiştir.¹⁴³

İleri görüşlü ve açık fikirli bir bilgin, büyük bir bilim adamı olarak tanınan Cemaleddin Afgani, her şeyden evvel doğunun uyandırıcılarından biridir. İslam alemine özgürlük fikirlerini aşılamış, Müslümanları uyandırmak için gece gündüz demeden aralıksız çalışmıştır.¹⁴⁴

Afgani'nin başlıca iki gayesi vardı. Bunlar;

- 1- Müslümanları uyandırmak, ıslahat yapmak, medeniyet yolunu göstermek.
- 2- Müslüman ülkelerini Avrupalıların siyasi ve iktisadi nüfuzundan kurtarmak.¹⁴⁵

O, Müslümanları cehalet karanlığından, gaflet bataklıklarından kurtarmak için çalışmış, istilacılara karşı amansız bir mücadele vermiştir. Zulme boyun eğmeyen, izzet-i nefsinin çiğnetmeyen şerefli ve yorulmaz bir mücahit idi. Haksızlığa tahammülü olmayan, zulme karşı direnen ateşli bir adamdı.¹⁴⁶

Cemaleddin Afgani, Çağdaş Müslüman Düşünce'nin şekillenmesinde belki yazdıklarıyla değil ama kısa ömrü içerisinde yaptıklarıyla; yetiştirdiği, yönlendirdiği ve etkilediği insanlarla büyük tesirleri etmiş bir şahsiyettir.¹⁴⁷

¹⁴³Pervane, BAYRAM, **ŞARKIN BÜYÜK FİLOZOFLARINDAN CEMALEDDİN AFGANİ VE ONUN TÜRK DÜNYASINA TESİRLERİ**, Qafqaz Üniversitesi Bakü/AZERBAYCAN
http://journal.qu.edu.az/article_pdf/1030_346.pdf.

¹⁴⁴ Taceddin, Şimşek, **Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi**,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁴⁵ Taceddin, Şimşek, **Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi**,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁴⁶ Taceddin, Şimşek, **Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi**,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁴⁷ Taceddin, Şimşek, **Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi**,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

Sosyal ve kültürel çözülme sonucu sömürgeleşmeye yatkın duruma gelen İslam coğrafyasında Cemaleddin Afgani'nin yeşeren İslami direniş ve diriliş hareketlerine sağladığı katkının önemi büyüktür.¹⁴⁸

Afgani, çok uzun sürmemiş olan hayatı boyunca zekâsının kıvraklığına ve tefekkür ufuklarının derinliğine, hatta böylesine bir zekâyı ve muhakeme kabiliyetini besleyen engin birikimine rağmen, geride, iki kitap dışında (birkaç makalesi istisna edilirse) yazılı bir şey bırakmamıştır. “Afganistan Tarihi” adlı eseri dışında “Hakikat-i Mezheb-i Neyçiri ve Beyan-ı Hâl-i Neyçiriyân“ adlı bir risalesi daha vardır ki bu risalenin temel vasfı hem metnin kendisinden, hem de öğrencisi Abduh'un Arapça çeviriye yazdığı Önsöz'den de anlaşılacağı üzere siyasidir. Nitekim “Urvet'l-Vuska”nın da siyasi bir dergi olduğu bilinmektedir.

Bütün bu özellikleri dikkate alındığında hiç çekinmeden söyleyebiliriz ki merhum Afgani'nin başlıca katkısı ve başarısı, -mevcut vasata da uygun olarak- âdeta dört bir yandan kuşatma altına girmiş olan İslam coğrafyasındaki huzursuzlukları, kıpırdanmaları bilinçli bir direnişe, ciddi bir karşı koyuşa dönüştürebilmiş olmasında aranmalıdır. Nitekim içteki gafillerin, Afgani'ye ne için bu kadar önem verildiğini bir türlü anlayamamalarının, bununla birlikte İslam düşmanlarının da Afgani'yi ne için bu kadar tehlikeli bulduklarının sebebindeki hikmet budur. Dolayısıyla Afgani hakkında yapılan Batılı araştırmaların (ve dolayısıyla kötü propagandaların) altında yatan gerçek, bu sevval Afgan'ın vefatından sonra bile kendileri için bir tehdit oluşturuyor olmasından başka bir şey değildir.¹⁴⁹

Çünkü kavmini ve mezhebini bile tam anlamıyla tayine muvaffak olamadıkları bu Afgan, İslâm ümmetinin o karanlık ve biçare günlerinde şuursuz yığınları, belli bir istikameti olmayan kıpırdanmaları, gücünü sahil bir İslâm

¹⁴⁸ Taceddin Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁴⁹ Taceddin Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

anlayışından alan, ne istediğini bilen, istikametini tayin etmiş şuurlu kitleler haline getirmek istemiş ve büyük ölçüde de bu kıvılcımı ateşlemiştir.¹⁵⁰

O kendi döneminde, Batı'nın ve ihanet içerisindeki taraftarlarının ümmetin başına getirdiklerinin ve getireceklerinin farkında olan az sayıdaki düşünürlerden biriydi ve bu nedenle -belki de kaçınılmaz olarak- siyasi birliği, fikri birliğin önüne almıştı. Bu bakımdan günümüz Müslümanlarının, Afgani'yi gözümüzde faziletli kılan ve fakat aynı zamanda da onun zaafını teşkil eden bu yönünü, İslâmi mücadelenin ne için hâlâ 'siyasi bir tepki ve direniş' vasfıyla partikularize olduğunu anlamak bakımından değerlendirmeleri gerekmektedir. Belki de Afgani'nin ortaya koyduğu mücadele tarzının tarihi anlamı, bu paradoksun çözümünde ifadesini bulacaktır.¹⁵¹

Cemaleddin Afgani modern İslam algısına öncülük yapmış, Panislamizm'in kurucusu kabul edilen Afganlı bir düşünürdür. Onun yaşadığı dönem İslam toplumu açısından sıkıntıların yoğunlaştığı bir sürece denk gelmektedir. Dünyanın dört bir yanında Müslümanların batılı devletler tarafından sömürgeci bir anlayışla istismar edilmesi Afgani tarafından kabul edilebilir bir şey değildir. O, hayatının her safhasında Müslümanların içinde bulunduğu bu durumu düşünmüş, bunun için mücadele etmiş ve çözüm önerileri getirmiştir. Afgani'ye göre mehdilik hareketleri her nereden gelirse gelsin, her neye dayanırsa dayansın İslam toplumunun yararına bir şey getiriyorsa desteklenmeli, emperyalist batılı devletlere karşı gerek siyasi gerek dini dayanaklarla önü açılmalıdır. O, bu anlamda İslam toplumunun düşünce dünyasında kabul gören mehdilik beklentisini tarihi ve dini referanslarla izah etmekle beraber, bunların İslam toplumuna sağladığı faydayı esas alarak düşünceler üretmiş, mehdiliğin dinin aslından olup olmaması tartışılrsa dahi topluma sağladığı faydalar açısından desteklenmesi hususunda karar kılmıştır.¹⁵²

Afgani hakkındaki suçlamalara gelince, bunların çoğu asılsız yapılan, yanlış ve kasıtlı olarak böyle yorumlanan, dolayısıyla bir değeri olmayan yakıştırmalardır.

¹⁵⁰ Taceddin Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁵¹ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁵² ŞİK, İsmail, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, *Bir Osmalı Arşiv Belgesi Işığında Cemaleddin Afgani'de Mehdilik Anlayışı*, 17:1, 2012 s.31.

Bu tür yakıştırmaların Abdulqadir el-Bağdadi'nin "El-Farq beyne'l-Firaq" adlı eserinde Cehm B. Safvan için yaptığı şu suçlamadan hiç bir farkı yoktur: 'Onun rezilliklerinden biri de silah taşıması ve sultana karşı savaşmasıydı.' Afgani kendi döneminde, Batı'nın ve ihanet içerisindeki taraftarlarının ümmetin başına getirdiklerinin ve getireceklerinin farkındaydı ve bu yangının alelacele söndürülmesi gerektiğine inanıyordu. O bir düşünür gibi davranmadı, davranmaya da çalışmadı ama yine de düşünürleri dahi etkileyecek bir birikime ve karizmaya sahipti. Fikirlerinin, inançlarının ve inandığı davanın kağıtla kalemle ifadeye tahammül edemeyecek kadar acelesi vardı, bu yüzden bunları doğrudan insanların zihnine yazmayı denedi, başardı da. İncil'de 'Sen onları meyvelerinden tanırsın.' denir. Bu söz belki de en çok Afgani için doğrudur ve bu bakımdan Afgani'den çok, yaptıklarının sonucuna bakmak gerekir. O, faaliyetlerinin neticesini hemen alıp yaşarken görmek isteyecek kadar aceleliydi. Bu nedenle Abduh'un uyarılarına kulak bile asmadı ve Akif'in deyişiyle 'Bir inkılâp istiyorum' dedi; 'hem de çabucak!' Belki Afgani'nin zikre degecek tek hatası da bu oldu: 'Acele etmek!'.¹⁵³

Ancak belirtmek gerekir ki yine de burada stratejik bir hata söz konusu değildi. Yani Afgani aslında iki yoldan birini seçmedi; zaten onun önünde bir yol vardı ve sadece o yolda yürüdü, kendi mizacına uygun olanı yaptı, o kadar!¹⁵⁴

Hüseyin Hatemi, akıl ve içtihad yolu ile "olması gereken" İslama dönüş fikrinin temsilcilerinden ilki olarak Cemaleddin-i Afgani'yi görür.¹⁵⁵

"Seyyid Cemaleddin, 'Batılılaşma' hareketinin Batı'dan dünya görüşü (değerler ve hedefler) almak değil, sadece gerçek yargılarını ilgilendiren bilimsel yöntemler almak demek olduğunu ve olması gerektiğini belki de ilk belirten kimsedir. Dünya görüşü ise İslam olmalıdır. Ne var ki, bu doğru görüş daha sonra kafasızca anlaşılacak, yanlış formüllere bağlanacaktır. Seyyid Cemaleddin Batı'ya karşı gelenekçi tepki gösterenlerden değildi. Akıl ve içtihad yolu ile gerçek İslam'a

¹⁵³ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁵⁴ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁵⁵ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

dönüşü ve bu arada gerçek yargıları -müsbet bilimler- alanında da Batı seviyesine ulaşılmasını öğütüyordu.¹⁵⁶

Afgani'nin hayatı düşüncesiyle tam bir uyum içindeydi. Onda teori ve pratik birbiriyle çok yakından bağlantılıydı. Bu açıdan onun çağdaş İslam dünyası içerisinde üstlendiği görev eski Helen uygarlığında Sokrates ile karşılaştırılabilir.¹⁵⁷

Afgani'nin inancını, dini ve siyasi düşüncelerini “Dehriyyun’a Reddiye” isimli eseri başta olmak üzere “Urvetu'l-Vuska” ve “Hatırat”ta bulmak mümkündür. Son kitabını, özellikle tabiatçılığı, genellikle de Allah ve ahiret inancını reddeden maddeci görüş ve düşünceleri çürütme üzerine yazmıştır. Afgani'ye göre Democrites'ten Darwin'e, Epikür ve Mazdek'ten nihilist, sosyalist ve komünist düşünürlere kadar, temel düşüncesi aynı olup bakış açıları ve terimleri değişik bulunan materyalistler, her çağda insanlığa ve toplumlara zarar vermişler, dini inanç sayesinde kurulmuş bulunan medeniyet ve düzeni tahrip etmiş, insanın ruh ve maneviyatını fakirleştirmişlerdir.

Bir dinin esası ne kadar zayıf ve dinler arasında derecesi ne kadar düşük olursa olsun yine de insanlık için maddecilikten daha faydalı ve hayırlıdır.¹⁵⁸

Semavi dinler insanın aklına üç inanç, ruhuna da üç fazilet sunmuştur. Üç inanç; “insanın yeryüzünün halifesi ve yaratılmışların en üstünü olduğu ve diğerlerinin doğrudan sapmış buldukları, insanların bu dünyaya, ebedi saadet âlemine layık olacak kimi vasıfları edinmek üzere gelmiş olduğu“ inancıdır. Bu üç inancın, fert ve toplum hayatında ne kadar müspet sonuçlara temel teşkil edeceği açıktır. Dinlerin insan ruhuna işlediği üç fazilet; hayâ (utanma duygusu), emanet (güvenilir olmak) ve doğruluktur. İnsanlar ancak bu inanç ve faziletlere sahip olduklarında hayvanlardan üstün hale gelir övünülebilecek medeniyetin kurucusu olabilirler. Materyalistlerin amacı bu altı köşeli köşkün direklerini yıkmaktır. Onlar bunu yaparken çeşitli kılıklara girmiş, insanlara ilk bakışta hoş gelen kelime, kavram ve amaçların arkasına sığınmışlardır. Tevhid dinine sımsıkı yapışmaları sayesinde

¹⁵⁶ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁵⁷ <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁵⁸ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

göz açıp kapayıncaya kadar Alp dağlarından Çin seddine kadar İslamı götüren ilk Müslümanların kurdukları medeniyet ve devletin zayıflamaya başlaması, dördüncü hicri asırda, Mısır'da Batinîlerin ortaya çıkmasıyla olmuştur. Batinîlerin tahribe yöneldikleri esaslar da yine bu altı esastır.¹⁵⁹

İnsanların haklarının korunması ve adaletin gerçekleştirilmesi, teorik olarak şu dört esastan birisiyle olabilir:

1- Herkesin kendi halkını bizzat koruyacak tedbirleri almasıyla; bunun sonu anarşidir, zulümdür, yeryüzünün kana bulanmasıdır ve insanlığın yeryüzünden silinmesidir.

2- İnsana mahsus izzet-i nefis ve şeref duygusu; insan egoist bir mahluk olduğu ve menfaatine düşkün bulunduğu için bu duygular, düzen ve adaletin gerçekleşmesi için yeterli olmamaktadır.

3- Hükümet; devlet eli ile açık haksızlıklar ve tecavüzler önlenebilirse de gizli biçimde kitabına uydurulmuş haksızlıkları gidermek mümkün değildir. Ayrıca devlet gücünü ellerinde bulunduran yöneticilerin zulme sapmaları, gizli hırsızların başı, açıkta yağma ve gaspların öncüsü olmaları mümkün ve vakidir. Bunun olması takdirde onlara hangi güç ile dur denilebilecektir.

4- Allah'a ve ahirete iman; işte hakları koruyacak, adalet ve düzeni sağlayacak tek güç bu imandır, bundan önceki iki güç ancak iman ile takviye edildiğinde amaca uygun işleyebilecektir.¹⁶⁰

Afgani'ye göre insanların ilimde, ahlakta ve medeniyette yüce seviyelere ulaşabilmeleri, dünya ve ahirette mutluluğu yakalayabilmelerinin dört şartı vardır.¹⁶¹

1- Aklın hurafe kiri ve vehim pasından arınmış olması; çünkü bunlardan arınmamış bir akıl doğru düşünemez, gerçeği bulamaz. İslam tevhid ve tenzih ilkeleri

¹⁵⁹ Taceddin, Şimşek, **Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi**,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁶⁰ Taceddin, Şimşek, **Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi**,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁶¹ Taceddin, Şimşek, **Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi**,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

ile hurafe ve vehim karşısında en önemli engelleyicilere sahiptir. Uzak Doğu ve Batı dinleriyle diğerleri ise hurafeleri ve vehimleri besleyen dinler olmuştur.¹⁶²

2- Bireylerin ve toplumların diğerleri ile eşit yaratıldıkları, iyi ve güzel olan her şeyi yapabileceklerine, peygamberlikten başka her olgunluğu elde edebileceklerine inanmalıdır. İslam, insanların kök bakımından eşit olduklarını ilan etmiş, ırk ve sınıf farkını, bunlara bağlı ayrıcalıkları kaldırmış, üstünlüğü akıl ve ruh olgunluğuna, bilgi ve fazilete bağlamıştır. Buna karşı Brahmanizmde değişmez sınıf farkları vardır. İsrail milleti kendilerinin üstün yaratıldıklarına inanırlar, Hristiyanlıkta din adamlarının farklı ve kutsal bir mevkileri vardır. Din adamlarının kutsal ve yanılmaz oldukları inancı, çağlar boyu bu dine inananları geri ve cahil bırakmış, sonra yenilikçiler İslam'ı taklit ederek ıslahat yapmış, ilerlemenin yollarını açmışlardır.¹⁶³

3- İnancın sağlam ve kesin delillere dayanması, taklit ile yetinilmemesidir. İslam bu konuda belki de tek dindir; mensuplarını düşünmeye, akletmeye, inançlarını sağlam delillere dayandırmaya, zan ve vehim peşinden gitmemeye çağırır. Körü körüne başkalarının dediğini diyen ve yaptığını yapanları kınar. Diğer dinler ise dini konuların akıl dışı olduğunu, akıl ile dini sorgulamaya ve anlamaya çalışmanın caiz olmadığını kabul etmiş gibidirler. Hâlbuki aklın mahiyetini kavrayamadığı bir şeyi eserleriyle tanıyıp bilmesi başka, imkânsız gördüğü bir şeyi onaylamaya zorlanması başkadır. İslam aklın mümkün görmediği bir şeyin kabul ve tasdik edilmesini istemez. Halbuki Brahma dininin getirdiği inançların çoğu, aklın açık hükümlerine aykırıdır.

4- Her toplum içinde, işleri öğretme ve eğitmeden ibaret olan kişi ve kurumların bulunmasıdır. Muallimler ve mürşitler bulunmazsa doğruyu öğrenme ve fazileti yaşama konusunda insan kendi kendine yeterli değildir. İslam bu iki zorunlu ihtiyacın teminini ümmete farz kılmıştır. (9/Tevbe, 122); 3/Al-i İmran, 104).

¹⁶² Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁶³ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

Medeniyeti kurmak ve yüceltmek, insanı da mutlu kılmak için gerekli bulunan bu dört unsur İslam'da, kâmil manada mevcuttur.¹⁶⁴

Afgani'ye göre insan ruhunun, aklı aşan bilgi edinme kabiliyeti vardır. Tasavvuf buna ulaşabilmek için usuller geliştirmiştir, ancak tasavvuf erbabının sıradan insanların bilemediği şeyleri anlatmak için kullandıkları dil, başka bir dil olmadığından ya inkar ya da yanlış anlamlar ortaya çıkmıştır. (Hatırat).¹⁶⁵

Ona göre İslam inancının temellerinden biri olan kaza ve kader de yanlış anlaşıldığı zamanlarda İslam medeniyetini olumsuz etkilemiştir. İnsanın iradesini, kesbini ve sorumluluğunu dışlayan inançlar ve anlayışlar yanlış olduğu gibi bütün etkileri ve yönlendiricileri yok sayan anlayışlar da yanlıştır. İnsanın sonucundan sorumlu olduğu davranışları az sayıdadır ve bunların oluşmasında onun, şuur, düşünce ve tercih olarak devreye giren etkisi vardır; insanın cüz'i iradesi ve kesbi işte bu tercihidir; bütün iç ve dış etkenlere, yönlendiricilere rağmen cüz'i iradesi ve kesbi işte bu tercihidir; bütün iç ve dış etkenlere, yönlendiricilere rağmen cüz'i iradenin, sonucu belirleyen etkisi bir vakıdır.¹⁶⁶

Ona göre Kur'an-ı Kerim'de ülkelerin yönetimi, dayanışmaya dayalı yönetim, yöneticilerin vazife ve sorumluluklarından dünyanın oluşumuna, büyük patlamaya, gök cisimleri arasındaki ilişkiye kadar pek çok konu hakkında açık ve kapalı, geniş ve özet, genel yahut özel bilgiler, işaretler vardır. Bunları doğru anlamak, aklın ve ilmin kesin verilerine uygun olarak yorumlamak gerekir.¹⁶⁷

Afgani, İslam dünyasının büyük bir kısmını egemenliği altında tutan Batı emperyalizmine karşı savaştan ve ümmeti savunan amansız bir savaşçıdır. İngilizler Hindistan'ı, Arabistan Yarımadasının büyük bölümünü ve Sudan'ı doğrudan

¹⁶⁴ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁶⁵ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁶⁶ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁶⁷ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

egemenlikleri altında bulunduruyorlardı. Mısır, İran, Afganistan ve İslam dünyasının başka yerlerini de işgal etmenin planını yapıyorlardı.¹⁶⁸

Afgani'ye göre sömürgeci Batılılar, Şark milletlerinden daha zeki ve kabiliyetli değildirler, ancak onlar gücün ve hâkimiyetin sırlarını keşfetmiş ve bunları yerli yerinde kullanmışlardır. Bunların da başında düzen, sabır ve sebat gelir. Sömürgeciler, doğrular üzerinde, sefahetinden dolayı hukukça kısıtlı hale getirilmiş varis statüsünü uygulamaktadırlar. Ancak onların maksadı sefihinin malını korumak ve reşid olmasını beklemek değildir, tam aksine ellerinden geldiği kadar sefahat müddetini uzatmak ve fırsat elverdiğinde mülkü ele geçirmektir. Sömürgeci, İslam ve Doğu ülkelerinin kapılarını çalarken veya zorlarken aldatıcı gerçekler ileri sürerler; hakları korumaktan, kargaşa ve fitneyi bastırmaktan, azınlıkların himayesini, hürriyet ve adaletin gerçekleşmesini, medeniyetin yayılmasını sağlamaktan söz ederler, fakat bunların hepsi aldatmacadır, amaç sömürmek, parçalamak ve yutmaktır. (Hatırat; el-Urvetu'l-Vuska). Sömürgecilerin işini kolaylaştıran bir araç da onların, Doğulu milletlerin gençlerinden edindikleri işbirlikçilerdir. Bunlar Batı'da tahsil görmüş bir dil öğrenmiş, ileri sayılan milletlerin bütün rezil yönlerini almış, kendi toplum ve kültürlerine yabancılaşmış, ileri ve güçlü olmanın sırlarına yönelmemiş yarı aydınlardır. Bunların taklit yoluyla teşebbüs ettikleri bütün ıslahat çabaları milletlerinin aleyhine olmuş, zaman kaybına neden olmuş ve sömürgecilerin işine yaramıştır. Batıdan istifa ederek kendi özünden uzaklaşmadan gelişmenin ve kalkınmanın yolunu bulmuş olan örnek toplum Japonlardır.¹⁶⁹

Batılılar, İslam ülkelerinde milli eğitime karşı olduklarından kötü propaganda yapmakta, Müslümanların dillerinin fakir, edebiyatlarının yok veya ilkel olduğunu ileri sürmektedirler. Halbuki dili olmayan bir milletin rabıtası (camiası) yoktur, edebiyatı olmayan bir kavmin dili yoktur, tarihini koruyan, geçmişlerinin eserlerini

¹⁶⁸ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁶⁹ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*,
<http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

ihya eden ve bunları örnek olarak sunan adamları olmayan bir kavmin tarihi yoktur.¹⁷⁰

Taassup kelimesinin insanın kavmi ve kabilesi demek olan “asabe“ ile ilgisi vardır, asabiyet de aynı köktendir ve mensubiyet bildirir. Taassup ve asabiyetin ortası ve aşırısı vardır. Gerek kavim taassubu ve gerekse din taassubu fikrinde olduğunda faydalı ve gereklidir. Kavmiyet bağı yaratılıştan değil, mensubiyet ve eğitimden gelir, ancak kararında olduğu ve din bağına tabi bulunduğu takdirde onu korumak gerekir. Müslümanları asırlardır bir ümmet kılan, yönetimde bir kavmin diğer kavme ve bu kavimden olan yöneticiye tabi olmasını sağlayan hep asabiyet bağı olmuştur. Sömürgeci, Müslümanları ayakta tutan bağları keşfedince önce kavmiyet bağını körüklemeye, ümmeti bölmeye çalışmışlar sonra da taassubun her çeşidine saldırmış, işbirlikçilerini de kullanarak dinine ve milletine bağlı olanları taassupla suçlamışlardır. Gerek tarihte ve gerekse günümüzde taassubun aşırısı ve zararlısı Batılılarda olmuştur. Bazı istisnaların dışında Müslümanların taassubu başka milletleri ve dinleri ortadan kaldırmaya, insanlara zulmetmeye sebep olmamıştır. Müslümanlar taassup suçlamasından korkmamalı, önce dinlerine sonra da ümmet birliğine zarar vermeyecek biçimde kavim değerlerine sınımsız sarılmalıdırlar. Kavim asabiyeti, din asabiyetini geçtiği ve ümmetin birliğine dayanışmasına zarar verdiği zaman meşruiyetini kaybeder.¹⁷¹

Afgani'nin ıslahat programında İslam birliğinin (İttihad-ı İslam, Panislamizm) çok önemli bir yeri vardır. O İslam birliği düşüncesinin belki mucidi değildir, fakat düzenleyicisi, canlandırıcısı ve yayıcısıdır. Yaşadığı çağda İslam dünyasının parçalanmışlığı, bunun zaaf ve mağlubiyetlere sebep olması, Batı'nın İslam dünyasını bölmeye karar vermeleri karşısında hem Osmanlı topraklarını, hem de diğer İslam ülkelerini korumanın yegane çaresinin birlik ve dayanışma olduğunun ortaya çıkması Cemaleddin Afgani'yi İslam birliği üzerinde düşünmeye ve yazmaya sevk etmiştir. Afgani'nin İslam birliği konusunu ne zaman düşünmeye başladığı bilinmemekle beraber 1870'li yıllarda yazdığı mektuplar en azından bu tarihten

¹⁷⁰ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁷¹ Taceddin, Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

itibaren onun, İslam birliği üzerinde durduğunu göstermektedir. Sultan Abdulhamid'in birçok ulemadan, şeyhten ve bu hususta bilhassa İstanbul'a ikinci gelişinden itibaren Afgani'den yararlanarak sürdürdüğü İslam birliği politikası sınırlıydı. Onun Hristiyan hakimiyetine karşı bir siyasi-askeri İslam birliği cephesi oluşturma planına ait bir delil ve işaret yoktur. Halife Sultanın bütün emeli, hilafet otoritesinden istifade ederek İslam ülkelerinin manevi desteklerini almak ve bu sayede Osmanlı topraklarını, bu topraklar üzerinde yaşayan Müslümanların birliğini korumaktır.¹⁷²

Afgani yalnızca İslam'ın siyasi birliği değil, ekonomik birliği (Camiatu'l-İslamiyyeti'l-İktisadiyye) üzerinde de ısrarla durur ve şöyle der: "İslam ekonomi birliğinin amacı şunlardır; Müslümanların serveti tüm İslam ümmetinin ortak servetidir. İslam topraklarının ticaret ve sanayi gelirleri Hristiyan batının refahı için değil, İslam toplumlarının kalkınması için kullanılmalıdır. İslam ekonomi birliğinin amacı Batının batıran sermayesinden el çekerek onun yerine İslam sermaye sistemini ikame etmektir. Bütün bunların ötesinde, gasp ettiği İslam topraklarının doğal kaynaklarını sömürerek yükselen Batının kirli elini kurutmak ve kesmek bu sayede gerçekleşir. Topraklarımızdan onlara yeni maden, orman, demiryolu ve gümrük imtiyazları vermemek gerekir. Dış borçlanma sürdürdüğü sürece Müslüman yöneticiler batının bir oyuncadığı olmaya mahkûmdurlar."

Çıkarılan derginin konuları şunlardı:

1. İslami birlik
2. Batı sömürgeciliğine karşı İslam alemini kalkındırmak, seviyesini yükseltmek
3. Mısır'daki İngiliz sömürgesi meselesinde yoğunlaşmak.¹⁷³

Rusya'nın Türkistan işgalini tamamladığı 19. yüzyılın ikinci yarısı, dünya tarihi açısından Batı sömürgeciliğinin en vahşi dönemlerinin yaşandığı yıllardır.

¹⁷² Taceddin, şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

¹⁷³ Taceddin, şimşek *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

Daha önceki yüzyılda elde edilenlere ek olarak son bakir bölgeler hızla pay ediliyor, elde edilen ülkelerde kurulan hâkimiyetin devamı için çok yönlü sosyal ve kültürel programlar, baskılar uygulanıyordu. Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmesiyle beraber, işgal edilen bölgelerde başlayan yeni dönem, sömürge ülkesi ve halkını, sömürgeci ülkenin bünyesinde eritme devresidir. Rusya açısından bu gerçek, 1864 deklarasyonunda açıkça belirtilmiştir.¹⁷⁴

Aslen İranlı Şii olduğu halde, gerçek kimliğini gizleyerek Afganistan, Mısır, Hindistan, Osmanlı ve birçok Avrupa ülkelerinde farklı siyasi hareketlerin ve oluşumların içine giren, birçok siyasi şahsiyetlerle temas kurup onları etkileyen Cemaleddin Afgani (1838-1897) Pan-İslam ideolojisinin kurucusu ve ideoloğu olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁵ İlk defa, Afganistan'da 1860'ların sonunda siyaset sahnesinde gördüğümüz Afgani, kendisini "İstanbullu Seyyid" (Syud Rumi veya Syud İstanbul) diye tanıtarak, Afgan liderleri arasındaki kavgaya katılmış, desteklediği taraf yenilince Hindistan'a, Mısır'a ve İstanbul'a gelmiştir. Afganlı Cemaleddin olarak İstanbul'da kendini tanıtan Afgani, İslam inancına zıt görüşleri sebebiyle küfrüne hükmedilip İstanbul'dan çıkarılmış ve tekrar Mısır'a dönmüştür. Afgani, Mısır'da doğuluların birleşmesi için de çağrıda bulunmuştur. Çünkü halkın buna hasret duyduğunu ve bundan sayfalar dolusu sözler ettiğini görüyordu. Etrafına bakarak Müslüman, Hristiyan ve Yahudi karışımını müşahede ediyordu. Bunun üzerine; "Mısır Mısırlılarıdır" sloganıyla, Mısır milliyetçiliğine çağrıda bulunmaya başladı. İleride Edip İshak'ın tanınmış Hristiyan olmasına rağmen buna nasıl çağrıda bulunduğunu göreceğiz.¹⁷⁶

Onun İslam birliğine daveti Avrupa'da başlamıştır. Bu sırada masonluk gibi, gizli kuruluşlara bağlı olan bir gizli kuruluşa ait "Urvetü'l-Vüska" isimli mecmuası yayınlanıyordu. Bu sebeple diyebiliriz ki, Cemaleddin kendisi çizmiş olduğu

¹⁷⁴ YALÇINKAYA, Alâeddin, **Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)**, İstanbul, 1997, s. 161.

¹⁷⁵ YALÇINKAYA, Alâeddin, ALÇINKAYA Alâeddin, **Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)**, İstanbul, 1997.s.162.

¹⁷⁶ YALÇINKAYA, Alâeddin, YALÇINKAYA, Alâeddin, **Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)**, İstanbul, 1997.s.162.

çizgiden sapmayıp, duruma göre söz etmekteydi. Her makam için bir söz vardır. (Liküllü makamın mekal)¹⁷⁷

Her halükarda Cemaleddin iki devlet arasında bocalayan bir merhaleden geçiyordu. Neticede ikincisinde istikrar bulmuştu. Zira o devirde bazı İslam devletlerinin kendi milliyetçiliğiyle tutunmaya çalıştığını görüyordu. Bundan sonra da hayatının sonunda milliyetçiliğe davetle ilgili görüş ve fikirlerinde vardıkları noktayı hatıratında yazmıştır. Orada El- Urevtü'l-Vüska'dan önce milliyetçiliğe daveti ön plana alıyor. Buradaki çelişki açıktır. Ve gördüğüm şu ki; Afgani'nin daveti ne İslam birliği ne de herhangi bir milliyetçiliğedir. Doğrudan doğruya insani kardeşliğidir ki burada Müslüman'la Müslüman olmayanı, Arapla Arap olamayanı birleştirmeyi hedefliyor.¹⁷⁸

Afgani gaddar emirler ve zalim hükümetleri kınamağı da ekler ve insanların böyle kişiler için değil de daha çok dininin müdafaası için savaşacaklarını belirtir. Bununla beraber herhangi bir reform programını anlatmaz- belki kısmen olabilir, çünkü o Sultan'ın böyle fikirlerle ilgileneceğini ümit etmemiştir. Bu durum Afgani'nin genellikle Müslüman ülkelerinin Avrupa kontrolünden bağımsızlığına reformdan daha öncelik tanıdığına birçok delillerinden biridir, bununla beraber samimi olarak reformla ilgilenmiştir. Gerçekte Afgani'nin siyasi faaliyetlerle dopdolu olan hayatı, açıkça belgelendiği gibi, evvela yabancıları ve bilhassa İngilizleri çıkarmak meselesiyle ilgilidir. Bu daha 1860'larda ve 70'lerde doğruyordu ki o zaman Afgani Afganistan ve Mısır'daydı ve bir dereceye kadar Pan-İslam programı bu esas hedefin basit bir şekilde mantıki tatbikiydi. O, İslam'da siyasi gücün önemi üzerinde tekrar duruyordu ve başka yerdeki milliyetçiler gibi, bağımsızlığın anlamlı bir reformdan önce gerekli olan bir şey olduğunu ifade ediyordu.¹⁷⁹

İslam ülkelerinde Batı sömürgecilerine karşı dinî yenilenme hareketini başlatan ve Müslümanları uyandırmaya çalışanların başında Cemaleddin Afganî

¹⁷⁷ YALÇINKAYA, Alâeddin, YALÇINKAYA, Alâeddin, **Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)**, İstanbul, 1997

¹⁷⁸ YALÇINKAYA, Alâeddin, a.g.e s.163.

¹⁷⁹ YALÇINKAYA, Alâeddin, a.g.e.s.162.

gelmektedir. Faaliyetleriyle dinî yenilenme hareketine kalıcı izler bırakan Afganî'nin, genel olarak iki amacının gerçekleşmesi için gayret ettiği görülmektedir.

1. Müslümanları uyandırarak, Batı'nın siyasî ve ekonomik sömürsünden kurtarmak.

2. Eğitim kurumlarının müfredat programlarını genişleterek felsefî ve ilmî disiplinlerin işlenmesi ve genel eğitim reformlarının yapılması suretiyle zamanla İslam dünyasının Batı'nın karşısında ilmî, siyasî ve ekonomik bakımından üstün kılmaktır.¹⁸⁰

Cemaleddin Afganî gibi İslam dünyasının uyandırmaya çalışanların başında Muhammed Abduh, Seyyid Ahmed Han, Muhammed İkbâl, Seyyid Emir Ali, Reşit Rıza, Musa Carullah Bigiyef vs. gelmektedir.¹⁸¹

1.3.1 Musa Cârullah Bigiyef (1875-1949)

Musa Cârullah Buhara, İstanbul, Mısır, Hicaz, Hindistan ve Şam gibi İslam dünyasının önemli ilim merkezlerinde İslami ilimleri tahsil etmiş, daha sonra çeyrek asır kadar dönemin modern bilim ve kültür merkezlerinden biri olan Petersburg'da yaşamıştır. Bu sebeple Cârullah'ın hem İslami ilimlere vâkıf bir ilim adamı hem de modern düşünce hareketlerine aşina bir bilim adamı olduğu söylenebilir.¹⁸²

Seyahatleri esnasında gezip gördüğü medreselerde hayal kırıklığı yaşayan İslami ilimlerde ezber ve taklitle dayalı eğitim sistemine karşı ıslah ve tecdit fikirlerinden etkilenmiştir. Cârullah'a göre Müslümanların en önemli meselesi toplumsal, ekonomik ve siyasi problemlerini halletmeleridir. Bunun için yapılması gereken ilk şey medreselerin ıslahıdır.¹⁸³

¹⁸⁰RAHMAN, Fazlur, *İslamî Yenilenme Makaleler III*, (derleme ve çeviri:Adil Çiftçi), Ankara Okulu Yayınları- 2002, s.297.

¹⁸¹RAHMAN, Fazlur, *İslamî Yenilenme Makaleler III*, (derleme ve çeviri:Adil Çiftçi), Ankara Okulu Yayınları- 2002, s.297-303.

¹⁸²Mustafa, ŞENTÜRK, “Musa Carullah'ın Eğitim Üzerine Düşünceleri:”*Tarîhu'l-Kuran Ve'l-Mesarif” Adlı Eseri Bağlamında*”,A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 48, ERZURUM 2012, s.257.

¹⁸³Mustafa, ŞENTÜRK, “Musa Carullah'ın Eğitim Üzerine Düşünceleri:”*Tarîhu'l-Kuran Ve'l-Mesarif” Adlı Eseri Bağlamında*”,A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 48, ERZURUM 2012,s.257.

Dini ıslah hareketinin en tanınmış temsilcilerinden biri olan Musa Cârullah hem körü körüne gelenekçiliği hem de Batı'dan gelen fikirleri sorgulayan, toplumun kurtuluşunu İslam geleneğinin modern gelişmelerin ışığında yeniden yorumlanmasında gören bir fikir adamıdır. Modern problemlere getirdiği cesur içtihatları yüzünden, mutaassıp ulemayı kendine düşman etmiş olmasına rağmen, ilmi derinliği ile bazen muhaliflerini bile etkilemiştir.. O sadece çalışmalarına odaklanmış bir ilim adamı olmayıp dini inancının verdiği istekle yazan ve konuşan oldukça sivri dilli biriydi.¹⁸⁴

Musa Cârullah, 1875 yılında, Don nehri kıyısındaki Novo-Çerkask şehrinde dünyaya geldi. Buraya yakın Rostov şehrinde bir Rus mektebinde okuduktan sonra Kazan ve Buhara medreselerinde eğitim gördü. Mısır'da üç yıl boyunca buranın fıkıh ve hadis âlimlerinden özel dersler aldı. Bundan sonra Hicaz, Hindistan, Şam ve Beyrut'a gitti. Buraların tanınmış âlimlerinden dersler aldı. Bu yerlerin tanınmış İslam reformcularıyla tanıştı, onların görüşlerinden etkilendi. 1904'te ülkesine döndükten sonra, Rusya Müslümanlarının siyasi toplantı ve kongrelerinde aktif rol oynadı, kongrelerde konuşulanların kaydını tuttu ve bunları yayınladı.¹⁸⁵

Musa Carullah Bigiyev, az sayıda Müslümanın yaşadığı, canlı bir iş ve ticaret merkezi olan Rostov'da bir Rus okulunda ve bir süre medresede okuduktan sonra 1888 yılında Kazan'a giderek Kül Buyı (Göl Boyu) Medresesi'ne girdi. 1898'te Maverâünnehir'e geçip Buhara medreselerinde eğitim gördü. Damolla İvaz Efendi ve Damolla İkrâm Efendi'den fıkıh ve felsefe, Damolla Mir Şerif Efendi'den riyaziye dersleri aldıktan sonra lise tahsilini tamamlamak için Rostov'a döndü. Üniversiteye başvurusu kabul edilmeyince yaklaşık on beş yıl sürecek olan dini tahsil amaçlı seyahatlerine başladı. İlk olarak gittiği İstanbul'da Mühendis Mektebi'ne yazıldıysa da ardından vazgeçip İslami ilimlere yöneldi. Ancak İstanbul'da umduğunu bulamayınca Kahire'ye geçti, Kahire'de üç yıl kalarak fıkıh ve hadis okudu. Mushaflar ve Kur'an tarihi üzerine çalışmalarının yanında Muhammed Abduh ve Muhammed Bahit ile tanıştığı, hatta kendilerinden ders aldığı kaydedilir. Daha sonra

¹⁸⁴Mustafa, ŞENTÜRK, “*Musa Carullah'ın Eğitim Üzerine Düşünceleri: "Tarihü'l-Kuran Ve'l-Mesnef" Adlı Eseri Bağlamında*”,A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 48, ERZURUM 2012,s.257.

¹⁸⁵ KANLİDERE, Ahmet, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı- Eserleri- Fikirleri*, İstanbul, 2005, s.23.

gittiği Mekke ve Medine'de hadis ve fıkıh araştırmalarına devam etti. Hicaz'dan Hindistan'ın Diyubend şehrine, oradan Şam ve Beyrut'a geçti. Seyahatleri esnasında Arapça ve Farsça'sını geliştirdi. Gezip gördüğü medreselerde hayal kırıklıkları yaşadı, ezber ve taklide dayalı eğitim sistemine karşı İslami ilimlerde ıslah ve yenilik fikirlerinden etkilendi.¹⁸⁶

1904 yılında Rusya'ya dönerek Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne misafir öğrenci olarak devam etti. Arkadaşı Abdürreşid İbrahim'in çıkardığı Ülfet (Petersburg, Aralık 1905 - Haziran 1907) ve et-Tilmiz adlı gazeteler yanında el-İslah (Kazan, Ekim 1907 - Temmuz 1909) gibi yenilikçi gazete ve dergilerde Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri, insan hakları, mektep ve medreselerin ıslahı gibi konularda yazılar yayımladı. 1905'ten itibaren Rusya'nın Türk asıllı aydınlarının başlattığı siyasi faaliyetlere aktif olarak katıldı. Ocak 1906'daki II. Kongrede başkatip oldu. Ağustos 1906'da yapılan III. kongrede Rusya Müslümanları ittifakı teşkilatının merkez komitesine seçildi.¹⁸⁷

Musa Cârullah'ın fikri kişiliği, Avrupalı Rusya ile Müslüman Doğu ikileminin izlerini taşır. Hayatının önemli bir kısmı Rostov, Kazan ve Petersburg şehirlerinde, Rus kültür muhiti içinde geçti. Selef dönemini idealize etmesi, taklidi reddedip içtihat kapısının açılmasını savunması ve kelâm karşıtlığı onun fikirlerinin temelini oluşturur. Batı ve Rus kültürü ile olan yakın teması, onun düşüncelerine bir esneklik ve serbestlik sağlamıştır.¹⁸⁸

Onu en çok rahatsız eden konu, İslam dünyasındaki fikri durgunluk ve umursamazlıktı. Müslüman dünyasının ilk asırlarındaki dinamizm, fikir hürriyeti ve içtihat yapma gibi özelliklerinin sonraki asırlarda yerini taklit anlayışına bıraktığını düşünüyor, gerilemenin esas sebebini buna bağlıyordu. Fikirleri daraltan mezhep taassubu yüzünden medrese eğitiminin bozulduğunu, kadınların sosyal hayatın dışına itildiğini, bunları iktisat ve hukuk alanındaki bozulmaların takip ettiğini söylüyordu. Gerilemeden en çok ulemayı sorumlu tutuyordu. XVI. yüzyılda Hristiyan dünyası

¹⁸⁶"Musa, Carullah, (1875-1949):**Tatar Âlimi ve Düşünürü**," Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, XXXI, İstanbul, 2006,s.214.

¹⁸⁷"Musa, Carullah, (1875-1949):**Tatar Âlimi ve Düşünürü**," Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, XXXI, İstanbul, 2006,s.214.

¹⁸⁸ KALBERDİEV, Abdilaziz, **Musa Carullah Bigiyef'in Kelamî Görüşleri**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s.2.

Martin Luther gibi büyük bir “müceddit” sayesinde ilerlerken, İslam ulemasının eski kitaplara şerh ve haşiyeler yazmakla meşgul olduklarını, Müslümanların aklının taklitçi fakihlerin ve mağrur kelâmcıların elinde esir olduğunu söylüyordu. Onun fikrinde Müslümanların kurtuluşu akli tutkunluktan kurtarmakla ve mezheplerin koyduğu sınırları yıkmakla mümkündü. Son dönem fıkıhçıların din anlayışını dar kalıplar içine hapsettiklerini belirttikten sonra, Müslümanlar arasında birlik sağlanması için ve yüzyıllar boyu devam eden Şiilik-Sünnilik gibi ayrılıkların giderilmesi ve bu dar kalıpların yıkılması gerektiğini ifade etti. Kelâmcıları da keskin bir dille eleştiren Cârullah, onların boş tartışmalarla Müslümanların zihinlerini işgal ettiklerini, Yunan felsefesinin faydasız tartışmalarını İslam dünyasına taşımak suretiyle İslam dininin sade olan akidesini karmaşık hâle getirdiklerini öne sürdü. Çağdaş meselelere cevap vermekten uzak olan kelâm ilminin medrese müfredatından çıkarılması gerektiğini ifade etti.¹⁸⁹

Aklı esas alan biri olmasına rağmen, sezgi yoluna da önem veren Cârullah, sezginin bir bakıma aklın en ileri aşaması olduğu görüşündeydi. Tasavvufun İslama özgü bir keşf yolu, keşfin ise bir tür akli bakış açısı olduğunu ileri sürüyordu. Tasavvuf ehlinin hoşgörü anlayışı ve fikir hürriyeti ona cazip geliyordu. Tasavvufun büyük bir mektep (ekol) olduğu görüşünü savunuyor, orijinal fikirli İslam âlimlerinin çoğunun tasavvuf terbiyesinde yetişmiş olmalarına dikkat çekiyordu. İnancın saflığı konusunda aşırı titizlik gösteren Cârullah’ın, tasavvuf ekolüne olan sempatisi biraz şaşırtıcı görünmektedir. Cârullah, aslından uzaklaşmış tasavvuf anlayışını ve dolayısıyla dervişliği bir kazanç vasıtası ve tembeller sığınağı hâline getiren Türkistan ve Tatar şeyhlerini eleştiriyordu. O, insanların kendi nefsinin terbiye etmesini öngören tasavvufa değil, keramet iddia eden şeyhlere gözü kapalı itaat etme tarzındaki bozulmuş tasavvuf anlayışına karşı çıkıyordu. Ona göre, bozulmuş tasavvuf, İslam’ın saf geleneğini sapkın inançlar ve uygulamalarla bozmakta, sadece

¹⁸⁹Mustafa ŞENTÜRK, “*Musa Carullah’ın Eğitim Üzerine Düşünceleri: "Tarhu'l-Kuran Ve'l-Mesarif" Adlı Eseri Bağlamında*”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 48, ERZURUM 2012, s.257.

öbür dünya üzerinde yoğunlaşarak dünyevi meselelere karşı ilgisizlik ve tembellik yaratmaktaydı.¹⁹⁰

Birçok kişinin kendisine “Tatar Luther’i” veya “dini reformcu” sıfatını yakıştırmamasına rağmen, Cârullah dinde reform fikrinin karşısında olduğunu yazdı. İslamiyet’te Protestanlık benzeri bir reformun gerekliliğini savunanlara karşı çıktı. Ona göre İslam dini ıslahata muhtaç değildir; çünkü sorun dinde değil, Müslümanların kendisindedir; Müslümanlar İslamiyetin gerçeğini öğrenerek kendilerini ıslah etmelidirler. Bu reformların esasları mazide aranmalıdır: Eski İslam âlimlerinden miras kalan bütün hazineleri aramak, onları yeniden keşfetmek gerekir. Cârullah bunları söylese de, Protestanlığın lideri Luther’e olan hayranlığını değişik vesilelerle ifade ettiği görülmektedir.

Cârullah’ın fikirleri Osmanlı Devleti’nde de geniş yankı uyandırdı. Onun yazılarına ilgi duyanlar daha çok Türkçü ve Batıcı aydınlardı. Şeyhülislamlık makamı (Bâb-ı Meşihat) onun fikirlerini şüphe ile karşıladı, hatta 1913’te dine aykırı görüşler içerdiği gerekçesiyle onun dört kitabının toplatılmasını istedi. Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Cârullah’ın eski İslam âlimlerine (fakihlere, kelâmcılara ve tefsircilere) yönelttiği suçlamaları haksız buldu ve fikirlerinde tutarsız olduğunu iddia etti.¹⁹¹

Dini ıslahçılar arasında tasavvufa uzak duran, hatta onun aleyhinde bulunanlar da vardı. Bunlar arasında Ufa’lı bir mollanın oğlu olan Ziyaeddin Kemâlî’yi (1873- 1942) zikretmek gerekir. Kemâlî, Kahire’de meşhur din bilgini ve reformist Muhammed Abduh’tan ders aldı. Sosyoloji, fikir tarihi ve felsefe konularında yazılanları Arapça tercümelerinden okudu. İslam öğretilerini müspet ilimlerin son zamanlardaki verileri ile uzlaştırmaya, ilmin ve felsefenin ortaya koyduğu her hakikatin Kur’an’da olduğunu ispata çalıştı. Medine ve Kahire’deki tahsilinden sonra Rusya’ya döndü ve Ufa şehrindeki Osmaniye medresesinde muallim oldu. 1906’dan sonra ise Ufa’daki Âliye Medresesinin baş müderrisi ve

¹⁹⁰Mustafa, ŞENTÜRK, “*Musa Carullah'ın Eğitim Üzerine Düşünceleri: "Tarihü'l-Kuran Ve'l-Mesarif" Adlı Eseri Bağlamında*”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 48, ERZURUM 2012, s. 258.

¹⁹¹Mustafa, ŞENTÜRK, “*Musa Carullah'ın Eğitim Üzerine Düşünceleri: "Tarihü'l-Kuran Ve'l-Mesarif" Adlı Eseri Bağlamında*”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 48, ERZURUM 2012, s.257.

imamı oldu. Kur'an'ı Tatar diline çevirdiyse de tercümenin yayınlanmasına izin verilmedi.

Ülfet, Tilmîz, el-İslâh ve El-Asru'l-Cedîd gibi yenilikçi gazete ve dergilerde, Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri, insan hakları, mektep ve medreselerin ıslahı gibi konularda yazılar yazan Cârullah, yenilikçi bir düşünce adamı sayılmasına rağmen İslamın reforma ihtiyacı olduğu iddialarını reddetmiştir.¹⁹²

1.3.2 Dini İslahçılıktan Seküler Reformculuğa

İslam uleması arasında ilahiyat tartışmaları sürerken XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'da önemli sosyal değişiklikler yaşanmaktaydı. Özellikle, 1860'lardan sonra Rus üniversitelerinde okuyan Müslüman öğrencilerin, Rus okullarında ders veren Tatar muallimlerin ve Ruslarla yakınlık kuran ulemanın sayısı artmaktaydı. Müslüman soylularının ve tüccarlarının çocukları Rus okullarında okuyarak Batı medeniyeti ile temasa geldiler. Rus dili ve edebiyatının onlar arasında yayılması ve Batı'yla olan temasın artması sonucunda yerel aydınlar arasında seküler reformculuk yaygınlaştı.¹⁹³

Daha önce vurgulandığı gibi Rusya Müslümanlarının yenilik arayışlarının organize olması ve güçlü bir harekete dönüşmesi XIX. yüzyılın son çeyreğinde Gaspıralı'nın "Tercüman" gazetesi ve "Usul-i Cedit" mektepleri sayesinde oldu. Dini reformculardan farklı olarak, Gaspıralı "ıslah" veya "tecdit" peşinde değildi; Gaspıralı, İslam inancında Safalığa giderek "Asr-ı Saadet" modelini yeniden yakalama amacı gütmüyor, toplumu düze çıkarmanın çarelerini dini söylemin dışında arıyordu. Bu dönemde dini konulara değil, seküler ilgilere sahip olan ve Batı'yı daha iyi tanıyan bir aydınlar grubu ortaya çıktı. Bu grubun önde gelen temsilcileri arasında; İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Zeki Velidi (Togan) ve Sadri Maksudi sayılabilir. Onların öncelikleri, inanç konularından ziyade toplumsal sorunlardı. Bu aydınlar dini reformcuların fikirlerini takdir etmekle birlikte, onların

¹⁹²Mustafa, ŞENTÜRKMustafa ŞENTÜRK, "*Musa Carullah'ın Eğitim Üzerine Düşünceleri: "Tarihu'l-Kuran Ve'l-Mesarif" Adlı Eseri Bağlamında*", A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 48, ERZURUM 2012, s.259.

¹⁹³KANLIDERE, Ahmet, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı- Eseleri- Fikirleri*, İstanbul, 2005, s.38.

çözümlemelerinden tatmin olmamakta ve giderek daha seküler alana kaymaktaydılar.¹⁹⁴

Birçok noktada ortak endişe ve fikirleri benimsemiş olsalar da Ceditçi aydınlar arasında bazı görüş farklılıkları vardı. Bunun en bariz örneği, Gaspıralı ile Cârullah arasındaki yaklaşım farklarında görülür. Gaspıralı Rusya Müslümanları arasında birlik sağlanması gibi acil çözüm bekleyen meselelere odaklanmıştı; İslam ilahiyatının incelikleri onun ilgisini çekmiyordu. Bu yüzden tarihin derinliklerinde kalmış ilahiyat konularını yeniden gündeme getirerek muhafazakâr Müslümanların tepkisini çeken Musa Cârullah'ı ikaz ediyordu. Cârullah ise meseleye farklı bir noktadan bakıyordu. Ona göre, eskide kalmış gibi görünen bazı meseleler, aslında toplumun mevcut durumuyla yakından ilgiliydi. Dünyayı hâlâ “Müslümanlar ve Kâfirler” olarak algılayan bir anlayışla Müslümanlar uygar dünya ile sağlıklı ilişkiler geliştiremezlerdi. Hurafe inançlarla beslenen bir toplumun medeni dünya ile bütünleşmesi beklenemezdi. Bu yüzden öncelikle toplumun zihninde yerleşmiş olan yanlış inançların düzeltilmesi gerekirdi.¹⁹⁵

Dini reformcuların ayırıcı özelliklerinden biri inancın doğruluğuna büyük önem vermeleridir. Cârullah'a göre, “Asr-ı Saadet”teki sade ve saf din anlayışı sayesinde Müslümanlar ilerlemiş, her bakımdan güçlenmişlerdi. Bu güce yeniden erişmek için, İslamı ilk Müslümanların (selefin) anladığı yolda anlamaya çalışmak gerekirdi. Laik bir reformcu olan Zeki Velidi ise bunun tam aksini düşünüyordu. Ona göre, Müslümanların gerilemesi İslam inancının bozulmasının bir neticesi değil, maddî medeniyetteki çöküşün bir sonucuydu. İslam dini ıslah edilse bile, Müslüman ülkeler bu ruh hâliyle gelişemezlerdi; Arabistan Vehhabîlerinin durumu ortadaydı. Zeki Velidi, ıslahçı ulemanın İslam hukukunu yeniden düzenleme çabalarını da boşa harcanan emek olarak görüyordu. Oysa İslam hukukunun Batı hukukundan üstün olduğu hakkında güçlü bir kanaate sahip olan Cârullah bu konuda en ufak bir tavize bile tahammül göstermiyordu.

¹⁹⁴Mustafa, ŞENTÜRKMustafa ŞENTÜRK, “*Musa Carullah'ın Eğitim Üzerine Düşünceleri: "Tarihu'l-Kuran Ve'l-Mesarif" Adlı Eseri Bağlamında*”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 48, ERZURUM 2012, s.258.

¹⁹⁵KANLIDERE, Ahmet, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı- Eseleri- Fikirleri*, İstanbul, 2005, Yayın Yeri, Dergan Yayınları, s.40.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde modernist eğilim ağırlık kazanırken, dini reformculuk gerilemekteydi. 1906 senesinde reformcu ulemadan Âlimcan Barudî'nin medresesindeki İslahçı talebelerin isyanı, dünyevi bir yönelişin göstergesiydi. İslah edilmiş bir medresenin talebeleri bir noktadan sonra bu ıslahı yeterli bulmuyorlardı. Medresenin kurucusu olan Âlimcan Barudî, reform yanlısı olmakla birlikte, talebelerin gözünde “eskilik taraftarı” konumuna düşmüştü.¹⁹⁶

Musa Cârullah talebelerin hoşnutsuzluğunu gidermek ve onları İslam dairesinde tutabilmek için uğraşıyordu. Eski İslam âlimlerinin eserleri arasında talebelere dinamik ve inkılâpçı mesajlar verebilecek kitaplar (kendi deyimiyle selef eserleri) bulmak için çırpınıyor, İslam klasikleri içinde “yeni fikirler” ve “yeni felsefeler” bulunabileceğine inanıyordu. Bu yüzden İslam tarihinde hür fikirleriyle tanınan Ebulalâ el-Maarrî'den tercümeler yaptı. Fakat bütün bu çabalar İslahçılığın gerilemesini durduramadı. Mercanî ve onun yolundaki dini ıslahçıların fikirleri artık çağın gerisinde kalmakta, modern kafaları ikna edememekteydi.¹⁹⁷

Rusya Müslümanları arasında ıslah hareketinin öncülüğünü yapan Kursavi, Mercani ve Rızaeddin B. Fahreddin gibi âlimlerden etkilenen Musa Carullah'ın görüşlerinde yer yer Selefî ve tasavvufî unsurlara rastlanmaktadır. Yenileşmeyi savunmasına, ictihadın lüzumuna inanmasına ve taklide karşı olmasına rağmen İslamiyet'in reforma ihtiyacı bulunmadığını vurgulamıştır. Mektep ve medreselerin ıslahı, içtimai, siyasi ve iktisadi yapıdaki aksaklıkların düzeltilmesi Musa Carullah'a göre Rusya Müslümanlarının en önemli meseleleridir. Medreselerde okutulan derslerin gerçekte dini ilimlerden uzak olduğunu, kelim ve mantık gibi konuların öne çıkartılıp Kur'an'ın sosyal yönünün ihmal edildiğini ileri sürmüş ve hadis, tefsir, tarih, tabii ilimler, matematik gibi derslerin medreselerde okutulmasının gerekli olduğunu söylemiştir. Sosyal hayattan ve modern ilimlerden kopuk eğitimin yanlışlığına işaret eden Musa Carullah, medreselerin ıslahını kabul etmeyen

¹⁹⁶KANLIDERE, Ahmet, **Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı- Eseleri- Fikirleri**, İstanbul, 2005 Yayın Yeri, Dergan Yayınları, s.46-47.

¹⁹⁷KANLIDERE, Ahmet, a.g.e, s.48.

Kadimciler ve sadece modern ilimcilerin okutulmasına taraftar olan bir kısım Ceditçilere karşı çıkmıştır.¹⁹⁸

İslam hukuku çalışmalarına da önem veren Musa Carullah, İslam dünyasındaki gerilemenin temelinde içtihad serbestliğinin ortadan kalkıp fikri tembellik ve taklidin yaygınlaşmasının yattığını söyler. Taklitten fıkıhçıları, İslam akldesine felsefenin ve yabancı fikirlerin girmesinden kelamcıları sorumlu tutar. İslamiyet'in akla büyük önem verdiğini, farklı mezheplerin de bu sebeple zuhur ettiğini, ancak sonraki alimlerin tutumu yüzünden bu fikri serbestliğin yok olduğunu belirterek mezhep taassubuna tepki gösterir. Ona göre kelam ilmi İslamiyet'in ilk yıllarındaki dinamizminin kaybolmasına sebep olmuş, Müslümanların zihinlerini gereksiz tartışmalarla işgal etmiş, İslamiyet'in sade ve saf olan akildeşini karmaşık hale getirmiştir. Bundan dolayı Kur'an-ı Kerim'i ve Hz. Peygamber'in uygulamalarını en iyi bilen Selef'in tutumunu örnek almak en doğru yoldur. Fıkıh ve kelam eleştirisine karşılık tasavvufa değer veren Musa Carullah aklın yanında keşfin de önemine inanır ve onun bir tür akli bakış açısı olduğunu söyler. Tasavvufun hoşgörüsünü ve fikir hürriyeti gibi konularda müsbet yaklaşımını takdir eder. Bununla birlikte imam-ı muntazır. gavs, kutub, evtad, nüceba, abdal gibi tasavvufi kavramların İslamiyet'e sonradan girdiğini belirterek ruhaniyete dönüşen tasavvuf anlayışını eleştirir.¹⁹⁹

Carullah'ın görüşlerine etki eden balıça iki fikir kaynağından söz edebiliriz. Bunlardan birincisi, kendisinin doğup büyüdüğü çevreden gelmekte; diğeri ise Mısır ve Türkiye gibi İslam memleketlerinden kaynaklamktaydı.²⁰⁰

Musa Carullah'a göre İslam dini, hayat rehberi ve insanın ahlakının olgunlaşmasını sağlayan prensipleri içerir. Bu gerçeği ise her insan kendi bilgi düzeyi ve kapasitesine göre anlar ve uygular. Fakat şuan genel olarak Müslümanların anlayışı o kadar da olumlu bir netice göstermemektedir. Zaten geri kalmışlığımızın sebebi de bundan kaynaklanmaktadır. Buna göre Müslümanların her konuda

¹⁹⁸ KANLIDERE, Ahmet, **Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı- Eserleri- Fikirleri**, İstanbul, 2005 Yayın Yeri, Dergan Yayınları, s.49.

¹⁹⁹"Musa, Carullah (1875-1949):**Tatar Âlimi ve Düşünürü**," TDK, İslam Ansiklopedisi, XXXI, İstanbul, 2006,s.216.

²⁰⁰KANLIDERE, Ahmet, a.g.e.s.185.

aydınlatılması gerekir. Aydınlatmak için de ilk olarak yapmamız gereken husus, eğitim ve öğretim kurumlarını ıslah etmektir.²⁰¹

Musa Carullah'a göre bir toplumun bağımsız olabilmesi için şu beş özelliğin bulunması şarttır:

1. Kendi ihtiyar ve iradesiyle yaşamalı,
2. Anayasa ve kanunları olmalı,
3. Üzerinde yaşadığı toprağı bulunmalı,
4. Toplumsal düzeni koruyan kuvvetleri olmalı,
5. Vatanı ve devleti her türlü düşmanlardan savunan ordusu olmalıdır.

İşte bu beş özelliğı bulunan toplum, fertleri ister az olsun, ister çok olsun o bağımsız bir devlettir.²⁰²

²⁰¹KALBERDİEV, Abdilaziz, **Musa Carullah Bigiyef'in Kelamî Görüşleri**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s.10.

²⁰²KALBERDİEV, Abdilaziz, **Musa Carullah Bigiyef'in Kelamî Görüşleri**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s.62-63.

2. Ceditçi Yayınlarında ve Cedit Edebiyatı'nda Yenileşme Hareketlerinin Teori ve Taktiklerinin Propagandası Konularının Ele Alınması

Yirminci yüzyıl başında Rusya'da yaşanan siyasi ve içtimai olaylar Çarlık işgali altında olan diğer ülkeler kadar Türkistan'ı da etkiledi.

Türkistan'da XIX. yüzyıl sonunda başlayan Ceditçilik hareketi (muasırlaşma; yenileşme) uzun zamandan beri devam ettirilen kültür meselelerindeki münakaşaların yeni şekilde görünüşü idi. Ceditçilik hareketi, yeni usulde talim ve terbiyeyi etrafında bulunan Avrupa medeniyetinden öğrenmek faaliyeti değil, belki Avrupa medeniyetini öğrenerek onu milli kültüre hizmet ettirmenin bir ifadesi idi.²⁰³ Ziya Gökalp'a göre "muasırlaşmak demek Avrupalılar gibi zırhlılar, otomobiller, uçaklar yapıp (bunları) kullanabilmek demektir. Muasırlaşmak şeklice ve yaşayışça Avrupalılara benzemek değildir.²⁰⁴ Türkistan'daki Ceditçilik cereyanı da Ziya Gökalp'ın bu ifadelerinden başka bir şey değildir.

Gerçekte bu dönemde Türkistan tarihinde bir dönüş noktası olma bakımından öğrenilmeye tetkik edilmeye değerdir. Ülkenin sosyal, siyasi ve iktisadi hayatını ele alırsak, şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır. Yıllardır kuzeyden Rus, doğudan Çin işgali ve baskısı altında yaşayan Türkistan'da durum her bakımdan dayanılmaz bir hale gelmiş, toplum tam bir fetret döneminden sona gelecek aydınlık güleri bıkmamaktadır. Dış ve iç etkenler sonucunda ortaya çıkan bu süreç kendi tabiatına göre o kadar tehlikeli görünmezse de mahiyet bakımından bu olay büyük içtimai ve siyasi devrim ve değişimlere sebep olabilirdi.²⁰⁵

Hayat koşullarının ağırlaşması ve halkın fakirleşmesi ile bağlantılı olarak devamlı durgunluğu neden olan etkenliklerin başında Türkistan toplumu zorla sözde yenileme (Çağdaştırma) hareketleri gelmektedir. İşgalci yönetimleri ile dışarıdan

²⁰³HAYAT, Baymirza, "**Basmacılar**" **Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)**,Ankara,1997, s.209-211

²⁰⁴ GÖKALP, Ziya, **Türkleşmek İslamlaşmak**, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1974, s.12.

²⁰⁵CURAYEVA, Barçınay,"**İsmail Gasprali ve Türkistan Cedit Hareketi**", **Türkler Ansiklopedisi** C. 18,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002,s. 631

cebren gerçekleştirmeye çalışan bu sözde yenileme süreci her zaman olduğu gibi geri kalmışlık ve sefaleti muhafaza etmeye bir alet olarak kullanılmıştır.²⁰⁶

Rusya'nın hammadde ülkesi olarak sömüregeldiği Türkistan'ın iktisadi durumu tarım ve sanayinin yeni kaynakları olan pamuk ziraatı, pamuk yağı üretimi, madencilik, demiryolu transportu ve benzeri konularda tamamen Rusya Merkezi Sanayi bölgelerinin arz ve taleplerine bağlı idi. Böyle bir ekonomik ve siyasi bağımlılıktık üzerine bir de sosyal ve kültürel baskı, istismar ve tahribat eklenince durum daha da ciddiyet kazanmıştı. Açlık, sefalet, manevi durgunluk toplum içinde perakendeliğe, tefrikaya, sınıflar arasındaki çekişmelere yol açmıştı. Elbette söz konusu dönem kitlesel görevlere, protestolara ve çeşitli ayaklanmalara sahne oluyordu, ama talep edilmekte olan konular mevcut düzeni değiştirmeye yetersiz olduğundan bu girişimlerden herhangi bir sonuç elde edilemezdi. Yende bu ayaklamalar halkın genel bir kimlik arayışı süreci içine girmesine, insanlarda işgal ve sömürgeye karşı genel bir nefret uyanmasına sebep oldu.²⁰⁷

İlk adımda Ceditçiler sosyal düzeni değiştirmekten öte toplumun manevi yaşamını ıslah etmeye, yenilemeye dikkat ettiler. Onlar yeni usul Cedit okulları açıp, gazete, dergi ve ders kitapları (özellikle pozitif ilimlere ait) neşretmeye başladılar. Batı teknolojisini öğrenme ve uygulamanın zaruretini dikkate alıp çağdaş Avrupa kültürünün bazı konulardan yararlanmak için milli eğitimi teşkilatlandırma yoluyla manevi ve ruhani hayatı yenileyerek ve zenginleştirerek milli kimlik tefekkürünü yükseltmeye zemin hazırladılar.²⁰⁸

Türkistan Hareketi'nin kadroları ve fikri temelleri, büyük ölçüde, 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde şekillenmiştir. Bu çeyrek yüzyıllık süreçte, Cedisizim hareketi ortaya çıkmış ve Türkistan'daki sosyal ve siyasi oluşumları yönlendirmiş ve şekillendirmiştir. Çarlık Rusya'sında 1905 meşrutiyet yönetimi sonrasında ortaya çıkan siyasi akımlar, kurulan partiler ve Duma yönetimleri, Rusya içerisindeki bütün Müslüman- Türk topluluklarını etkilemiş ve bu ortamda filizlenen siyasi yapılanmalara damgasını vurmuştur. 1917 Bolşevik ihtilalı ise bütün Rusya'da çok

²⁰⁶CURAYEVA Barçınay. "İsmail Gaspıralı ve Türkistan Cedit Hareketi", **Türkler Ansiklopedisi** C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.631

²⁰⁷CURAYEVA Barçınay, a.g.e. s.631.

²⁰⁸CURAYEVA Barçınay, a.g.e. s. 631.

köklü bir değişme neden olmuştur. Türkistan coğrafyasının bir bölümünde yüzyıllardan beri hüküm sürmekte olan Buhara ve Hive Hanlıkları yıkılmış, yerlerine Sovyet kontrolündeki Halk Cumhuriyetleri kurulmuştur. Diğer taraftan Rus ihtilalinin ortaya çıkardığı kaos ortamı, neredeyse bütün Müslüman Türk topluluklarını bağımsız devletler kurma arayışına yöneltmiştir. Yönetici kadrolar içerisindeki bazı gruplar; Bolşeviklerle birlikte olurlarsa bu amaca ulaşabileceklerine inanırken, diğer bazı gruplar da, Bolşevizm'in bağımsızlık hedefi önündeki en büyük engel inancıyla, bu yeni akıma karşı siyasi ve silahlı mücadele başlatmışlardır. Sonuç olarak, ihtilal sonrası dönemde, Türk coğrafyasında çok sayıda milli hükümetler kurulmuş ve hemen hepsi bir süre faaliyet gösterdikten sonra Bolşevikler tarafından tasfiye edilmişlerdir. 1920'li yıllardan itibaren ise Sovyet hâkimiyeti yerleşmiş, Büyük Türkistan coğrafyası bölünerek yeni siyasi yapılanmalar oluşturulmuştur.²⁰⁹

Cehalete karşı mücadele XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Müslüman Doğusunda en önemli vazife olarak ortaya çıktı. Böyle ilerici düşünceler - "Ceditçilik" adını alan harekete - büyük bir tarihî adımın atılmasına neden oldu. Ceditler yüksek sorumluluğu, yani var olan sistemi yenilemeyi, gelişmeyi önleyen bütün eski geleneklerden vazgeçmeyi, vatan ve millet menfaati için hizmet eden her türlü yeniliği (tabi ki milli tıynetî göz önünde tutarak) desteklemeyi amaç edindiler ve bu yolda hizmeti birinci vazifeleri olarak gördüler. Behbudi'in Pederküş Romanında göze çarpıcı güzel sözleri var. Üç perde dört sahneden ibaret olan Pederküş piyesi, muhtevası itibariyle Ceditçilerin eğitim hakkındaki görüşlerini aksettirmektedir. Hayatın bütün cephelerine ilgi gösteren Ceditçilik hareketi, bilindiği gibi önce eğitimde yenilik hareketi olarak doğmuştur. Çünkü bu hareketi şuurulu bir şekilde ortaya koyan ve bütün Türk dünyasına teşmil eden Kırımlı İsmail Gaspıralı'dan başlayarak bütün Ceditçiler, Türk ve İslâm âleminin Hıristiyan âlemi karşısındaki perişanlığını daima eğitimsizlik ve cehaletle izah etmişlerdir. İslâm âlemi, zaman içerisinde kendisini yenileyemeyen eski eğitim kurumları sebebiyledir ki çağın gerisinde kalmış ve Osmanlı ülkesi dışında tamamı Hıristiyan âleminin işgaline uğrayarak sömürge hâline gelmiştir. İşgalden ve sömürge olmaktan kurtulmanın tek çaresi, eski eğitim kurumlarını ıslah etmek, yeni eğitim kurumları

²⁰⁹ ANDİCAN, A.Ahat, **Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Birinci Baskı, 2003, Baskı Yeri, Tunç Matbaacılık, İstanbul, s.1-2.

açmak ve genç nesilleri, yeni eğitim programlarına göre tanzim edilmiş okullarda, çağın gerektirdiği bilgilere sahip insanlar olarak yetiştirmektir, yani cehaletin karanlığından ilmin aydınlığa çıkmaktır. Behbûdî Efendi'nin bu maksatla Türkistan'da yeni mektepler açtığı, yeni bilgileri ihtiva eden ders kitapları yazdığı ve gazete ve dergilerde yine aynı maksatla yazılar kaleme aldığı bilinmektedir.²¹⁰

Ceditçiler, eğitimci olarak kendilerine sadece genç nesli değil, bilâkis gençlerle beraber toplumun bütün kesimlerini hedef seçmişler, bütün herkesi dünyadan ve yeni hayat tarzından haberdar etmeye çalışmışlardır. Onların dergi ve gazetecilik faaliyetleri ve hatta dil, muhteva ve estetik yönünden Türkiye'deki Millî edebiyat cereyanıyla hemen aynı prensipleri benimseyen yeni bir edebiyat kurma gayretleri, hep aynı maksada hizmet eden çalışmalar olarak değerlendirilmelidir.²¹¹

Ceditçi aydınların başka bir önemli özelliği de, 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'de faaliyet gösteren Tanzimat'ın birinci nesil aydınlarına benzemeleridir. Birinci nesil Tanzimat aydınları da Türkiye'de topluma hitap eden bir edebiyat kurmaya çalışmışlar, bu yönde eserler vermişlerdir. Onların toplum karşısındaki tavrı ile Ceditçilerin tavrı arasında, tam bir benzerlik bulunmaktadır. Ancak Ceditçiler, yaşadıkları devrin siyasî şartları sebebiyle halka ulaşabilmek bakımından daha çok Millî edebiyat dönemi şair ve yazarlarına benzemektedirler.

Orta Asya Ceditçiliğinin farklı lezzeti Münevver kari tarafından 1906'da kaleme alınmış aşağıdaki teşvik edici sözlerde yankılanmıştır:

Ey dindaşlar, ey vatandaşlar! Adil olalım ve durumumuzu diğerleriyle, gelişmiş ülkelere karşılaştıralım. Gelecek kuşakların istikballerini emniyet altına alalım ve onları diğerlerinin kökleri ve hizmetçileri olmaktan kurtaralım. Avrupalılar, ihmalimizden ve cehaletimizden faydalanarak hükümetimizden elimizden aldılar ve yavaş yavaş zanaat ve ticaretimizi de ellerine geçiriyorlar. Kendimizi korumak için hızla sorunlarımızı ıslah etmeye çabalamazlık milletimizi, çocuklarımızı ve

²¹⁰KARAKAŞ, Şuayip, **TÜRKİSTAN'DA İLK TİYATRO FAALİYETLERİ VE PEDERKÜŞ PİYESİ**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü, s.169. http://journals.manas.kg/mjsr/oldarchives/Vol01_Issue02_2001/212.pdf

²¹¹KARAKAŞ, Şuayip, **TÜRKİSTAN'DA İLK TİYATRO FAALİYETLERİ VE PEDERKÜŞ PİYESİ**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü, s.170. http://journals.manas.kg/mjsr/oldarchives/Vol01_Issue02_2001/212.pdf.

geleceğimiz aşırı zor olacak. Reform, zamanımıza uyan bilimlerin hızla öğrenilmeye başlamasıyla başlar. Şimdiki çağın bilimlerini öğrenmek, okullarımızı ve eğitim yönlerimizin reformuna bağlıdır.²¹²

Ceditçi Müslüman aydınlar Türkistan'ın istibdada ve işgale maruz kalmasının ve ülkedeki geri kalmışlığın esas nedenini toplumun kötü eğitim sisteminde, milletin bilgisizliğinde görüyorlardı. Bunun için Ceditçiler eğitim sistemini ıslah etme ve yenilemeyi ilk etaptaki en önemli vazife olarak görüyorlardı. Onlar yeni usul okullar, kütüphaneler açıyor, ders kitapları ve kılavuzları telif ediyorlardı.²¹³

“Mektep ve medrese bir milletin hata tüm insanlığın terakki derecesinin göstergesidir. Fakat terakki mektep ve medreselerin çok olmasıyla değil belki de nizam, tertip ve iyi idare edilmesi ile olur. Dünyada mevcut devletler terakkiye iptidai mektepten (ana okul) başlarlar. Hakikaten terakki için birinci yol ve esas olan şey mektepdir.”²¹⁴

Ceditçiler ilk olarak, gençlerin eğitimini ele aldılar. Bunun için “Usul-i cedit” mekteplerini yaygınlaştırdılar. İkinci olarak mahalli ve milli bir matbuat oluşturdular.²¹⁵ Cedit hareketi ilk başta eğitim alanında olmasına rağmen, Rusya'daki Narodnikler hareketi gibi sırf kültürel aydınlık hareketi değildi. Ceditlerin “marifet” mefkûresi sosyal açıdan daha ve çok yönlü idi.²¹⁶

Ceditçiliğin temel taşı tabii ki usul-i cedit okulları idi. İlk amaç toplumu yenileştirmekti, bunu sadece yeni nesil gerçekleştirebilirdi. Yeni nesil ise yetiştirmek lazımdı. Eski geleneksel yöntemlerle bu işi yapmak zordu. Çünkü çağımız değişmişti. Çağ, çabukluk, hızlı hareket istemekteydi. İkinci olarak bugünün öğrencisinin tarih, coğrafya, iktisat, fizik, kimya, matematik, gibi çağdaş fenleri bilmesi gerekiyordu. Son üç, dört asır dünyanın kaderini değiştirmişti. Avrupa ona geçmişti. Şimdi, Avrupa'nın ilim ve fennine sahip olmadan yaşamak mümkün

²¹²KHALİD, Adeeb, “Ceditçilik Ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş”, **Türkler Ansiklopedisi** C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 637-638.

²¹³CURAYEVA, Barçınay, “İsmail Gaspralı ve Türkistan Cedit Hareketi”, **Türkler Ansiklopedisi** C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.632.

²¹⁴CURAYEVA, Barçınay, “İsmail Gaspralı ve Türkistan Cedit Hareketi”, **Türkler Ansiklopedisi** C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.632.

²¹⁵AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Birinci Baskı, Mart 2007, Ankara, s.23.

²¹⁶CURAYEVA, Barçınay, a.g.e.s.634.

değildir. Bu ilim- fenni öğrenmek için Avrupa dillerini bilmemiz gerekmektedir. Aynı zamanda özünü de (milliliğini) korumak lazımdır. Hiçbirini ihmal etmeden ilerlemek mümkündür. Aksi halde denge bozulur. Dengenin bozulması ise, kötü sonuçları beraberinde getirir. Örneğin, yalnız dine yönelince dünya elden gider. Yalnız kendimiz, milletimiz destek yine dünyadan koparız. Hiç kimsenin bizimle ilgisi olmaz. Avrupalılaşsak milliliğimiz yok olur. Bu da bir faciadır. Denge lazımdı. Bunları dünya tecrübe etmiş; defalarca sınavdan geçirmişti. XIX. yüzyılda bu mesele Türk milleti önünde açıkça durmaktaydı. Dünya diplomasi dilinde “Şark meselesi denilen bir düşünce vardır. Bu meselenin ortaya konması XIX. yüzyılın 10. Yıllarına dayanır. Avrupalı emperyalist devletler tarafından Osmanlı İmparatorluğu’nu bölüp paylaşmak hedefini taşır. Sorun şu ki; XVI-XVII. Yüzyıllarda dünyanın göçlü imparatorluklarından biri olan Osmanlı İmparatorluğu XVIII. Yüzyıla geldiğinde zaman ayak uydurmadığı için ilerlerleri takip edemediği için, yıkılmaya yüz tutmuştur. İmparatorlukla rahatsızlıklar başlayıp, topraklar kaybedilmiştir. Çağ Avrupa ile iletişime zorlamıştır. Kısa zamanda elçilikler açılıp, ilişkiler başlamıştır. 1839 yılında Avrupalılaşmak, Osmanlı İmparatorluğu’nun resmi programı olarak ilan edilmiştir. İlk olarak, okul konusunda değinilmiştir. 160 öğrenci Avrupa’ya okumaya gönderilmiş. Ama ekilen bu tohumlar semeresini verinceye kadar 80 yıldan fazla zaman geçmiştir. Türkiyeli meslektaşlarımız arasında Tanzimat’ın milleti daha fazla Avrupalılaştırmasından memnun olamayanlar da vardı. Biz sadece bu meselenin karışıklığını belirtmekle yetiniyoruz. Rusya ceditçiliğın atası İsmail Bey (Gaspıralı 1881 yılında) “Rusya Müslümanları” eserini yazmıştır. Bu eserin konusu; kaderin bir oyunuyla Rusya, Türk Müslüman dünyasını büyük kısmını işgal edişidir. Bu cereyan hala devam etmektedir. Yakın zamanlarda Rusya, Müslüman ülkelerinden oluşan büyük bir Hıristiyan saltanatına dönüşmüştür. Müslümanlar büyük bu saltanatta önemli bir yer tutulmaktadır. Bundan sonra ne yapmak lazım? Rusya için iki yol vardır. 1. Asimilasyon 2. Ortaklık. Asimilasyon hükümler milletin, tabasına “yutup” kendi içinde eritmektir. Bu şerefli bir iş değildir elbette. Lakin dünyada bu gibi durumlar eskiden beri vardır. Tarih sadece adları kalmış ne kadar dil ve millete, milletlere tanıklık etmiştir. İşbirliği - medeniyet yolu. Böyle bir durumda Rusya kendi hükümler altındaki geri kalmış halkı eğitmek ve devlet idaresinde katılımını sağlamak yolunu seçebilirdi. İsmail Bey; Rusya’nın egemenliği altındaki

Türk halkların yönetiminde işbirliğine gideceğini ümit etmiştir. Çünkü Türkleri “Yutmak” kolay değildir, ayrıca imkan verilirse, biraz hareket dikkatle ilimmarifetle kaybettikleri şeyleri yeniden kazanabilir, diye düşünmüştür. Fakat bir şartla. Milletin kendi dili, milli ananeleri göz ardı edilmeden, eğitim öğretim yoluyla çağı yakalaması gerekmektedir. Türk halklarının bu konudaki tecrübeleri dünyaca malum ve meşhurdur.²¹⁷

İsmail Bey’in fikrinde, Rusya Müslümanları için bugün birinci mesele eğitimidir. Her şey eğitime bağlı ve eğitimle başlamaktadır. Lakin milletin eğitiminin kendi dilinde olması lazımdır. Evlatlarımızın şuuruna milli terbiye, mukaddes amaçlar ana dilinde yerleşmelidir. “Sütle giren” deyiminin anlamı derindir.²¹⁸

Yenileşme devri Türkler arasında aynı tarihlerde ve aynı şartlarda başlamadı. Bazı Türk ilerinde yenileşme hareketleri belirirken, bazıları henüz Ortaçağ zihniyeti içinde bulunuyordu. Bu sebeple yenilik girişimleri çeşitli Türk illerinde müspet ve menfi farklı tepkilere yol açmıştır. 1905 ihtilalı yenilik taraftarlarına, yani “Ceditçi”lere müspet şekilde yardım etti. Türk illerindeki yenilik önce eğitim, basın ve edebiyatta kendini gösterdi. İdari mekanizmada reform yapma imkânı zaten Türklerin elinde değildi. Dolayısıyla, Türkler bilhassa kültürel sahada yenileşme yolunu seçmişlerdi. Gerçi, Ruslar Türklerden önce Batı medeniyeti ile haşır neşir olmuşlarsa da, yenilik fikrinin sırf Ruslar kanalıyla alındığını söylemek doğru değildir. Bunda, sonra Batının ki kadar olmamakla birlikte, Türkiye’nin de tesiri büyüktür. Rusya Türkleri arasındaki yenileşme hareketi Osmanlı Türkiye’sine nazaran biraz geç başlamasına rağmen, bilgi ve yeniliğe susamış olan Rusya Türkleri mücadeleler içinde medeniyetin bütün meyvelerinden faydalanmaya girmişlerdir.²¹⁹

Türkistan Ceditçilerinin birçok ortak paydaları olsa da, onların fikirlerinde bazı farklılıklar mevcuttu; Muhafazakâr Ceditçiler olduğu gibi, ılımlı veya sosyalist fikirlere yatkınlık duyanlar da vardı. Ayrıca, onların her biri ayrı ayrı fikrî serüvenlere sahiptiler; hayatlarının değişik dönemlerinde milliyetçi veya sosyalist eğilimlere yöneldikleri bilinmektedir. En bariz özellikleri genç olmaları ve mevcut

²¹⁷KASIMOV, Begali, Milli Uyanış Çeviren (Fatma Açık), AKM, Ankara, 2009. s.15-16.

²¹⁸KASIMOV, Begali, a. g. e. s.16.

²¹⁹DEVLET, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917**, 2. Bs. Ankara, TTK,1998.s.10-11.

gidişten rahatsızlık duymalarıydı. Aldıkları eğitim tarzı Ceditçilerin fikrî eğilimlerinde belirleyici oldu. İlk nesil Ceditçiler eğitimlerini medreseden almışlardı ve daha çok Fars kültürünün etkisindeydiler. Onlardaki Rus tesirleri yüzeyseldi. İkinci nesil Ceditçiler ise medrese eğitiminin yanında Rus okullarında da eğitim görmüşler ve daha fazla Rus etkisine maruz kalmışlardı. Eski kurumları ve geleneksel uygulamaları daha sert bir şekilde eleştiriyorlardı. Türkistan Vilayetindeki aydınlar nispeten serbest iken, Buhara Ceditçilerinin işi daha zordu. Türkistan Ceditçilerinin ayırıcı özelliklerinden biri ise onlarda dinî reform fikirlerinin yok denecek kadar az olmasıydı. Özellikle Buhara’da bu tarz ilahiyat tartışmalarına rastlanmamaktadır. Ceditçilerin eleştirileri Emir ve etrafındakilerin baskıcı ve bozuk yönetimine karşıydı. Ayrıca, Buhara Ceditçileriyle Kadimciler arasındaki çatışmalar çok daha sert, hatta şiddet içerikli oldu.²²⁰

19. yüzyılın ikinci yarısında Rusların desteklediği yeni sistem okulların şiddetli savunuculuğunu yapanlar dönemin Özbek aydınları olmuşlardır. Ve bu kimseler yani 19. Yüzyılın ikinci yarısında yeni sistem taraftarları “marifetperverler” olarak adlandırılmıştır. 20. Yüzyılın hemen başlarında Rus sistemini ve eğitim şeklini benimseyip bunu uygulama sahasına koyanlar başta Abdullah Avlani olmak üzere “Ceditçiler” olarak anılmaya başlamışlardır.²²¹

Türkistanlı aydınlar, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan’ın neden Rus esaretine düştüğünü sorgulamaya başlamışlardı. Bu özeleştiri sonucunda aydınlar, Türkistan’ın cehalet, taassup ve teknolojik gerilik yüzünden bağımsızlığını kaybettiği sonucuna varmışlar, bundan kurtulmak için de Avrupa teknolojisiyle Türk kültürünün kaynaştırılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Böylece, İdil bölgesi ve Türkistan’da XIX. yüzyılın ortalarında başlayan Ceditçilik (Reformizm) hareketi İsmail Gaspiralı’nın 1884’te şahsen açtığı ilk Cedit okuluyla hız kazanarak hareketlenmiştir. Kısa bir süre sonra da bu hareket, Münevver Kari’nin 1901’de Taşkent’te ilk Usul-i Cedit okulunu açmasıyla Türkistan’da yayılmaya başladı. İki yıl sonra da Mahmut Hoca Behbudi, Semerkand’da yeni metotla eğitim yapan ilkokulu açmaya muvaffak oldu. Türkistan aydınlarının çoğunluğunun desteklediği Ceditçilik,

²²⁰KANLIDERE, Ahmet, **XIX Yüzyıl Türk Dünyası**, 1. Baskı, Eskişehir 2013, s.204.

²²¹ÜŞENMEZ, Emek, **Yeni Özbek Edebiyatı**, 1. Baskı Ankara 2013, s. 45.

ilk önce kültürel bir yenileşme hareketi olarak ortaya çıkmış ve daha sonra içine Türkistan halkının ortak değerlerini oluşturan İslam-Türk temalarını alması sonucu siyasi yönü, kültürel yönünden daha ağır basan bir yenilik hareketi halini almıştır.²²²

Bu fikri Rusya hükümeti, Rus aydınları nasıl kabul etmişlerdir? 1882 yılında bu konuda bir toplantı yapmıştır. Toplantı 30 Ağustos'ta Taşkent'te Öğretmenler Semineri şeklinde olmuştur. Taşkent'in seçilmesinin sebebi ise; Türkistan'da bulunduğu coğrafi konusunda dolaydır. İsmail Bey'in eserlerini Taşkentlilere ilişkilendirmesi boşuna değildir. İsmail Bey, Rusya Müslümanları derken esasında Türkistan'ı göz önünde tutmaktaydı. Yukarıda sözü edilen seminerin müdürü, meşhur misyoner N.Ostroumov idi. Toplantıya Genel Vali A.K.Abramov vekaleti ile katılan ülke yüksek memuriyeti, ali ruhaniler ile seminere katılan öğrencilerin anne babaları da verdi. Toplantıda tarih ve coğrafya öğretmeni M.A. Murapiyev tebliğini sundu. Tebliğin konusu: "Gayri Rus Müslümanların eğitiminde temel ilkeler olarak neler alınmalıdır?" toplantı, öğretmenlerin okul açılmadan önce Ağustos ayında yaptıkları oturumlar niteliğindeydi. Konuşmacının sözleri İ.Gaspıralı'nın fikirlerini reddetmeye yönelikti. "Eğer biz teklif edilen projeyi (Müslümanların kendi dillerinde, geleneksel yönetimleri esasında okumak). Kabul edersek şu ana kadar uyuyup yatan Müslüman mutaassıplığı diriltip, koynumuzda yılan beslemiş oluruz." Demiş ve amaçlarını şu şekilde özetlemiştir: "Temel olarak alınması gereken ilk prensip onları Ruslaştırmaktır." İkinci prensip İslam'ı bozmak kendi dinimizi zorla kabul ettirmekten vazgeçmek, kısaca söylemek gerekirse yabancı Müslümanlarımızın dini yönlerini bozmaktır.²²³

Bundan dolayı çağdaş sistemde öğretim uygulayan "Usul-i cedit" hareketi, Rus istilasında ve çarların "Obuscurantis(Cehalet Tarafı)" idaresi altında uzun zaman bilim ışığı görmeyen Türk soylu kavimlerin, bir maarif ve kültürel davası niteliğini kazanmıştı.

²²²GÜNGÖR, Ebubekir, **Çarlık Döneminde Türkistan'da Fikir fikir Akımları**, Yüksek lisans Tezi, Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Bişkek, 2008, s.92.

²²³KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış Çeviren (Fatma Açık) AKM**, Ankara, 2009. s.17.

3. Kadimcilik Felsefesi ve Kadimcilerin Görüşlerinin Kurumsallaştırılması (Medreseler, resmi yayınlar... (TVG))

Yukarıda da belirtildiği gibi Kadim kelimesinin manası; başlangıcı geçmişin derinliklerinde kaybolan, eskiye ilişkin, eskiden beri bulunan ve yürürlükte olan demektir.²²⁴ Zaman içerisinde kadimcilik tanımlaması şeriat temeline dayalı toplumsal yapının sürdürülmesine destek vererek, her türlü toplumsal değişimin karşısına çıkan kesimleri anlatan bir deyim haline dönüşmüştür. Bu nedenle Türkistan'da modernleşme taraftarı Ceditçilere karşı çıkan zümreye Kadimciler adı verilmiştir.

XIX. yüzyılda Türkistan'da eğitim tamamen dinî nitelikteydi. İslam dünyasının diğer yerlerinde olduğu gibi, okullar mektep ve medrese şeklindeydi. Mektepler genellikle camilerde bulunurdu ve şahısların veya halkın maddi katkılarıyla yaşardı. İmam veya müezzinin ders verdiği bu okulları bitirenlerin çok az bir kısmı medreselere giderdi. Medreseler vakıflar veya zenginler tarafından desteklenirdi. Dersler genel olarak Arapça dil bilgisi, mantık, kelim ve hikmet gibi konulardan ibaretti.²²⁵

Buhara yüzyıllar boyunca İslam ve eğitimin beşiği olmuştur. 10. yüzyıldan sonra, Buhara, Muhammed İbn İsmail Ebu Farabi, Ömer Nasfi, Biruni ve İbni Sina'nın (Avicenna) gibi ünlü bilim adamları üretti. Timur hanedanının hükümdarı oldu. Mirza Uluğ Bey, 14. yüzyılda Doğu'da ilk gözlemevi kurdu. İstanbul'da Sahn-ı Seman medresesinde Uluğ Bey ve onun öğrencisi Ali Kuşçu, astrolojik ve matematikte yeni formüller geliştirdi.²²⁶ Buhara medreseleri İslam dünyasının tanınmış eğitim merkezlerindendi. XIX. yüzyılın sonuna kadar bu medreseler bir cazibe merkezi olmaya devam etti. Rus egemenliği altında yaşayan Tatar ve Başkurt gençleri ilim tahsil etmek için buralara geliyorlardı. Tatar reform hareketinin öncülerinden olan müceddit (yenilik yanlışı) ulemanın birçoğu bu medreselerde yetişmişlerdi. Modern okullara göre çok farklı bir sisteme sahip olan bu medreseler hâlâ önemli şahsiyetler yetiştirmekteydiler.²²⁷ Ancak, erken modern dönemde, Buhara'da eğitimde bir durgunluk görünüyordu. Bu nedenle, bu 19. yüzyılda inşa

²²⁴ Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi, Cilt-6, Meydan Yay., İstanbul, 1990, s.757.

²²⁵ KANLIDERE, Ahmet, **XIX Yüzyıl Türk Dünyası**, 1. Baskı, Eskişehir 2013, s.184.

²²⁶ KOCAOĞLU, Timur, **Türkistan'da Yenilik Hareketleri Ve İhtilaller 1900-1924**, Haarlem, 2001, s.135.

²²⁷ KANLIDERE, Ahmet, **XIX Yüzyıl Türk Dünyası**, 1. Baskı, Eskişehir 2013, s.184.

edilmiş bir medrese, bir örnek bulmak oldukça zordur. Medreselerin çoğu Timur'un zamanından kalmıştı. Bu nedenle, Buhara medreseleri 19. yüzyılda Ceditçilik hareketi (Marifetçiler) tarafından eleştiri hedefi oldu.. Yine de, Buhara medreselerinde Osman Hocaoğlu, Feyzullah Hocaoğlu, Abdurruaf Fıtrat'ın buralarda eğitim aldığını unutmamak gerekir.²²⁸

19. yüzyılın sonu Türkistan'da büyük değişikliklerin meydana geldiği bir dönemdir. Asırlardır sosyal, ekonomik ve siyasi açıdan durağan bir sürecin içinde olan Türkistan Türkleri, Rus işgali ile birlikte kendilerini büyük bir değişimin içinde bulmuşlardır. Bu değişim süreci hayatın hemen her alanında kendisini göstermiştir. Ancak, yerli ahalinin sahip olduğu dini kurumlar bünyesindeki eğitim kurumları olan mektep ve medreselerde bu değişim çok az düzeyde hissedilmiştir. Bunun sebebi, bölgede kendi idari ve sosyal sistemini tesis etmek isteyen Çarlık Rusyası'nın yerli ahalinin tepkisini çekmeden bu süreci zamana yaymak istemesi ve bu sebeple yerli ahalinin dini kurumlarına karşı ilk vali Kaufman tarafından tesis edilen "Müslüman Kurumlarına Karşı Görmezlikten Gelme" siyasetinin uzun süre devam ettirilmiş olmasıdır. Bu sebeple Rus işgali ile birlikte Türkistan'daki yerli eğitim kurumları mevcut olan yerli idarenin denetiminden ve mali kaynaklarının bir kısmından mahrum kalmış olsalar da; başlangıçta bu eğitim kurumlarının programları ve işleyişleri ile ilgili çok büyük değişiklikler olduğunu söylemek zordur. Bu sebeple işgal ve onun izleyen zaman sürecindeki eğitim kurumlarının durumunun, işgal arifesindeki durumu yansıttığını söylemek yanlış olmaz.²²⁹

Türkistan'da eğitim sisteminin bozukluğu konusundaki tartışmalar XVI. yüzyıla kadar uzanmasına rağmen, bu konuda somut olarak XIX. Yüzyılın sonlarına kadar harekete geçilmemişti. Çarlık Rusya'sının Türkistan'ı işgali sırasında siyasi bir güç olamayan aydınlar, halkın eğitim yoluyla bilinçlendirilerek gelişebileceğini düşünmüşler ve eğitim işine yönelmişlerdir. Türkistan'da eski düzeni korumak isteyenlere (Kadimciler) ve Rusya'nın, Türkistan'daki politikalarına karşı eski usul eğitim kurumlarını reforma tabi tutmak suretiyle; gelişmiş dünyaya yetişmek ve Türkistan'ın bağımsızlığını elde etmek amacıyla, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren

²²⁸ KOCAOĞLU, Timur, **Türkistan'da Yenilik Hareketleri Ve İhtilaller 1900-1924**, Haarlem, 2001,s.135-136.

²²⁹ SOMANCUOĞLU, Tümen, **19. Yüzyılın İnci Yarısında Türkistan'da Yerli Eğitim Kurumlarının Durumu**, OAKA, Cilt,2. Sayı,3. 2007,s.106.

Cedit okulları açmışlardır. Bu okullar bütün olumsuzluklara ve engellere rağmen, Türkistan'ın ilerici, liberal aydınları tarafından desteklenerek yaygınlaştırılmıştır. Bu okullar Türkistan'da, başta eğitimde gelişmiş Avrupa eğitim sistemini yaygınlaştırmak suretiyle, bir elit sınıf ortaya çıkarmış, bu sınıf da daha sonra siyasette etkili olacak olan kadroyu yetiştirmiştir. Türkistan'ın, XIX. ve XX. yüzyılda siyasi, kültürel, ekonomik gelişmesinde bu üç eğitim kurumu büyük öneme sahiptir. Ayrıca, Panislamistlik ve Pantürkistlikle suçlanan Türkistan aydınlarının modernleşme çabalarının anlaşılmasında, bölgedeki eski eğitim kurumlarının değişim sürecinin ve Çarlık yönetiminin izlediği eğitim politikaların önemi büyüktür. Bu bağlamda Çarlık Rusya'sının, Türkistan'ı işgal ettiği ve yönettiği dönemde eğitim düzenli ve tek elden yürütülen bir özellik taşımamaktadır. Bölgede halkın eğitim işini medrese ve mektepler, İslam'ın eğitim kurumu olarak X. yüzyıldan beri yürütüyorlardı. Özellikle XVI. yüzyılda Türkistan siyasi birliğinin parçalanmasından sonra eğitim sisteminde meydana gelen bozulma, yani eğitimde skolâstik düşünce, Rusya'nın Türkistan'ı tamamen işgaline XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam ederek gelmişti.

3.1 Mektep ve Medreseler

Mektep ve medreseler, VII. yüzyılda Müslüman Araplar'da camilerin yanında veya altında, az da olsa camilerin kendileri medrese yerine kullanılmak suretiyle ortaya çıkmıştır.²³⁰ Medreseler, bütün İslam ülkelerinde olduğu gibi Türkistan'da da önemli bir yere sahiptir. 15–19. yüzyılda Türkistan'daki medreselerin büyük bir kısmı Timurlularda olduğu gibi hanlar, emirler, beyler, devlet yöneticileri, mahallî idareciler, din adamları, kadılar, müderrisler, işanlar ve onların aile fertleri tarafından kurulmuştur. Medreselerin çoğu, şehir merkezlerinde, pazara yakın bölgelerde veya cadde üzerinde inşa edilmiştir. Küçük köylerde medreseler genelde pazar yanında yapılmış ve o köyün ismini almışlardır. Ancak bu medreselerin birçoğunun ne zaman kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir. Bunların bir kısmı doğal afetler, savaşlar ve bakımsızlık gibi birçok sebepten günümüze kadar ulaşmamış veya harabe halinde terk edilmiştir. Medreselerin bir diğer kısmı da Rus işgali sırasında yıkılmış veya Rus ordusu tarafından kışla olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla medreseler hakkında net bir rakam söylemek mümkün

²³⁰İslam Ansiklopedisi, Medrese Maddesi, MEB, İstanbul, 1993, Cilt-7, s. 652.

olmadığı gibi bu konuda sadece Rus işgali öncesi ve sonrası yazılan bazı kaynaklardan çeşitli bilgiler edinebilmekteyiz.²³¹

Sonraları camilerin altında ve yanlarında, zamanın üniversiteleri yerine geçen medreselerde din fakülteleri açılmıştır. VIII. yüzyıldan sonra, Arapların Orta Asya ve Kafkaslar yönünde fetihler yapmaları sonucu, İslamiyet'in Orta Asya'da yayılmasıyla, İslam'ın bir kurumu olan mektep ve medreseler de Orta Asya Türkleri arasında bir eğitim kurumu olarak yayılmaya başlamıştır.

Müslüman dünyasında mektep; mana itibarıyla “Yazı yazma öğrenilen yer” olup, Müslümanlarca bir çocuğun en önce Kur'an öğrenmesi lazım geldiğinden, hakikatte Kur'an öğrenilen yerdir.²³² Türkistan'da bu kurum çocuklara Kur'an öğrenme ağırlıklı olmak üzere, okuma ve yazmanın da öğretildiği kurum görevini yapmıştır. Medrese ise, Müslümanlığın dinî hukuk kurallarını, Müslüman'ın yapması gereken görevlerini, şeriat ve İslam dini hakkındaki meselelerin öğretildiği yer olarak bilinmektedir. Türkistan'da bu kurum çocuklara Kur'an öğrenme ağırlıklı olmak üzere, okuma ve yazmanın da öğretildiği kurum görevini yapmıştır. 95 Medrese ise, Müslümanlığın dinî hukuk kurallarını, Müslüman'ın yapması gereken görevlerini, şeriat ve İslam dini hakkındaki meselelerin öğretildiği yer olarak bilinmektedir.

Orta Asya'daki İslami eğitim kurumları, köklü bir tarihe sahiptirler. Bu kurumlardan medreseler hakkında ilk bilgiler, X. yüzyıla kadar gitmektedir. Bugüne kadar varlığını sürdüren medreselere örnek olarak; 1028 yılında Şerdor, 1051 yılında Tilla Kari, 1420 yılında Semerkant'taki Uluğbek, XV-XVI. yüzyıllarda Buhara'daki Mir-Abad, 1590 yılında yapılan Taşkent'teki Kukeldeş medresesini sayabiliriz. Muhakkak ki ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar döneminde Orta Asya'da cami ve medreseler daha çok yapıldı. Fergana Vadisinde ilk medrese ve camiler, XIV. yüzyılda Emir Timur döneminde kuruldu.²³³ Türkistan'da medreselerin

²³¹ESHENKULOVA, Kishimjan, **MODERN B İLİMLER İN TÜRK İSTAN'A GİRİŞİ (1800-1917)**, Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı İSTANBUL 2007,s.50-51.

²³² GÜNYOL, Vedat, **Mektep Maddesi, İslam Ansiklopedisi**, Cilt-7, (Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 1997),s.652.

²³³AKA, İsmail, **Timur ve Devleti**, TTK, (Ankara, 1991), s. 120.

yaygınlaşması, özellikle bugünkü Kırgızistan bölgesinde, XIX. yüzyılın ortasından XX. yüzyılın başlarına kadar ayrı bir hız kazandı.²³⁴

Medreselerin Türkistan'da, Rus Çarlığı'nın bu toprakları işgalinden sonra daha hızlı yayılmasının sebebi, Rus-Yerli okullarına ve yerli halkı Ruslaştırmak için Hıristiyanlaştırma politikalarına karşı bir tepki olduğu gibi, Rus hâkimiyetine giren han ve boy beylerinin halkı bu şekilde kendilerine bağlı tutmak için uyguladıkları bir taktik niteliği de taşır. Ayrıca Çarlık yönetimi, işgal ettiği topraklarda uyguladığı yeni yönetim sisteminde yerli yöneticilere fazla bir salahiyet vermemeleri sonucu, onları bu işlerle uğraşmaya yöneltmiştir desek yanlış olmaz. Ayrıca, XIX. yüzyılın sonlarına doğru oluşmaya başlayan yerli münevver sınıfı, tarihî alışkanlık nedeniyle İslami akidelere bağlı bir özellik taşıyordu. Diğer bir taraftan Rus Çarlık yönetimine karşı devamlı bir mücadele söz konusu olduğu için bu mücadeleyi yürütmek manevi bir güce gereksinimi beraberinde getiriyordu. Ruslara karşı savaşmak isteyen beyler, halkı yanlarına çekmek için onların dinî duygularını kabartmaya çalışıyorlardı. “Çünkü İslam, Orta Asya halkları için sadece bir din değil insanların bir hayat tarzı olarak da geçerliydi.”²³⁵

Türkistan'ın Rus Çarlığı tarafından işgal edilmesinden sonra, zaten halka düzenli bir eğitim veremeyen medreseler ve mektepler üzerinde Çarlık yönetiminin baskıları da kendisini gösterdi. Çünkü Çarlık yönetiminin Panslavist politikalarına karşı, bozulmuş haliyle bile mektep ve medreseler en büyük engel kabul ediliyordu. Bu yerel eğitim kurumlarının halk üzerindeki etkisinin azaltılması için ilk Türkistan Genel Valisi fon Kaufman 1880 yılı başlarında Türkistan'da, XVI. yüzyıldan sonra bozulmuş yerel eğitime karşı, Rus makamlarının harekete geçmesi gerektiğini Çar Aleksandr'a bildirmişti. Medrese ve mekteplerin Çarlık yönetiminin uyguladığı politikalara karşı etkilerinin ortadan kaldırılması için bazı medreseler, 1880 yılına kadar kışla olarak kullanmak için müsadere edildi. Çarlık birimleri tarafından hazırlanan, planlar ve çıkartılan kanunlarla Rus Yönetimi altındaki Rus olmayan milletlerin eğitim sistemleri kontrol altına alınmaya çalışıldı.²³⁶ Çarlık birimleri

²³⁴ ŞAKIROVNA, S. M. XIX. Kılımdın II. Carımı XX. Kılımdın Başındağı Tüştük Kırgızstandağı Bilim Berüünün Abalı , (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (Oş, 2007), s. 24.

²³⁵ ŞAKIROVNA, S. M. XIX. Kılımdın II. Carımı XX. Kılımdın Başındağı Tüştük Kırgızstandağı Bilim Berüünün Abalı , (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (Oş, 2007), s.127.

²³⁶ HAYİT, Baymirza, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, TTK, Ankara, ...s.164.

tarafından hazırlanan, planlar ve çıkartılan kanunlarla Rus Yönetimi altındaki Rus olmayan milletlerin eğitim sistemleri kontrol altına alınmaya çalışıldı.²³⁷ Türkistan halkının tamamen Rus Çarlığı'na bağlanması için, İslam'ın eğitim kurumları olan mekteplerin (camiler) ve medreselerin, halk üzerindeki etkisi yok edilmeliydi. Bunun için de halkın umumi malı olan eğitim kurumları ve camileri Türkistan toprakları gibi müsadere edilerek yönetimin politikaları için kullanıldı. Halkın tepkisinden çekinildiği için eğitim kurumlarının müsaderesinde ileri gidilmeyerek, devlet desteğinden mahrum, kendi hallerine bırakılmanın yanında, birçok kısıtlamalar ve eğitimde Rus dilinin mecburleştirilmesi gibi dayatma kanunlar kabul edildi.²³⁸

Türkistan'da kurulan medreseler genellikle Osmanlı'dakine benzer bir vakıf sistemi sayesinde kurulmuştur. Çünkü kurulan medreselerin giderleri cami ve medreselerin ihtiyaçları için ayrılan topraklardan karşılanıyordu. Ayrıca diğer bir benzerlik de medreselerin devlet değil de şahıslar tarafından yaptırılıp yönetilmiş olmalarıdır. Bu durum medreselerin isimlerinden de anlaşılmaktadır. Zaten Türkistan'daki bu eğitim kurumları vakıf sistemi ile finanse edilmemiş olsaydı, Çarlık yönetiminin uyguladığı politikalara karşı bu denli kendilerini koruyamazlardı. Çünkü Çarlık yönetimi medrese ve mekteplere en ufak bir maddi yardım dahi yapmamaktaydı. Medreseler şahıslar tarafından yapılmış olmasına rağmen maddi varlık olarak hanlardan ve beylerden daha zengindi. “ Camiler, medreseler ve dinî tarikatlar hükümdarlar dâhil özel şahıslara nispeten, çok önemli ve daha fazla araziye sahiptiler”.²³⁹

Medreseler dünyevi ilimlerden soyutlanmış bir eğitim vermekteydiler ve sadece din ilimlerinin öğretildiği bir eğitim kurumu halini almışlardı. Çocukların eğitiminde belirlenmiş bir metot mevcut değildi. Buna rağmen, İslam dini de bu kurumlarda tam olarak öğretilmemekteydi, medrese hocaları da dâhil, okudukları ve okuttukları derslerin içeriğini tam olarak anlamamaktaydılar.

²³⁷ SOMUNCUOĞLU, Tümen, **Türkistan'da Eğitim (1865-1917) Ve Çarlık Rusya'sının Sosyo- Politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Ankara, 2006), s. 125-128.

²³⁸ SOMUNCUOĞLU Tümen, **19.Yüzyılının İkinci Yarısında Türkistan'da Yerli Eğitim Kurumlarının Durumu**, OAKA, Yayımı, 75-90.

²³⁹ HAYİT, Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, TTK, Ankara, s.125.

3.2 Eski Usul Mektepler

Diğer Müslüman ülkelerinde olduğu gibi, Türkistan'da da mektepler okuma yazma öğretilen eğitim kurumları idi. Bu okullar başlangıç okulları olarak günümüzün ilkokullarına tekabül ediyorlardı. Türkistan'daki ilk mektepler bu bölgenin Emeviler döneminde Araplar tarafından alınmasından sonra (M.S. 713) kurulmuştu.²⁴⁰

Türkistan'ın bütün şehirlerinde, kırsaklarında (köylerinde) ve konargöçer Türklerin aullarında yaygın bir mektep ağı bulunuyordu. Mekteplerin eğitim seviyesi tartışmalı olmakla birlikte yaygınlık ve sayı açısından gelişmişlerdi. Bu durumda, mekteplerin okuma yazma öğretilen yerden ziyade; İslam dininin esaslarının öğretildiği, çocuğa ilk İslami talim-terbiyenin verildiği ve en önemlisi de Kur'an okumanın öğretildiği yerler olmasının rolü büyüktür. Türkistan bölgesinde, özellikle de yerleşik nüfusun yaşadığı bölgelerde, İslam dini, hurafelerle iç içe geçmiş olsa da, toplum içinde önemli bir yere sahipti. Çocuklarını mektep sonrası medreseye göndermeyi düşünmeyen aileler bile, Kur'an okumayı öğrenmeleri ve ilk İslami eğitimi almaları için onları mektebe yolluyorlardı. Aslında birçok çocuk mektep bittikten sonra babalarının işlerini devam ettirdiği için, yarım yamalak öğrendikleri okuma yazmayı mektepten çıktıktan kısa bir süre sonra unutuyordu. Çocukların ancak % 4-5'lik bir kısmı medreseye devam edebiliyordu. Fakat aileler çocuklarını mektebe göndermeye devam ediyordu, çünkü mektebe gitmek birçok bölgede zorunluydu; böyle olmasa bile çocuğu mektebe göndermemek ayıp sayılıyordu. Üç Hanlıklar zamanında, yani Rus işgali gerçekleşmeden önce, kadı-reis isimli görevliler ailelerin çocuklarını mektebe gönderip göndermediklerini denetliyordu. Bu görevlilerin varlığından mektebin zorunlu olduğu anlaşılmaktadır.²⁴¹

Mektep ve medreseler Türkistan'da halkın yaşam şartlarına göre özellikler taşımaktadır. Örneğin, geçimini tarım ve ticaretle idame ettiren yani yerleşik şehir ve köy hayatı yaşayan insanların bulunduğu bölgelerde mektep ve medreseler daha erken dönemlerde kurulmuş ve yaygınlaşmıştır. Ancak, hayatlarını hayvancılığa dayalı, göçebe hayat tarzı şeklinde idame ettiren halkın yaşadığı bölgelerde mektep

²⁴⁰ SOMUNCUOĞLU, Tümen, **19.Yüzyılının İkinci Yarısında Türkistan'da Yerli Eğitim Kurumlarının Durumu**, OAKA, Yayımı, s.106.

²⁴¹ SOMUNCUOĞLU, Tümen, **19.Yüzyılının İkinci Yarısında Türkistan'da Yerli Eğitim Kurumlarının Durumu**, OAKA, Yayımı, s.107.

ve medreseler daha geç dönemlere, yani XIX. yüzyılda kurulup yaygınlaşmaya başlamıştır. Buna örnek olarak Kırgızların çoğunlukta yaşadıkları bugünkü Kırgızistan'ı gösterebiliriz. Buhara ve Semerkant'ta mektep ve medreseler daha erken dönemlerde açılıp gelişirken, daha çok halkın göçmen olarak yaşadığı Kırgız ve Kazak bozkırlarında medreselerin gelişmesi XIX. yüzyılı bulmuştur. Kırgızistan ve Kazakistan'da eğitim, halkın durumuna göre farklılık arzemiş, imkânı olanlar çocuklarını okutmak için Buhara ve Semerkant'a gönderirken, imkânı olmayanlar için de Özbek ve Tacik mollaların bu bölgeye gelip çocuklara okuma yazmayı öğretmeleri şeklinde olmuştur.²⁴²

3.3 Eğitim Programı

Her medresenin eğitim programı ve bunun ayrıntıları medreseyi kuran kişi tarafından tüzük belgesinde belirtiliyordu. Bu belge hanlar tarafından onaylanıyordu. Medresede öğrenim Evvel İlim (Aval-i ilim) kitabı ile başlıyordu. Bu kitap soru cevap şeklinde düzenlenmişti ve Farsça idi. Bu kitap öğrenildikten sonra esas müfredata geçiliyordu. Sığa, Zenjani, Ihilil, Muzi, Avamil, Harekât kitapları ezberleniyordu. Bu kitapların ilki Farsça kalanlar ise Arapça idi. Daha sonra ise Kapiya isimli Arap dili gramer kitabına geçiliyordu. Bu kitap mektepteki kitapların aksine açıklamalar ile öğrencilere öğretiliyordu. Medresede Arap dili hâkimdi. Medreseyi bitiren bir kişi fizik, kimya, zooloji, botanik, coğrafya, tarih ve ileri derece matematik alanında bir şey öğrenmeden, medreseden mezun olmasına rağmen, eğitilmiş insan olarak kabul ediliyordu.²⁴³

Medreseyi bitiren bir kişi kendi dilinde yani Türkçe yazarken genellikle hata yapıyordu. Bunun sebebi ise Türkçe ya da Tacikçe bir gramer kitabının medrese müfredatında bulunmaması ve sadece Kapiya denilen kitaptan Arapça'nın gramer kaideleri ile öğretilmesi idi. Bu kitaptan sonra, kitabın şerhi olan şarhmulla kitabına geçiliyordu. Bu kitapların öğrenilmesi üç yıl kadar sürüyordu. Öğrencilerin bu kitabın yani Arapça'nın öğreniminde gösterdikleri başarı medrese hayatları boyunca sürecek başarılarının göstergesi oluyordu. Çünkü eğitim Arap dili ağırlıklı idi ve bir öğrenci Arapçayı ne kadarda iyi öğrenirse bundan sonraki dersleri anlama ve takip

²⁴²GÜNGÖR, Ebubekir, **Çarlık Döneminde Türkistan'da Fikir Akımları**, Bişkek, 2008, (Yayımlanan Tezi),s.37.

²⁴³SOMUNCUOĞLU, Tümen, **19.Yüzyılının İkinci Yarısında Türkistan'da Yerli Eğitim Kurumlarının Durumu**, OAKA, Yayımı, s.125.

etmesi de o derece kolaylaşıyordu. Bunlar Farsça kitaplar okuyarak kalıplar ezberlemeye çalışıyor ve bu şekilde dillerini süslemeye çalışıyorlardı. Arapça gramer eğitiminden sonra medrese eğitimi ikiye ayrılıyordu. Müşkilat denilen genel eğitim bölümü ve masalya denilen hukuk bölümü. Bilimsel açıdan kendini tam olarak yetiştirmek isteyenler her ikisini de okuyorlardı. Orta derece eğitim almak isteyen mollalar müşkilatı tercih ediyorlardı. Köy medresesi mollası ve cami imamı olmak isteyenler ise masalya eğitimini tercih ediyorlardı. Bu iki bölümde de öğrencilerin bazıları programı tamamlayabiliyorlardı. Genel eğitim bölümü olan müşkilatta ise şu kitaplar okutuluyordu: şemsiye (Mantık), Haşiye (mantıkla ilgili şerh kitabı), Akaid (itikad, İslam felsefesi), Tehzib (Islah, diyalektik), Hikmetü'l-ayn (astroloji ve kozmografiyi de içeren metafizik), Molla Celal (mantık ve din bilimi), Tavzih (açıklama, Kuran ve hadis kitaplarındaki din ve fıkıh meselelerinin çözümleri), Müşkat-i şerif (menkıbeler), Tefsir Kazi-i Beyzav-i (Kadı Beyzavi Tefsiri). Neredeyse hiçbir Türkistan medresesinde bu program tamamen okutulmuyordu. Mollaların çoğu ilk beş kitabı ve tehzibi kısaltılmış olarak okuyup, medreseden ayrılıyorlardı. Bazıları masalya bölümünün ilk kitabı olan Muhtasar-ul Vikaya'nın ilk bölümünü öğrenmekle iktifa ediyorlardı. Masalya bölümünde okutulan kitaplar şu şekilde idi: Fıkh-ı Kaydani (helal, haram, vacib, farz, mekruh fiiller konusunda bilgiler içeriyordu), Muhtasar-ul Vikaya (ilk bölümünde abdest, namaz, oruç, zekât ve hac, ikinci bölümünde ise sivil ve ceza hukuku anlatılıyordu). İleride kadı, müftü veya agram olmak isteyenler masalya (fıkıh) bölümüne devam ederek, tam olarak bütün programı işliyorlardı. İlim öğrenmeye ve kendini yetiştirmeye çalışan mollalar ise birkaç yıllık eğitimden sonra Buhara ve Hokand medreselerine gitmeye çalışıyorlardı. Belirtilen kitaplar dışında öğrenciler, müderrislerin onayı ile Hafız, Bedil ve Fuzuli gibi şairlerin şiirlerini de okuyabiliyorlardı.

Medreselerde okutulan dersler ve kitaplar genelde Arap dili grameri ve din ile ilgiliydi. Din dışı konular medrese programında eskiden olduğu kadar yer almıyordu. Edebiyat ve tarih gibi konular küçümseniyor, bunlarla uğraşmak hoş karşılanmıyordu. Dil ve dini bilimler dışındaki bütün bilimlere karşı bir ön yargı ve aşağı görme durumu vardı. Hatta bunlarla ilgilenmek isteyen kişiler bunu gizli bir şekilde yapma ihtiyacı hissediyordu. İslam tarihi dersleri bile okutulmuyordu. Coğrafya da küçümsenen bilim dallarından birisi idi. Öğretimde yeri olsa da, genel

olarak kıssahan denilen kişilerin sokakta, pazarda halka anlattıkları hikâyeler arasında bunlara yer veriliyordu. Coğrafya konusunda en iyi sayılan kitap Farsça olan Malumatu'l-Afak kitabı idi. Bu kitap modern bilgilerle çelişen birçok hurafeler içeriyordu. Dünyevi bilim olarak okutulan matematik ve coğrafya çok basit şekilde veriliyordu. Matematik ya seçmeli ders statüsünde okutuluyor ya da faraiz adı altında miras hukuku içinde öğretiliyordu. Bu derste dört işlem, kesirler, oranlar, asal sayılar öğretilmekte idi, cebir öğretilmiyordu. Sadece Buhara'nın bazı medreselerinde cebir öğretiliyordu. Aritmetiğin dört işleminden sonra geometriye geçiliyordu. Dörtgen ve dörtgenlerin alanlarının hesaplanması öğretiliyordu. Bütün üçgenler dik üçgen ve bütün dörtgenler dikdörtgen olarak kabul ediliyordu. Bunlar İslam hukuku okutulurken miras paylaşımında toprağın pay edilmesinde gerektiği için öğretiliyordu. Astroloji ise hanların saraylarında itibar gören bir alandı. Buna düşkünlük uzun zamandır bir gelenek haline gelmişti.

Organize Buhara eğitim sistemi; “Mekteb-i-i İbtidai” (ilköğretim ve lise) ve “Medrese-i Cesime” (üniversite) şeklinde iki kola ayrılmıştır.

Mekteb-i ve Medrese-i yapısına bakmadan önce, Buhara kurumların işleyişleri üzerinde durmak gerekir. Tarihler ve tahminler kaynaktan kaynağa değişir. Sirdt-i Müstakim yazarlarından Buhara'da biri üç yüz mektep ve iki yüz medresenin olduğunu belirtir. Vâmb; "Bokliariot üç yüz altmış beş Buhara'daki medrese sayısını üç yüz altmış beş olarak verir, ancak bence onların gerçek sayısı seksenden fazla değildi." Ünlü Tatar gezgin Abdurreşid İbrahim ise; “iki yüz medresenin ve 27.000 emaret öğrencisinin olduğunu düşünüyorum.” demiştir.

Onlar Buhara'da her mahallede en az bir mektebin açılmasını zorunlu hale getirmişlerdir. Bu sebeple açılan medrese sayısını tahmin etmek biraz daha kolaydır. Araştırmacıların çoğu ortalama olarak iki yüz medresenin olduğunu söylemişlerdir. Öğrencilerin eksikliği nedeniyle, gerçekte aktif olan seksen medresenin sadece yirmi iki tanesine müderris verebilecek olanakta vakıflar vardı.²⁴⁴

Buhara medreselerinde okutulan kitapların listesi bulunmaktadır:

1. yıl: Bed'ul-ilim Evvel-i ilim: Dersler Farsça olan bu kitapla başlıyordu.

²⁴⁴ KOCAOĞLU, Timur, **Türkistan'da Yenilik Hareketleri Ve İhtilaller 1900-1924**, Haarlem, 2001,s.135.

2. yıl: İzzî, Zencâni, Ma'azi: İslam Tarihi.
3. yıl: el-Kafiya: Arapça nahiv.
4. yıl: Şarh-i Cami'den El-Merufat: Temel Arapça gramer.
5. yıl: Şarh-i Cami'den Şerh-i Mecrurât: Arapça gramerde tamlamalar.
6. yıl: Şarh-i Cami'den Şerh-i Mensubât:
7. yıl: Şarh-i Cami'den Şerh-i Mebniyât:
8. yıl: Şarh-i Cami'den Hamd-i Bahs-i İsm Şerhi
9. yıl: Haşiyeye-i Kutbiyye'den “ve rettebtuhu ala mukaddime”.
10. yıl: Hamd-i Akaid.
11. yıl: Akaid'den “ba'du....”.
12. yıl: Akaid'den “Semme....”.
13. yıl: Akaid'den “Hakaiku'l-Eşya”.
14. yıl: Hamd-i Tezhib.
15. yıl: Tezhib'ten “Tarifu'l-ilm”.
16. yıl: Hikmetu'l-Ayndan “el-Hikmet ul İstikma'l un-nefs”.
17. yıl: Hikmetu'l-Ayndan “el-Mevcudu bedihi”.
18. yıl: Molla Celal'den “Yemen veffakanâ”.
19. yıl: Molla Celal'den “Seteferiku”.
20. yıl: Sahih-i Buhari'den “İnnemel a'malu binniyat”, Beyzavi'den “Tefsir-i Muvazzeteyn”.²⁴⁵

Fakat bu kitapların kendileri değil haşiyeleri okunuyordu. Her kitaba 15 kadar şerh yazılmıştı. Öğrenciler aslını görmedikleri ve okumadıkları kitaplar hakkında yazılmış tenkitleri ve tenkitlerin tenkitlerini okuyorlardı. Bu kitapların büyük kısmı Arap dili grameri ve bu gramerle ilgili tartışmaları içeriyordu. Medreseden sadece

²⁴⁵FITRAT, Abdurauf, “Hindistan'da Bir Farangi İle Buharali Mudarrisning Cadit Mektepleri Hususide Kilgan Munazarasi”Tanlangan eserleri, Taşkent Muhtariyeti,200.s.56.

dünyevi bilimler değil dini bilimler de bir ölçüde dışlanmıştı. Tefsir, Hadis, Fıkıh, Usul-i Fıkıh gibi bilimler müfredatta gerektiği kadar yer almıyordu.²⁴⁶

3.3.1. Yapısı ve Personel:

Daha önce de belirttiğimiz gibi eğitim sistemi iki kola ayrıldı. Mekteb-i, sadece dini ritüeller değil, aynı zamanda günlük yaşamın temel gereksinimleri ile öğrencinin eğitimini amaçlanıyor. Medrese-i, öğretmek ve İslami metin ve metodoloji ile tanıştırmaktır. Her ikisi de sadece dini konulardan daha fazlasını öğretmeyi amaç edinmiştir.²⁴⁷

3.3.2. Mektepler ve Personeli:

Bir çocuğun mahalle Mekteb-i'ne az 5 veya 6 yaşında başlaması gerekir. 5-7 yaşları arasında okula gitmek zorunlu hale getirilmiştir. Mektebe gönderilmeyen çocukların velileri para cezasına çarptırılmışlardır.²⁴⁸

Genellikle imamların evi, bölgenin zenginlerinin evleri veya camiler mektep haline getirilmiştir. Bazen mektepler bir köyde aktif edilmiştir. Genel uygulama, namaz vakitleri haricinde camilerin kullanılabilmesi idi.²⁴⁹

Mektep olarak, öğrenciler imam tarafından öğretilen şeyleri imam yokluğunda öğretmenin öğrenciler arasından seçtiği vekili disiplini sağlamak için önceden öğretilen ayetleri sınıfa tekrar ettirirdi. Müezzinin de gerek öğrenciler gerekse öğretmenler arasında önemli rolleri vardı. O, Kur'an'ı ve diğer bazı metinleri düzgün okumaları için öğrencilere yardımcı olurdu.²⁵⁰

İmanın da halifenin de düzenli bir maaşı yoktu. Ancak öğrencilerin aileleri tarafından her Perşembe kendilerine yiyecek ve para hediye edilirdi. Kuran'ın tüm bazı surelerinin ezberlenmesi imama hediye vermek için başka özel bir

²⁴⁶ FITRAT Abdurauf, "Hindistan'da Bir Farangi İle Buharali Mudarrisning Cadit Mektepleri Hususide Kilgan Munazarasi" Tanlangan eserleri, Taşkent Muhtariyeti, 200, s.56-58.

²⁴⁷ KOCAOĞLU, Timur, **Türkistan'da Yenilik Hareketleri Ve İhtilaller 1900-1924**, Haarlem, 2001, s. 137.

²⁴⁸ KOCAOĞLU, Timur, a. g. e. S. 137.

²⁴⁹ KOCAOĞLU, Timur, a. g. e. S. 138.

²⁵⁰ KOCAOĞLU, Timur, a. g. e. S. 138.

andı. Mekteb-i bir vakıf bünyesinde ise, imama bağış bazı konularda bağış yapılır destek olunurdu. Veliler de çocuklarını okutan imamlara bağışlarda bulunurlardı.²⁵¹

Kızlara ise dersleri genellikle İmamın karısı ya da başka bir okur-yazar kadın tarafından verilirdi. Kız mektebi imamın evinde açılmıştı. Birer Bibi Halife ve Bibi Hatun yardımcı olmak için öğrenciler arasından seçildi. Kızlar Mektebi anne tarafından hediye edilmiştir. Bazen ona yardımcı olsunlar diye Bibi Hatun getirirlerdi.²⁵²

Cinsiyete dayalı ayırım ergenlikten önce zorunlu değildi, bazen hem kız ve erkek bibi hatun tarafından eğitilebiliyordu. Medresede eğitim göre Sadreddin Ayni İslami hükümlere çok önem veriyordu.²⁵³

3.3.3 Medrese ve Personel:

Medresede eğitim 12-14 yaş arasında başlıyordu. Bu durum 19.yüzyıla kadar sürdü. Üç aşamadan - temel eğitim, orta eğitim, ileri eğitim- oluşan bu eğitim zorunlu değildi ve öğrenci istediği zaman bırakabilirdi. 19 yıl süren bu eğitimi bitirdikten sonra öğrenciler Kadı, Müftü, Müderris olabiliyorlardı.²⁵⁴

Medresenin fiziki yapısı, müfredat ve personel kadar önemli olmuş aynı zamanda eğitim sistemini etkilemiştir. Medreseler ve kültür merkezleri olarak bir 'modern anlamda hizmet' bilinci yerleşmişti. Buhara Medresesi mimari planı; Klasik İslam, Saljukid ve Osmanlı mimari geleneğinden oluşmaktaydı. Onun ana bölümü dikdörtgen şeklinde, "avlu" merkezli sınıflar, mağazalar, kütüphane ve hücreler vardır. Hücre mimari tasarımının medrese yapılarında önemli bir yeri vardır.²⁵⁵

Medreselerin çalışanların iki grup vardı; öğretmenler ve müderrisler. Genellikle müderrislerin müftü veya kadı gibi diğer vardı.²⁵⁶

Mekteplerde halifelerin yardımcısı bulunuyordu. Medresede, öğrenciler disiplini ve temel iç ilişkilerini denetleyen kadı denilen bir lider seçerler.²⁵⁷

²⁵¹ KOCAOĞLU, Timur, **Türkistan'da Yenilik Hareketleri Ve İhtilaller 1900-1924**, Haarlem, 2001, S. 138.

²⁵² KOCAOĞLU, Timur, a. g. e. S. 139.

²⁵³ KOCAOĞLU, Timur, a. g. e. s.140.

²⁵⁴ KOCAOĞLU, Timur, a.g.e, 2001,S. 141.

²⁵⁵ KOCAOĞLU, Timur, a. g. e. S. 141.

²⁵⁶ KOCAOĞLU, Timur, a.g.e.S. 142.

Medreseye ait öğretim kadrosu vakıflar tarafından desteklenmiştir. Ancak, 20. yüzyılın başlarında, onlar da iftitahane ve hitamane adı altında öğrencilerden hediyeler almaya başladı. Bu yolsuzluk vakıf sisteminin çöküşünün sonucudur.

Vâmb.'ın listesine göre, beş müderrise kişi başına iki tanga egale yılda 150 tiyin, ödendi. Ancak, bir müderrisin o bahsedilen durumlarda maaş aldıklarını unutmamak gerekir.²⁵⁸

İkinci grup; hizmetlerini ve yönetimini temin işi ise şöyle idi. Bu medrese Külliyesi'nin içinde caminin imamı, müezzini, hizmetli ve berberi bu ikinci grup medrese vakıf maaşlarını aldı. Medrese çalışanlarının maaşları aşağıdaki gibidir;

Yıllık Alınan	Batman tiyin	
1 İmam	2000	40
1 Müezzini	200	0
2 Hizmetkâr	200	0
1 Berber	200	0

Medresedeki hedef grubu öğrenciler talip, mollabacha, şakirtti. Eğitimin yanı sıra, öğrencilere de konaklama yeri ve para gerekli idi. 14.-15. yüzyıllarda, birçok oda vakfa mal olmuştu, bu yüzden taliplerin eğitim için bedava oda bulmak gibi şansları vardı. Ancak, 18.-19. yüzyıllarda, odalar kişisel mülkiyet haline gelmişti. Buhara Medresesi'nde eğitimin bir olmazsa olmazı olduğu halde öğrencilerin pek çoğunun oda alacak ya da kiralayacak durumu yoktu.²⁵⁹

Bazı medreselerde vakıflar burs olarak oda da tahsis ediyorlardı. Daha sonra medreselerin burs miktarlarında okunan döneme göre değişiklikler yapılmıştır. Öğrencilerin burslarını belirleyen en önemli şey yaptıkları çalışmalar olmuştur.²⁶⁰

²⁵⁷ KOCAOĞLU, Timur, **Türkistan'da Yenilik Hareketleri Ve İhtilaller 1900-1924**, Haarlem, 2001, s. S. 143.

²⁵⁸ KOCAOĞLU, Timur, a.g.e S. 144.

²⁵⁹ KOCAOĞLU, Timur, a.g.e.147.

²⁶⁰ KOCAOĞLU, Timur, a. g. e. S. 146.

3.3.3.1. Türkistan'da Bulunan Medreseler

Yayımlanmış kaynaklarda Buhara medreselerinin tam listesi yoktur.

1. Gaukuşan Medresesi
2. Tursuncan Medresesi
3. Hoca Nihal Medresesi
4. Cafar Hoca Medresesi
5. Abdul Aziz Han Medresesi
6. Mirza Ulugbek Medresesi
7. A'limcan Medresesi
8. Saray-i Taş Medresesi
9. Kalobod Medresesi
10. Tozçuragasi Medresesi
11. Rahmankul Medresesi
12. Hiyaban Medresesi
13. Şadim-biy (bey) Medresesi
14. Gaziyan Medresesi
15. Dar bize Shifa Mahrassah
16. Bazari Gusfand Medresesi
17. İskender Han Medresesi
18. Devan-beki Medresesi
19. 1426 yılında inşa edilen Kokeltash Medresesi, 100-120 tilla maliyeti vardı, yüz elli hücreli bulunmaktaydı.
20. 1529 yılında inşa edilen Mirarab Medresesi, yüz hücreli vardı. Hücreler 80-90 tilla değerindeydi.

21. Koş Medresesi Abdullah Karaca, 1372 yılında inşa edilmiş. Yaklaşık yüz hücre vardı. Yukarıdaki medreselere göre daha uygundu.
22. Kentin aşırı ucunda yer Cuybar Medresesi, büyük âlim ve münzevi bir torunu tarafından 1582 yılında dikilmiştir. Her hücresi 25 Tillas maliyetind,
23. Tursincan Medresesi, her hücre yıllık beş tilla.
24. Tatar ve Müslüman Rus konuların kullanımı için, bir medrese kurmak için onun elçisi aracılığı ile 40.000 ruble verilmiş Çariçe Catherine II (1763-1796) tarafından kurulan Emazar Medresesi, Czarina elçisi unvanı elde edilen medrese, Ernazar veya "Irnazar-Eltchi," adı. Burada 60 hücre vardı ve her hücre üç tilla maliyetindeydi.²⁶¹

Abdurauf Fıtrat'ın Hind Seyyahınının Kıssası eserine Buhara'da ikiyüze yakın medrese vardır. Bunlar üç kısımdır: Ali, Orta ve İbtidai.

3.3.3.2 Yüksek Medreseler:

Medresenin adı	Yıllık vakıf geliri	(Tenge)
1. Kökeldaş		150.000
2. Caferhoca		250.000
3. Cuybar		130.000
4. Mir Arap		150.000
5. Muhammed Ali Hacı		150.000
6. Fursuncan		140.000
7. Divanbegi		150.000
8. Gavkuşan		190.000
9. Abdulaziz Han (İki Medrese)		120.000
10. Mirza Uluğbeg		80.000
11. Kelabad		50.000
12. Hacı Parsa		50.000
13. İbrahim Ahund		40.000
14. Fethullah Kuşbegi		80.000

²⁶¹ KOCAOĞLU, Timur, **Türkistan'da Yenilik Hareketleri Ve İhtilaller 1900-1924**, Haarlem, 2001,s.135.

15. Bibi Halife	50.000
16. Halife Niyazkul	55.000
17. Molla Muhammed Şerif	60.000
18. Ğaribiye	40.000
19. Hıyabab	60.000
20. Cuybarça	60.000
21. Abdullah Han	50.000
22. Maderi Can	40.000
23. Esiri	40.000
24. Hacenihal	50.000
25. Dadımbiy	40.000
26. Daruşşifa	40.000
27. Çarbekir	70.000
28. Bedelbeg	40.000
29. Hacı Devlet	120.000
30. Miskin	60.000
31. Damolla Şir	40.000
32. Dostçeşre Akası	40.000
33. Nakip	120.000

3.3.3.3 Orta Medreseler:

Medresenin adı	yıllık vakıf geliri (Tenge)
1. Hızır	25.000
2. Afgan	15.000
3. Rahmankul	30.000
4. Ötkür Kuşbegi	25.000
5. Hüseyin Bay	30.000
6. Alimcan	20.000
7. Atalık	25.000
8. İsmailhoca	30.000
9. Mader-i Han Hurd	30.000
10. Raşid	25.000

11. Gaziyan	25.000
12. Gariban-ı Çak	30.000
13. Çuçuk Ayım	25.000
14. Şerafetbanu	30.000
15. Nakib-i Hurd	25.000
16. Çöbin-i Kelam	30.000
17. Bala-i Havz	30.000
18. Mercan Ali	30.000
19. Asgarbiy	30.000
20. Sadrbiy	25.000
21. Eski Bedelbek	25.000
22. Konğirat Hafızı	35.000
23. İskender Han	25.000
24. Çarbakkali	22.000
25. Sertaraş	30.000
26. Mirza Fuzayl	25.000
27. Topçubaşı	20.000
28. Seyit Kemal	22.000
29. Abduşşükür Bay	20.000
30. Karbas	24.000
31. Çukur	30.000
32. Kazı Latif	18.000
33. Bedreddin	16.000
34. Puşayman	22.000
35. Ernazar	35.000
36. Damolla Hasan	15.000
37. İşan-ı Pir	16.000
38. Mirkemal	14.000
39. Corabeg	12.000 ²⁶²

²⁶²FITRAT, Abdurauf, "Hindistan'da Bir Farangi İle Buharali Mudarrisning Cadit Mektepleri Hususide Kilgan Munazarasi" Tanlangan eserleri, Taşkent Muhtariyeti, 200, 14-15.

İbtidai düzeyde 100'den fazla medrese bulunmaktadır. Bunların vakıf gelirleri de 100 Tenge ile 10.000 Tenge arasında değişmekte olup toplam 500.000 Tengeyi bulmaktadır.

Buhara'da üçyüz de ibtidai Mektep vardır.

Bunu yanında onbir tane büyük kütüphane bulunmaktadır.

3.3.3.4 Kütüphaneler:

Kütüphane adı	Yıllık vakıf geliri (Tenge)
1. Ceferhoca	18.000
2. Gvkuşan	5.000
3. Hacanihal	8.000
4. Kökeldaş	1.000
5. Abdülaziz Han	2.000
6. Mirza Uluğbeg	800
7. Bedelbek	800
8. Daruşşifa	3.000
9. Bazar-ı Gösfend	1.500
10. Bala-ı Hauz	1.600
11. Cuybar	1.400

Buhara'da yirmiden fazla büyük ve küçük yemekhane vardır. Büyük yemekhanelerin her birinin yıllık vakıf geliri 10.000-40.000 Tenge, küçük yemekhanelerinki ise 4.000-9.000 Tenge arasındadır.

Buhara'da başka, beş altı Karihane ve kırka yakın tuvalet mevcuttur. Bunların her biri için de çok miktarda yıllık vakıf geliri ayrılmıştır.²⁶³

²⁶³FITRAT, Abdurauf, "Hindistan'da Bir Farangi İle Buharali Mudarrisning Cadit Mektepleri Hususide Kilgan Munazarasi"Tanlangan eserleri, Taşkent Muhtariyeti,200, s.15.

4.Cedit – Kadim Münakaşasının Edebiyata Yansımaları

Mahmut Hoca Behbudi'nin “Pederküş” piyesindeki Cedit – Kadim Münakaşası

XX. yüzyılda Türkistan'da yetişen en büyük idealist Behbudi'dir. Özbek milli edebiyatının ve tiyatro yazarlığının ilk temsilcisidir.²⁶⁴ Mahmut Hoca Behbudi, 19 Ocak 1875'te Semerkant yakınındaki Bahşitepe köyünde doğdu. Babası Behbud Hoca Salih Hocaoğlu Türkistanlı ve Ahmet Yesevi soyundan olup, anne tarafından büyükbabası Ürgençli Niyaz Hoca, Emir Şahmurat zamanında (1880- 1885) Semerkant'a yerleşmiştir.²⁶⁵

Bu dönem cedit okullarının öncülerinden Semerkantlı Mahmud Hoca Behbudi hem din adamı, hem öğretmen hem de edebiyatçıdır. Türkistan'daki Cedit hareketinin rehber ve öncülerinden olan Mahmud Hoca Behbudi Arap, Fars dillerine hakım olmakla birlikte o devir okullarında ders kitabı olarak okutulmak üzere Tarih-i İslam, Kitabetü'l- Etfal, Risale-i Esbab- Sevad, Risale-i Coğrafya-i Umranı gibi kitaplar hazırlamıştır.²⁶⁶

Mahmud Hoca Behbudi Türkistan ceditçilik hareketinin öncülerindedir. Onun hayatı ve eserleri hakkında yirminci yıllarda mahalli matbuatta Sadreddin Ayni, Hacı Muin İbn Şükrullah, Leziz Azizade gibi çağdaşlar tarafından bir dizi makale ile hatıraları anlatan yazılar yazılmıştır. Sonraki yıllara, özellikle bağımsızlığa kavuştuktan sonra, ceditlerin faaliyetlerini öğrenme merakını artmasıyla birlikte Behbudi de keşfedilmeye başlandı. Behbudi'nin özgeçmişini hazırlamada Hacı Muin'in 1922 – 1923 yıllarında muharrirliğini yaptığı “ Mihnetkeşler Tavuşı” (1922), “Zerefşan” (1923) gazetelerinde yayımlanan makaleleri önemli bir yer tutmaktadır. Behbudî Türkistan'da yayımlanan “Tarakki”, “Vakt”, “Hurşid”, “Şurâ” gazetelerinde de dönemin en önemli sorunları ile ilgili makaleler yayımlar. Makalelerinden birinde şöyle der: “Halk kendi faydasını anlasa milli mektep ve medreseler açsa, Avrupa üniversitelerine çocuklarını gönderirse, onlardan avukat,

²⁶⁴ **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C. 15, Özbek Edebiyatı**, cilt, II. Hazırlayan (Tahir Kahhar), Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000,s.272.

²⁶⁵ AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Ankara, 2007, s.48.

²⁶⁶ CURAYEVA Barçınay. ”İsmail Gaspralı ve Türkistan Cedit Hareketi”, **Türkler Ansiklopedisi** C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 631.

muharrir, zanaatçi, tüccar ve mühendis çıksa bunların her biri görevlerinin başına gelip işlerini düzene koysa halkın faydasına birşeyler yapsa ne kadar güzel olurdu.²⁶⁷ Behbudi hakkında yetmişli yıllardan günümüze kadar çalışmalar yapan Salih Kasimov, Ahmet Aliyev, Naim Kerimov, Siraceddin Ahmedov, Şerali Turdiev ve yeni araştırmacılar tamamı işte bu Hacı Muin'in bilgilerini ve yazılarını kaynak olarak almaktadırlar.²⁶⁸

1894 yılında imam- hatip olan babası Behbud Hoca vefat etti. Genç Mahmut Hoca dayısı Kadı Muhammet Sıddki'nin elinde büyümüştür. Arapçayı küçük dayısı Adil'den öğrenmiştir. On sekiz yaşında kadılık makamında kâtip olarak çalışmaya başlamıştır. Behbudi'nin okul hayatı hakkında bilgiler oldukça azdır. O, önce Semerkant medresesinde, sonra Buhara'da eğitim almıştır. Geleneksel medrese eğitimini tam olarak alan Behbudi 1915 yılında etnograf G.Andreev'in sorularını cevaplandırırken, medrese eğitimini ayrıca dile getirmiştir. Sonuç olarak geleneksel tahsilden sonra kendi gayreti ve yeteneği ile kadı, müftü gibi diyanetin yüksek makamlarını elde etti.²⁶⁹ 1899-1900 yıllarında Behbudi, Buharalı dostu Hacı Beka ile hacca gitti.²⁷⁰

1318 Hicri senesinde Kabe'yi tavafa Kafkasya üstünden, İstanbul ve Mısır- Kahire üzerinden gitmiştir. “yolculuğum sekiz aydan fazla sürdü.” şeklinde bir ifade kullanılmaktadır. Yaşadığı coğrafyanın dışına çıkmanın Behbudi üzerinde derin etkileri olmuştur. Bu yolculuğu yeni usul mektepler hakkındaki düşüncelerini pekiştirmiştir. Onun teşebbüsü ve gayreti ile 1903 yılında Semerkant civarlarındaki Halvayi (S.Sıddiki), Recebemin (A. Şeküri) köylerinde yeni usul mektepler açıldı. Yazar bu okular için ders kitapları hazırlamaya başladı. Birbiri arkasına “ Risale-i Esbab-ı Sevad”, (1914), “Risale_i Coğrafya_i Umraniya”(1905), “Risale_i Coğrafya_i Rusiya” (1905), “Kitabetü'l- Etfal” (1908), “ Ameliyat_1 İslam” (1908), Tarih-i İslam” (1909) gibi kitapları yazdı. Behbudi 1903-1904 yıllarında Moskova ve Petersburğ'da; 1906 yılında Kazan, Ufa ve Nicni Novgorod'a bulundu. Bu yerlere iş icabı gitmiştir. Mesela Nicniya Novgorod'da 23 Ağustos 1906 tarihinde Rusya

²⁶⁷ HACI Muin, Toplanmış Eserleri, Taşkent Maneviyat, 2005.s.9.

²⁶⁸ KASIMOV, Begali, **Milli Uyaniş**, Çeviren, AÇIK, Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.212.

²⁶⁹ KASIMOV, Begali, a.g.e.s.213.

²⁷⁰ HACI, Muin, “Mahmut Hoca Behbudi” **Zereşan gazetesi**, 25 Mart 1923, WWW.ziyouz.com

Müslümanları Kurultayı'na çağrıldığı için gitmiştir. Behbudi bu kurultaya Türkistanlılar adına katılmış ve dikkate değer bir konuşma yapmıştır.²⁷¹

Yirmi beş gün süren bu yolculuğuyla ilgili Behbudi daha sonra şunları yazmıştır: “1325 hicri senesinde Rusya Müslümanlarının değerli aydınları ve önde gelen liderlerinin Nicni yarımadasında milli meseleler hakkında yaptıkları toplantıya katılmak için Orenburg üzerinden Maskuf, Petersburg, Kazan yoluyla Nicaniya Novgorod'a vardım.²⁷²

Rusya'da 1917 yılında Şubat inkılâbının meydana gelişi, Türkistan'daki sosyal ve siyasî gelişmeleri hızlandırdı. Hacı Muin, “İnkılâp döneminde Müftü Mahmut hoca'nın, Dünya Savaşının sonrasındaki yıllarda sinir hastalığı şiddet kazanmış, çalışamaz bir hâle gelmişti. Şubat İnkılâbı ile tekrar yeni bir ruh ve yeni bir kuvvet kazanarak işe başladı.”²⁷³ Diye yazıyor.

Şubat İnkılâbı, Rus İmparatorluğunun sarsılmasına yol açtı. Rusya'da üç yüz yıl hükümler olan Romanovlar sülâlesinin tarih sahnesinden silinip kaybolması, ümitsiz ve her şeye küsmüş hâlde yaşayan Behbûdî'yi yeniden canlandırdı. O, tekrar Semerkant'ın sosyal hayatına aktif olarak katılmaya başladı ve Semerkant Müslümanları İcra Komitesinin ikinci başkanlığına seçildi. Kendisine verilen bu vazife ile özellikle Buhara'ya gidip terakkiperler güçlere belirli yetkiler veren Emiri tebrik etti. Lâkin Emir'in bu güçlere verdiği yetkileri içeren manifestosu, Buhara Ceditçilerini de, efkâr-ı umumiyeyi de, dolayısıyla Behbûdî'nin kendisini de aldatmaktan başka bir şey değildi.²⁷⁴

Fakat zaman değişince, sosyal hayat sahnesinde de yeni yeni güçler ortaya çıkmaya başladı. Bu güçlerden biri, üzerinde çalıştığı muhtariyet kanununu 1917 yılı Ağustosunda “Kengeş” gazetesinde yayımlattı. Bu kanun, Türkistan'daki ünlü

²⁷¹ HACI, Muin, Toplanmış Eserleri, Taşkent Maneviyat, 2005, s.11.

²⁷² HACI, Muin, “Mahmut Hoca Behbudi” Zerefşan, gazetesi, 25 Mart 1923, s.11.

²⁷³ SAİDOV, Halim., Ma'rifet Libâsıdaki Âzâdlik, Taşkent 2000, s.135.

²⁷⁴ YELOK, SAVAŞ Veli, “Türkistanlı Ceditçi Mahmut Hoca Behbudi'nin Ölümü” Türkiyat Türkler Bilim Araştırmalar Dergisi, Bahar, 10, Sayı, 6, s.

siyasetçi, hukukçu ve âlimlerin iştirakiyle hazırlanmıştı. Hazırlayanlar arasında Behbûdî de vardı.²⁷⁵

Lâkin Türkistan ülkesinin demokratik yenilenmesi fikri, mutaassıp ve geri fikirli insanların sert itirazlarıyla karşılaştı. Müslüman teşkilâtı bu mücadele neticesinde iki gruba ayrıldı. Bu durum, Bolşeviklerin yaklaşmakta olan inkılâpları öncesindeki faciayı doğurdu. Çok geçmeden Bolşevikler Taşkent'te hâkimiyeti ele geçirdiler. Milletın terakkıperver güçleri, 1917 yılının 26 Ekiminde Hokant'ta birleşip ülke Müslümanlarının IV. Olağanüstü Kurultayını topladılar. Birkaç gün devam eden kurultay Türkistan Muhtariyet Hükümetinin kurulduğunu ilân etti. Kurultayda, hükümet üyeleri ile beraber halk meclisi üyeleri de seçildi. Söz konusu meclis üyeleri arasında Behbûdî de vardı.²⁷⁶

Türkistan Muhtar Hükümetinin kurulması, Behbûdî'nin gücüne güç, gayretlerine gayret kattı. O, "Türkistan Muhtariyeti" başlıklı makalesinde "Türkistan Muhtariyeti, 27 Kasım'da Hocent'te Umumî Müslümanlar Kurultayında ilân edildi. Mübarek ve hayırlı olsun! Ben fakir de mecliste olmaktan dolayı iftihar ediyorum. Yaşasın Türkistan Muhtariyeti!" demektedir.²⁷⁷

Türkistan Muhtar Hükümetinin kurulması, elbette müstemlekeci Çar'ın vârisleri olan Bolşeviklerin yararına değildi. Bunu çok iyi bilen Behbûdî, gazetede, "Bize ıslahat gerek!", "Hak alınır, verilmez!", "Kazak kardeşlerime açık mektup", "Gençlere davet" gibi makaleler yazarak terakkıperver millî güçleri birleşmeye ve Türkistan Muhtar Hükümetine sahip çıkmaya davet etti. Ancak güçler denk değildi. 1918 yılının 19 Şubat günü Türkistan ülkesi harp komiseri Y. Perfil'yev idaresindeki çok iyi silâhlanmış Sovyet askerleri, Hokant'ı on iki ayrı yerden ateşe tutarak kana boğdu. Bu, Behbûdî'nin arzu ve ümitlerinin yeniden ayaklar altına alınmasıydı. 1918 yılında Behbûdî "İttifak" cemiyetinin istek ve ricasıyla Müslümanların maarif şubesine müdür seçildi. Fakat maarif şubesine yerleşmiş olan Avrupalılar, Müslüman

²⁷⁵ Hacı Muin, "Müfti Mahmudhoca Hazretleri Kim edi", *Ma'rifetLibâsıdagıÂzâdlık*, s. 136.<http://www.ziyouz.com>.

²⁷⁶ Hacı Muin, "Müfti Mahmudhoca Hazretleri Kim edi", *Ma'rifetLibâsıdagıÂzâdlık*, s. 136.<http://www.ziyouz.com>.

²⁷⁷ Hacı Muin, "Müfti Mahmudhoca Hazretleri Kim edi", *Ma'rifetLibâsıdagıÂzâdlık*, s. 137.<http://www.ziyouz.com>.

maarifî için önemli olan bütün meseleleri Behbûdî'yi işe karıştırmadan hâletmeye devam ettiler. Bu şekilde Behbûdî istifa etmeye mecbur bırakıldı.²⁷⁸

Osipov isyanından sonra Semerkant'ta yağma olayları başladı, haksız yere tutuklamalar had safhaya ulaştı. Hacı Muin “Büyük tazminatları (haraç, müsadere) halk anlayamaz hâle geldi. Yer ve yurtlarını bırakıp kaçtılar. Maarif işi, sonunda baskı altına girdi. Halkın dinî duyguları tahkir edildi. Mahmut hoca, ‘Bu işlere bir çare bulabilir miyim?’ ümidiyle 1919 yılının Şubat ayında Taşkent’e gitti. Fakat bu seferinden hiçbir netice alması mümkün olmadı.”² diyor. Burada, Hacı Muin’in söylediklerine ara vererek Sadriddin Aynî'nin Behbûdî hakkındaki yazısına bir göz atalım:

“1919 yılı Şubat ayında Taşkent’e gidip döndü. Mektep programı ve Taşkent'teki ilmî çalışmalar hakkında Semerkant muallimlerine bilgi vermek üzere muallimler meclisinin toplanmasını istedi. Fakat kendisi, toplanmasını istediği hâlde bu meclise katılmadı. Bundan sonra yolda görüşüp, mezkûr meclise niçin gelmediğini, ikinci meclis için hangi günün belirlenmesi hâlinde gelmesinin mümkün olacağını sordum. ... Şimdi biraz hastayım. Keyfim ve zamanım olursa, haber veririm, dedi. İşte bu, son görüşmemiz oldu.”²⁷⁹

Behbûdî'nin kendisi istediği hâlde yine katılmadığı muallimler meclisine gitmemesinin sebebi, Taşkent seferinin bir neticeyle sonuçlanmamasıydı. O, Taşkent'te de tıpkı Semerkant'taki gibi, her şeyi başka ülkelerden gelenlerin idare ettiğini ve mahallî değerlerin sarı akçeye alınmadığını gördü. Onun kalbinde Şubat inkılâbı ve Türkistan Muhtariyeti vasıtasıyla uyanan ümit ışığı sönüp gitmişti. Bu durum, aynı zamanda onun sağlığına da tesir etmişti. Bu, “psikolojik çöküş”ten sonra yine Hacı Muin'in hatırasını okumaya devam edelim: “Bundan sonra hiç kimseye söylemeden meslektaş ve fikirdaşı Molla Merdankul Şâmuhammedoğlu ve Muhammedkul Orınbayoğlu ile 1919 yılının 25 Martında esrarengiz bir şekilde Semerkant'tan kayboldu. Aradan bir hafta geçtikten sonra onların Karşı (şehri) yolu ile seyahate çıktıkları, fakat Karşı şehrinde Buhara hükûmeti tarafından yakalanıp

²⁷⁸Hacı, Muin, “Müfti Mahmudhoca Hazretleri Kim edi”, Ma'rifetLibâsıdaki Âzâdlik, s. 140.<http://www.ziyouz.com>.

²⁷⁹Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı, 1988 yılı 15 Nisan.<http://www.ziyouz.com>.

hapsedildikleri, hatta şehit edildikleri yönünde şayialar çıktı. Bundan sonra da çeşitli haberler işitildi. Bununla birlikte Semerkant ahalisi, onların şehit edildiklerine kanaat getirerek taziye merasimleri düzenleyerek kardeşlerini yâd ettiler.”²⁸⁰

Hacı Muin’in Müftü Mahmut hoca hazretlerinin nasıl şehit edildiği meselesi ile onun tarafından yazılan “ Vasiyetname”sinin, önce 16 Eylül 1988’de Şerali Turdiyev tarafından, 1993 yılında ise C. Hidayberdiyev tarafından “Özbekistan Edebiyatı ve San’atı” haftalık gazetesi ile “Milliy Uyganış” (1993)ta yeniden yayımlanmasından sonra, bu konuda, 1922 yılında “İnkılâb” dergisinde yapılmış olan edebî tartışma yeniden başladı. Bu tartışmaya göre, “Behbûdî Efendi ile arkadaşları Şehrisebz’de yakalanmış, tahminen iki ay sonra Karşı şehrine gönderilmiş, orada zindanda birkaç gün yattıktan sonra şehit edilmişlerdir.”

Hacı Muin, 1921 yılının Mart ayında Buhara’dan gelen Hacımurad Hidayberdioğlu’na istinaden, Behbûdî’nin, arkadaşları Merdankulı Şâmuhammedoğlu ve Muhammedkul Orınbayoğlu ile birlikte Karşı şehrinde Karşı şehrinin beyi Tağaybek tarafından şehit edildikleri hakkında malûmat vermektedir. Bu malûmata göre, Karşı şehrinin beyi, Behbûdî ile arkadaşları yakalandıktan sonra, onları huzuruna getirtip, “Sizler ne için yakalandınız?” diye sorar. Behbûdî, Beytullah’ı ziyaret etmek amacıyla Semerkant’tan ayrıldığını, fakat yolda Emir’in memurları tarafından “Cedid, kâfir ve casus” isnatlarıyla tutuklandıklarını söyler. Aradan bir müddet geçtikten sonra, güya emirden idam fermanı gelir ve Karşı şehrinin beyi de bu buyruğu yerine getirir.

Hacı Muin’in yazdığına göre, Behbûdî’nin feci ölümü hakkındaki söz konusu haber, 1921 yılının Mart ayında duyulmuş, fakat Fıtrat, Çolpan ve S. Aynî’nin Behbûdî’nin vefatına ithaf ettikleri şiirleri 1920 yılında yazılmıştır. S. Aynî, hatta bu mahiyette yazdığı bir şiirinin tarihini de “1920, 1 Nisan” diye açık bir şekilde kaydetmiştir. Öyleyse, Behbûdî’nin sadık dostları ve takipçilerinin, üstadın öldürülmesinin üzerinden bir yıl geçtikten sonra, yani 1920 yılının Nisan ayında bundan haberdar olduklarını söylemek mümkündür. Onlar, bu tarihi bilmeleri münasebetiyle, Behbûdî’nin ölümüyle ilgili sırrın bilinmesini ve cenazesinin nerede defnedildiğinin öğrenilmesini, öğrencilik borcu saymışlardır. Fıtrat’ın kendi şiirine

²⁸⁰SAİDOV, Halim., **Ma’rifet Libâsıdagı Âzâdlik**, Taşkent 2000,s.136 -137.

“Behbûdî’nin Mezarını Aradım” diye ad vermesi, bir tesadüf değildir. Fakat bu şiiri okuduğumuz zaman şakirdinin üstadının mezarını bulup bulmadığı hususunda net bir bilgiyle karşılaşmıyoruz. Fakat şiirin aşağıda yer alan son mısraları bizi bu konuda düşünmeye mecbur etmektedir:

Bir darak tâpmâg’âch, birdan bir tikildi,

Bâr küchni to ’pladi,

Zâlimning taxtini titratgan bir tâvush

Qıchqirdi:

Âtamning qabrini qay yergayâshurding?!

Bât so ’yla!..

Kirli tâc ko ’b qo ’rqdi bâtir tâvushdan,

Seskanib, titrab... yâshindi

Bir cavâb bermasdan.

Türkçesi:

Bir haber almak için, birden bakıp dikildi,

Bütün gücünü topladı,

Zalimin tahtını titreten bir ses

Haykırdı:

-Babamın kabrini nereye sakladın?!

Çabuk söyle

Kirli taç çok korktu güçlü sestem,

İrkilip, titreyip saklandı

Bir cevap vermeden.²⁸¹

²⁸¹FITRAT, Abdurauf, **Tanlangan Eserler**, Taşkent, 2000, c. 1, s.40.

Bu mısralardaki “zâlimning taxti” (zalimin tahtı) ve “kirli tâc” (kirli taç) ifadeleri, kimi işaret etmektedir? “Buhara inkılâbı” henüz gerçekleşmediği ve Frunze komutasındaki kızıl askerlerin Buhara Emirliğini tarumar ediş plânı ise henüz şekillenip olgunlaşmadığı için Fitrat bu ifadeleri yazarken, bizim kanaatimizce, Buhara Emirini ve Emirliği nazarda tutmuş olsa gerektir. Behbûdî'nin vefatının yedinci yılında basında Behbûdî'ye dair yazıların yayımlanması, Semerkant tiyatrosunda bu “asrın faciası” hakkında “Ma'rifet Kurbanları” adlı tiyatro eserinin sahnelenmesi ve nihayet 1926 yılında ise Karşı şehrine Behbûdî adının verilmesi, Şûra devletinin Türkistan Ceditçilerinin bu atasına büyük hürmet ile yaklaştığını göstermektedir. Bu hususlar, “Behbûdî kim tarafından öldürüldü?” sorusuna kısmen de olsa cevap mahiyetinde değerlendirilebilir.²⁸²

4.1 Tiyatro Gerek

Behbudi'ye göre, eğitim için yeni okulların açılması yeterli değildi. Yaşanılan çağ ve dünyada olup bitenler hakkında bilgi sahibi olmak lazımdı. Vatanın ve milletin içinden bulunduğu durumdan, gündelik yaşamın nasıl geçtiğinden haberdar olmak gerekiyordu. Yeni millet için öyle bir ayna lazımdı ki, orada hem kusurlarını hem de güzelliklerini görmeliydi. İşte bu ihtiyaç ve zaruret Behbudi'yi tiyatro ve basına yönlendirmiştir. “Pederküş” adlı eserini bu sebeple yazmıştır. Fakat bu eserin yazılışı ve sahnelenmesi oldukça meşakkatli oldu. Bunun sebepleri arasında öncelikle Çar hükümetinin Türkistan'ın manevi hayatını zenginleşmesini istememesi gelmektedir. 1916 yılında Türkistan Genel Valiliğini yürüten N.R.Kuropatki'nin “Biz yerli ahaliyi ilerlemeden, okuldan, Rus hayatından elli yıl geride bıraktık” sözü bunun en güzel delidir. İkinci olarak gerilik ve durgunluk sebebiyle büyüyen cehalet, mutaassıplık gelmektedir.²⁸³

Tevellah; “Kimi sahnede görürsen bil ki bu onun cesaretini sonucudur” sözleri boşuna söylemiştir. Sonuc olarak 1911'de yazımı tamamlanan “Pederküş” dramsı 1913 yılında basıldı. Kitabın ilk sayfasında “Baradina Savaşı va Rusya'nın Fransızlar baskınından kurtuluşunu yıl dönümüne ithafan” yazısı va Tiflis sansür

²⁸²YELOK, SAVAŞ Veli, Türkiyat Türkler Bilim Araştırmalar Dergisi, *Türkistanlı Ceditçi Mahmut Hoca Behbudi'nin Ölümü*, Bahar, 10,Sayı,10,s.

²⁸³KASIMOV, Begali, *Milli Uyanış*, Çeviren, AÇIK, Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara,s.214.

heyetinin izini ile yayımlandığı ibarasi yer almaktadır. Bu oyunun sahneye konulması da bir yıldan fazla bir zaman almıştır. Bu durumu mektuplara cevaben yazdığı satırlarda kinayeli bir üslupla şu şekilde dile getirmektedir. “ Türkistan’da boş adam yok ki, hiç halk için çalışsa. Boş kişi yok ki, tiyatro sahnesine çıkıp “maskaralık” yapsa”.²⁸⁴

“Pederküş” Özbek tiyatrosunun herkesçe kabul edilen ilk örneğidir. Uzmanlar onu hem tür hem içerik açısından yeni Özbek Edebiyatı’nı başlatan eser olarak değerlendirmektedir. Behbudi “Milli Facia” diye adlandırdığı eserine basit bir konu seçmiş ve bunu üç perde, dört bölüm halinde sade bir dille yazmıştır. O, cehalet ve bilgisizliği bir çocuğu nasıl kötü yollara düşürüp, babasını öldürecek noktaya getirdiğini anlatmıştır. Çok zengin ama ileriye görmeyen bir Taşmurat isimli oğlu da okumanın gerekliliğini kavrayamamıştır. Çevredeki akli başında kişiler Taşmura’tın babasını uyarılmışlar fakat onu oğlunu okutması gerektiği konusunda ikna edememiştir. Sonunda bu çocuk kötü kişilerle arkadaş olup, onlarla parasını sokaklarda yemiş ve parası bittiği zamanlarda bu insanları evine getirmeye başlamıştır. Baba durumu farkına geç varmış ve oğlu ile arkadaşlarının onu parası için öldürmeleriyle oyun son bulmuştur.²⁸⁵

4.2 Behbudi ve Matbuat

1913 yılından itibaren Behbudi, basınla ilgilenmeye başladı. Nisan’da “Semerkant” gazetesini çıkarmaya başladı. Bu gazete Türkçe ve Farsça olarak haftada iki defa, önce iki sonra dört safha olarak yayımlanmaktaydı. Maddi sebepler yüzünden ancak kırk beş sayı çıkabilmiştir. Aynı yılın ağustosunda Behbudi “Ayna” dergisini çıkarmaya başladı. Haftada bir ağırlıklı olarak Özbek Türkçesinde yayımlanan dergide Farsça şiirler, makaleler; Rusça ilanlar yer almaktaydı. Ziya Sayid dergi hakkında, “Başlangıçta haftada bir defa ikinci yılından itibaren on beş günde bir defa olmak üzere yirmi ay boyunca yayımına devam etti”. Derginin sayıları; Kafkaaslar, Tataristan, İran, Afganistan, Hindistan ve Türkiye’ye kadar ulaşmaktaydı. Ceditçilerin sevgili dergisi konumundaydı. Bunun için onlar tarafından sevilerek okundu.” Demiştir. Derginin redaksiyonunu evinde (Reşetnikov 3; şu anda

²⁸⁴KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK, Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara.s. 215.

²⁸⁵KASIMOV, Begali, a.g.e, s.217-218

Mirsaid Baraka, 1, Alaka Hadimleri kasaba Uyuşmasının Vilayet Teşkilatı Binası) Yapmıştır.²⁸⁶

Behbudi 1913 yıllarında neşriyat işleriyle ciddi bir şekilde ilgilendi. “Neşriyat-ı Behbudi” adı ile bir yayınevi kurdu. Fıtrat’ın “Beyyanat-ı Seyahat-i Hindi” adlı eserini 1913 yılında Rusça’ya tercüme ettirip bastırdı. Türkistan haritasını hazırlatan Behbudi, bu haritayı da matbaasında bastırdı. Kütüphane işlerini düzenledi. O dönem basımında “Behbudi Kütüphanesi” hakkında sık sık haberleriyle rastlanır.²⁸⁷

29 Mayıs 1914 tarihinde ikinci defa Arap ülkelerine yolculuğa çıkmıştır. Yazar yolculuğu öncesindeki halet-i ruhiyesini şöyle tasvir etmekte: “Yedi seneden beri iki defa Buhara ve bir defa Fergana’yı ziyaretten başka bir yere gitmedim. Geçim derdine müptelalık, zaman meseleleri sebebiyle seyahat zevkinden mahrum kaldık. Yedi yıl boyunca çeşitli işlerle birlikte, yedi sekiz kitabın tahriri ve yayını, Semerkant gazetesi ve Ayna dergisini çıkarış beni ruhen ve bedenen yordu. Sinirlerim zayıfladı. Tabiat ve kader bozuk ki seyahate çıkmayı bile istemiyorum”.²⁸⁸

Tüm bunlara rağmen Behbudi, önce İstanbul, Mısır, Kırım, Kafkaslar, Kazan, Rusya ve başka ülkelerin manzaraları, imaretleri, büyük şahsiyetlerini resimleri ve benzeri gibi “Kütüphane-i Behbudi”ye lazım birçok şeyi almak için yola çıktı. Yazar; Kafkas, Kırım, İstanbul, Yunanistan, Beyrut, Mısır, Kahire’yi gezip tekrar İstanbul’la geldi. Oradan trenle Bulgaristan, Avusturya ve Berlin üzerinden Rusya’ya ve oradan da Türkistan’a dönmeyi planladı. İki ay sürece yolculuğuna 29 Mayıs’ta çıktı. Bu arada Petersburg’da yapılacak Milli Meclis maslahatına davet edilmişti. Özür dileyerek katılmamış, soruların cevabını yazılı, göndermiştir. İlk önce trenle Bayramlı üzerinden Aşkabat’a geçti, krasnovodsk’tan vapurla Bakü’ye ulaştı. İki Haziran’da Mineralnie Vadi-Kislovodsk- pyatigorsk, Celeznovodsk- Rostov- Odessani gezip, sekizi Haziran’da İstanbul’a ulaştı. Oradan Edirne’ye geçti. Tekrar İstanbul’a dönüp, yeme bir Haziran’da deniz yoluyla Kudüs’e gitti. Beyrut, Yafa,

²⁸⁶KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK, Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara s.218.

²⁸⁷KASIMOV, Begali, a.g.e.s.219.

²⁸⁸KASIMOV, Begali,a.g.e.s.219.

Halilül Rahman, Part Said, Şam şehirlerini gezdi. Yolculuğu temmuzun başlarında da devam etti.²⁸⁹

Seyahat boyunca yaşadıklarını, gözlemelerini, hatıralarını “Ayna” dergisinde bir başlık altında dizi halinde yayımladı (Şu ana kadar on sekiz sayıda bu yazılara rastlanmıştır).²⁹⁰

“Seyahat Sayıda Hatıraları”nın birinci bölümü dergisini 14 Haziran tahrili, 34. Sayısında çıktı. Yazar bu yazısına “31 Mayıs Bahr-i Hazar, Mahmut Hoca” diye imza atmıştı. Bu hatıralar hem maarifi hem de edebi yönden çok önemlidir. Bunları XX. Asrın başlarındaki Özbek edebiyatının geleneksel tarihi- hatıra türünün kendine has önerliğidir. Yazar bu eserinde yol izlenimlerine, tanınmış veya sıradan kişilerle karşılaşmalarındaki ibaret verici yönleri geniş yer vermiştir. Hangi şehre giderse gitsin, oranın tarihi abideleri, yetiştirdiği büyük zatlar hakkında bilgiler toplamış, çeşitli milletler ne onların örf adetlerine, günlük yaşamına dair bilgiler vermeye çalışmıştır. Köylerdeki çiftçilerden, şehirlerdeki asansörlere kadar her konuyla ilgilenmiştir. Özellikle din ve inanç meselelerine büyük önem vermiştir. Eski mukaddes abideler, Resulullah’ın ayağının değdiği mukaddes topraklar, özellikle Kudus-ü Şerif’teki meşhur Mescid-i Aksa’yı ziyaretten büyük zevk alır. Secdeden gönlü Allah aşkıyla dolu olarak kalkar. “Ah ne ruhani haletler, ne leziz hazlar, niyazlar.... nurani, Füsunkar, parlak mazi ki onun eser-i Kudsîyet ürünü binlerce sene sonra bizi mahvolma derecesine getirmekte” diye yazmıştır.²⁹¹

Yazar, Allah’a dua ediyor; “İlahi o aziz ve çalışkan kullarının yüzü suyu hürmetine bize basiret ver. İşiten bir kulak, anlayacak akıl ver.. Ey Allan u azim-üş şan bu yoksa senin gazabın mıdır? Affet, biz insanları. Hidayet ver. Yeryüzünde barışı daim eyle. İnsanlara insaniyet ver. Zalimleri kahret, yok olsun zulüm. Yaşasın adalet ve hakkaniyet, âmin...”²⁹²

“ÖZAS” haftalık dergisinde, İngeborg, Baldauf’un hatıralarının Almanca tercümesi münasebetiyle yazılan, “Mahmut Hoca Behbudi Filistin’de” (1993, No 21)

²⁸⁹KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK, Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara s.220.

²⁹⁰ KASIMOV Begali, a.g.e. s.218.

²⁹¹ KASIMOV Begali, a.g.e. s.218.

²⁹² KASIMOV Begali, a.g.e. s.218.

adlı makalesi yayımlandı. Baldauf, bu makalesinde Behbudi'nin izlenimlerini kendine has bir üslupla ve bakış açısıyla kaleme aldığına değinmiştir. Ayrıca Behbudi'nin özgürlük ve eğitim konusundaki hassasiyetini vurgulamıştır. “Hatıralar’daki” eğimci ruh, ıstırap dolu fikir ve değerlendirmeler, yazarın bilgiye susamış bakışları sizi ve bizi fazlasıyla yakınlaştırmaktadır. O, Kudus-ü Şerif’teki Hazreti Davut makberesini, Meryam Ana ve Hazreti İsa Kiliselerini ziyaret ederken Taşkentli genç bir esnafla karşılaşır. “Dükkânda biraz oturduk” diye yazıyor ve devam ediyor, Behbud: “Memleketi sordu. Ona “Ayna”nın bazı sayılarını ve Türkistan haritasını verdim. Okumuş biri. Taşkent şehrini gösterdim. Gayri ihtiyarı haritadaki Taşkent yazısını öpüp, yüzüne sürdü (Hubb’ül vatan mine’liman). Vatanın kıymeti ondan uzakta iken daha iyi bilinir. Hakikaten vatan mukaddestir. Kıymetini bilmek lazımdır. “Ayna” dergisinin eğitim vermede, bilgiyi ve görgüyü yaygınlaştırmada büyük hizmetleri oldu. Millet ve onun hak hukukuna, tarihine, dil ve edebiyat meselelerine, dünya meselelerine ait ilgi çekici makaleler derginin sayfalarında yer buldu. Özellikle dil meseleleri yazarın daima ilgi alanında bulundu. Onu göre bir milletin ilerleyebilmesi için birkaç dil bilmesi şarttı. Melsa derginin Ağustos 1913 tarihli sayısında “İki Değil, Dört Dil Lazım” adlı makale yayımlanmıştı.²⁹³

Fıtrat “Ayan”da yayınlanan makalelerinde birine “Azim ve Sebati Olmayan Bir Milletin Hayat Hakkı Yoktur” diye başlık atmıştır. “Düşününce içim yanar, ağlamak isterim, ağlayamam” satırlarıyla başlıyor makale. Yazar, hayat ve gelişmişlik düzeyi Avrupa’dan yer ve gök kadar uzak kalan Türkistan’ın feci durumundan bahsetmektedir. (1905, sayı 7). “S.A.” imzasıyla “Her milletin kendi Dili İle Gururlanır” (1914, Sayı 35) adlı makalede ise; başka diller öğrenirken kendi dilini korumakla uğraşmanın şart olduğunu çeşitli örneklerle ispat etmeye çalışmıştır. “Eğer dil ve edebiyatımız korumayıp, onu yabancı kelime ve kuraları sokarsak, kısa bir süre sonra dilimizi ve kimliğimizi kaybederiz. Kimliğimizi kaybedince dinimiz de elden gider” diye yazmakta ve “ Dilimizi yabancı kelimelerden korumak en birinci vazifemizdir.” hükmüyle makale sonlanmaktadır. 1915 yılı 11-12 sayılarında Behbudi'nin “Dil Meselesi” adlı makalesinde, dillerin

²⁹³KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK, Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.220.

birbiriyle münasebeti hakkındaki değerlendirmelere devam edilmiştir. Yazar dillerin birbirinden kelime almasının normal olduğunu, en zengin diller bile başka dillerden binlerce kelime aldığını delilleriyle göstermekte ve meselenin başka bir yönüne; tek bir edebi dil birliğine dikkat çekmektedir.²⁹⁴

Behbudi edebi tenkite büyük bir önem vermektedir. Nevai'den sonra uzunca bir süre sessiz kalan bu sahanın kendine has özelliklerini belirleyip, edebiyatta onun yeri meselesini ortaya atar. Onun bu konuyla ilgili ciddi makalelerinden biri “Tenkit Seçmektir” (1914, sayı 27) başlığını taşır.²⁹⁵

Türkistan'ı işgal eden Ruslar, mahalli halka, “Sart” adını vermiştir. N. Ostromov'un kitaplarından birinin adı da “Sart” tır. Bu kelime aslında, çeşitli zamanlarda çeşitli etnik gruplara verilmiştir. 1910'lerde bu konu etrafında tartışmalar devam etti. Bu sebeple, Buhara Emiri'nin Rusça tercümanı Buhrambek 1911 yılında “Şura” dergisine; “Biz, Türkistan ve Buhara halkının Türklüğü malumdur. Niçin bize Sart diyorlar? Şeklinde bir soru yöneltmiştir. Derginin 19. Sayısında Behbudi'nin; “Sart Sözü Meçhuldür” başlıklı cevabi yazısı yayımlandı. 4. Sayıda ise Semerkantlı Beka Hoca'nın “Sart Sözü Asılsızdır” isimli makalesi yayımlandı. Behbudi'nin bu makalesi ile tartışmalar bir süreliğine sona erdi. Fakat iki üç yıl sonra “Sad-i Fergana” gazetesinin 1914 yılı 30. Sayısında Molla Abdullabek adlı birinin “Sart Sözü Malumdur” başlıklı yazısı çıktı. Behbudi eski ve yanlış fikirlerinin tekrarından başka bir şey ifade etmeyen makaleye karşı “ Sart Sözü Malum Olmadı” adlı cevabi makalesini “Sada-i Fergana”ya gönderdi. Fakat gazete bu makaleyi yayımlamadı. Bunun üzerine yazar bu makalesini daha önce yayımlanan “Sart Sözü meçhuldür” ile birlikte kendi dergisinde (1914,sayı 39) yayımlattı. Uzun bir yazı olduğu için derginin birkaç sayısında çıktı. Yazar “ Sart” kelimesinin etimolojisini yaparak başladığı makalesinde; Ali Şir Nevai, Babür, Muhammed Salih, Ebulgazi Bahadır Han'ın eserlerine müracaat etmiştir. N. Ostromov'un kitabından D.G. Logofet'in “Buhara Hanlığı”, L.M. Budagov'un sözlüklerine kadar, İ.İ. Geyer “Seyahatname”sine, A. Vamberi'nin “Hatıraları”na, A. Zeki Velidi'den İsmail

²⁹⁴KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.221.

²⁹⁵KASIMOV Begali, a.g.e. s.221.

Gaspıralı'ya kadar önde gelen bilim adamları ve yazarların bu alandaki değerlendirmelerini bir araya getirmiştir ve yazısını sonuçlandırmıştır.²⁹⁶

Yazarın tarihi ve ilmi konularındaki bütün makaleleri gibi bu makalesi de geçmiş bağlı ve saygılı bir üslupla yazılmıştır. “Kabilelerinin ismini ve yedi atasının adını bilmeyenlere “Kul”, “ Markuk” derler” (1914, sayı 23, sayfa 340) diye yazmıştır. Bu söz C. Aymatov tarafından “Mankurt” şeklinde yeniden gündeme getirilmiştir. Behbudi, milleti ilgilendiren meselelere değerleriyle birlikte dâhil olmuştur. Bu sebeple tarihe ayrı bir dönme vermiştir. Yazar; “Hayat Memat Meseleleri Kadar mühim olan nice meseleler gözümüzün önünden durduğu halde onları ihmal edip, yalnız sart kelimesi ile meşgul olup, fırsatları değerlendirmekte iyi değildir” demiştir. Yazının devamında; “Fakat Avrupalılar karşından milliyet meselesinin mühim ve mukaddes tutulduğu bir dönle bizler millet meselesi sayılan “sart” konusu üzerine zaman zaman durup, milletimizi hatırlamaktan zarar görmeyiz” demiştir.²⁹⁷

Gazetecilik genellikle Behbudi'nin özgürce hareket edebildiği bir alan olmuştur. Hayatı boyunca yüzlerce makale yazdı. O millet ve vatan, toplum ve halk hakkındaki fikirlerine daha çok makalelerinde yer verdi. Bazıları onun makalelerinin sayısını 200 bazıları 500 diye belirtmektedir. Onun yazılarının toplamı şu an kadar tespit edilmemiştir. Yazar gazete ve dergideki bazı yazılarına da ismini yazmamıştır. Her halükarda yazar pek çok eser vermiştir. Daha önemlisi şu ki, yazar XX. Asır başlarındaki Türkistan'ın tanınmış siyasi erbaplarından. Bu sebeple onun 10 Ekim 1906'da “Hurşit” gazetesinde (6 sayı) basıları “Hayrü'l Umur-i Avsatuha” (İşlerin iyisi ortaca olandır) makalesi dikkat çekicidir. Bu makale uzunca bir süre Sovyet tarih bilimi nokta-i nazarında değerlendirilmiş ve Behbudi'ye karalamak için kullanılmıştır. Behbudi 1906 yılında sosyalist düşüncüyü ve onun Rusya'da ikamesini sağlayacak olan Lenin'in partisini şiddetle reddeden Rusya Müslümanları ittifakı “İttifakı Müslim”inin bakış açısıyla bazı yönlerden bezerlikleri bulunan partinin üyeleri destekliyordu. Onun bu konudaki fikirleri üstadı İsmail Gaspıralı'nın “Mezheb-i İştirakiyun'u sert bir şekilde tekit eden “Darü'l – Rahat Müslümanları”

²⁹⁶KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.222.

²⁹⁷ KASIMOV, Begali, a.g.e.s.222.

romanındaki mülahazalara dayanmaktadır. Behbudi de üstadı gibi sosyalizm zorbalık gibi görmekte, sosyal denkliği adaletsizlik olarak değerlendirmektedir. Kişi menfaatinin milletin gelişmesinde büyük bir rol oynadığını düşündü. İşte bu düşüncesi onu Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmeye yönlendirmiştir.²⁹⁸

4.3 Behbudi'nin Ders Kitapları

Behbudi ders kitapları da yazmıştır. ÖzSE'deki "Behbudi" makalesinin yazarı merhum S. Kasimov, Behbudi'ye ait altı ders kitabını tespit etmiştir. "Müntehab-ı Coğrafiya-i Umumi" (Kısaca umumi coğrafya), "Kitabet-ül Etfal" (Çocuklar mektepleri), "Muhtasar Tarih-i İslam" (İslam'ın kısa Tarihi), "Medhali Coğrafiya-i Umrani" (Beşeri Coğrafyaya Giriş), "Muhtasar Coğrafya-i Rusi" (Rusya'nın Kısa Coğrafyası). Bunlardan bir tanesi "Müntehab-ı Coğrafiya-i Umumi" üzerinde biraz duralım. Eserin tam ismi; "Kitab-ı Müntehab-ı Coğrafiya-i Umumi ve Namune-i Coğrafiya"dır. 24 Ağustos 1905'da tarihinde Sen- Petersburg sansür kurulundan onay alınıp, 1906'da Semerkant'ta G.İ Demürov matbuasında neşredilmiştir. 106 sayfadan oluşmaktadır. Yazar bu "Kadim Fen"e ait kitabı Türkçe Arapça, Farsça, Rusça otuz kadar eski ve yeni kitap ve risaleden, coğrafya, tarih vb. yararlanarak yazdığını kaydetmektedir.

" Coğrafya denilen kelime Yunancadır; Arapça, tarif-i arz anlamına gelmektedir. Yeni yer ve toprağı açıklayan ilme verilen isimdir". Açıklamasından sonra Behbudi, coğrafyanın türlerine geçmiştir.²⁹⁹

4.4 Pederküş Piyesi

Mahmud Hoca Behbûdî, 1911 yılında, Pederküş yâhut Okumagen Balanıñ Hâli (Baba Katili yahut Okumayan Balanın Hâli) adlı üç perde dört sahneden ibaret ilk millî piyesi yazmış, fakat sansür idaresinin izin vermemesi yüzünden eser iki yıl boyunca yayımlanamamıştır. Behbûdî Efendi, bu eserini, 1812 yılında Moskova'nın 124 kilometre batısındaki Borodino meydanında cereyan eden Rus-Fransız savaşının Rusların zaferiyle sonuçlanmasının 100.yıldönümüne ithaf edince, Pederküş piyesi Tiflis sansür idaresinin 23 Mart 1913 tarih ve 19940 sayılı kararındaki "Tiflis sansür

²⁹⁸KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.222.

²⁹⁹KASIMOV, Begali, a.g.e. s.222.

idaresinin izniyle Kafkas ülkesi sahnelerinde temsil edilmesi mümkündür” hükmüne istinaden 1913 yılında Semerkand’da risale hâlinde neşredilmiştir.³⁰⁰

Padarqush/Pederküş draması 1911 yılında yazılmış ve halk tarafından rağbet görmüş olup Türkistan’ın pek çok yerinde sahnelenmiştir. 24 Şubat 1914 yılında sahnelenmeye başlayan Mahmud Hoca Behbudi’ye ait Pederküş adlı drama geniş yankılar uyandırmış ve çok beğenilmiştir. A. Saoyloviç 1916 yılında Türkistan’a yaptığı ziyaret sonrasında edindiği izlenmeler sonucunda şu sözü söyleme gereği duymuştur. “Türkistan’da yeni bir edebiyat tezahür etmiştir. Bunu bekliyordum... Yeni edebiyatın merkezi Semerkant’tır. Genç kalemlerin ilham kaynağı ise Behbudi Efendidir”.³⁰¹

Eserin yayımlanması, bütün Türkistan’da millî tiyatronun doğuşunu müjdelemesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Aynı yıl, Semerkant’ta Behbûdî Efendi, Taşkent’te ise Münevverkaarı ile Abdullah Avlânî, Pederküş piyesini sahneye koymak üzere çalışmaya başlarlar. Ayna mecmuasının 1913 tarihli 10. Sayısındaki “Semerkant’ta Tiyatro” başlıklı haber yazısında, bu eserin sahneye konulması ile ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir: “Semerkandniñ Özbek ve Tatar yaş ve terakkiperverleri bir bolıb, Özbekçe ‘Pederküş’ ve Tatarca ‘Aldaduk hem Aldanduk’ eserlerini Semerkand Kırathâne-yi İslâmiyesi nef’iga 1914 yıl 15 Yanvar akşamında Semerkand’da koymaqçı boldılar ve hem uşbu gayretli Özbek ve Tatarlar birleşib Hokand ve Buhara ve özge Türkistan şehirlerinde milliy tiyatrlar körsetmaqçidürler ki, niyet ve gayretleri şâyân-ı şükranedür. İdârege kelgen mektublarga karagende Hokand ve Taşkend’de hem ‘Pederküş’ faciasını sahnede koymak üçün meşk kılmakda emişler. Egerde gayretlik yaşlar milliy tiyatrga rivâc berseler, yene başka eserler de tertib ve neşr kılınur.”³⁰²

1911 yılında yazılan ve 1913’te kitap halinde basılan bu durama Türkistan’ın pek çok şehrinde sahnelenmiş ve halk tarafından rağbet görmüştür. Pederküş ilk defa 15 Ocak 1914 yılında Semerkant’ta sahnelenen dramaya halk büyük ilgi

³⁰⁰ KARAKAŞ, Şuayip, **TÜRKİSTAN’DA İLK TİYATRO FAALİYETLERİ VE PEDERKÜŞ PİYESİ**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü, s.165.
http://journals.manas.kg/mjsr/oldarchives/Vol01_Issue02_2001/212.pdf.

³⁰¹ ÜŞENMEZ, Emek, **Yeni Özbek Edebiyatı**, Birinci Baskı, Ankara, 2013, s. 104.

³⁰² RIZAYEV, Şöhret, **Cedit Dramasi**, Taşkent, Şark Neşriyatı, 1997. S. 53.

göstermiştir.³⁰³ 320 kişilik tiyatro salonuna, 50 kişilik yer ilâve edilmiş, biletlerin tamamı yüksek fiyatla önceden satılmıştır. Buna rağmen birkaç yüz kişi de bilet bulamadığı için tiyatrodan geri dönmek zorunda kalmıştır. Bazıları oyunu ayakta seyretmeye bile razı olmuş, fakat bunun için de yer bulunamamış; görevlilerin yakın bir tarihte piyesin mektepler yararına tekrar oynanacağını ilân etmesinden sonra dışarıda kalanlar dağılmışlardır. Oyunun rejisörlüğünü, bir rivayete göre Azerbaycanlı Aliasker Askerov, başka bir rivayete göre de Mahmud Hoca Behbûdî Efendi bizzat kendisi yapmıştır. Perde aralarında, Semerkand'ın meşhur hâfız (hânende)larından Hacı Abdülaziz koşuklar okumuştur.³⁰⁴

Pederküş dramasında genel olarak “cehalet ve bilgisizlik” eleştirilmektedir. Eser sanat bakımından çok yüksek olmasa da halkı bilinçlendirme, eğitime nokta-i nazarından kıymet arz eder. Zaten bu dönem ve devamında yazılan eserlerin genelinde sanat kaygısında ziyada toplumu bilinçlendirme ve uyandırma maksadı öne çıkar. Mahmud Hoca Behbudi'nin dramasında da böyle bir durum söz konusudur. Eski ve yeni fikirli insanların çatışması Perdeküş dramasında önce çıkan unsurlarındadır. Kendi vatanında yaşayan insanların vatansız kalması ve bu durumun ne kadar acı olduğu Özbek halkına anlatılmaya çalışmıştır.³⁰⁵

Tiyatro temsillerinden elde edilen gelirler, daima Cedid mektepleriyle diğer eğitim kurumlarına, “Hayriye Cemiyetleri”ne, basın faaliyetlerine ve diğer kültür hizmetlerine tahsis edilmiştir. Nitekim Semerkantlı oyuncular, aynı eseri Hokand'da Cedit mektepleri menfaatine sahneye koymuşlar ve toplanan 604 som'dan, kendi geçimlerini farklı meslek ve işlerden temin ettikleri için sadece yol parası almışlardır. Ancak Behbûdî Efendi'nin ve çevresindeki Ceditçilerin bu hayırlı niyetlerinin yanı sıra, bazı tiyatro toplulukları da eserin kazandığı şöhretten istifade etmek üzere yazarından izin almaksızın para kazanmak veya başka maksatlarla Pederküş piyesini kendi çıkarları için sahneye koymuşlardır. Bu durumdan haberdar olan Behbûdî Efendi, kendisinden izin alınmasını talep ettiği Ayna (nu. 47) dergisindeki yazısında şöyle diyor: “Bazılarının yazdıkları mektuplarda haber verdiklerine göre, tiyatro

³⁰³ ÜŞENMEZ, Emek, **Yeni Özbek Edebiyatı**, Birinci Baskı, Ankara, 2013, s. 104.

³⁰⁴ KARAKAŞ, Şuayip, **TÜRKİSTAN'DA İLK TİYATRO FAALİYETLERİ VE PEDERKÜŞ PİYESİ**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü, s.165.
http://journals.manas.kg/mjsr/oldarchives/Vol01_Issue02_2001/212.pdf.

³⁰⁵ ÜŞENMEZ, Emek, **Yeni Özbek Edebiyatı**, Birinci Baskı, Ankara, 2013, s. 104.

bazen, mektep veya cemiyet faydasına sahneye konulduğu hâlde parası belirtilen yere harcanmamaktadır. Ayrıca tiyatro akşamları edep dışı hareketler meydana gelmektedir. Bunun için mecburen ilân ediyoruz ki, bundan sonra piyesi sahneye koymak isteyenler, önce yazarından yazılı izin alarak oyunu hangi maksatla sahneye koymak istediklerini bildirsınler, ondan sonra harekete geçsinler.” Behbûdî'nin tiyatrodan gözlediği maksadı ve genel olarak Ceditçilerin tiyatro anlayışı önemli bir konu olarak karışımıza çıkmaktadır: “İnsanlar, tiyatroya hoşça vakit geçirmek için gelirler; fakat buradan fikir sahibi olarak çıkmaları lâzımdır.” Ceditçilerin bu tiyatro anlayışı ile onlardan yarım asır kadar önce Mukaddime-i Celâl'i kaleme alan Namık Kemal'in görüşleri arasında tam bir paralellik bulunmaktadır. Hatta görüşlerin ifade ediliş tarzındaki şaşırtıcı benzerlik, 20. yüzyıl başlarından itibaren Türkiye'deki neşriyatı takip ettikleri bilinen Ceditçilerin, Namık Kemal'i okuyarak etkilendikleri ihtimalini düşündürmektedir.³⁰⁶

Pederküş piyesinin Semerkant ve Taşkent'te olağanüstü başarı kazanması, başka şehirlerdeki gençleri de gayrete getirmiş, onlar da kendi tiyatro gruplarını kurmak üzere harekete geçmiştir. Ayrıca maddî imkânsızlıktan kıvranan ve hatta kapanan Usul-i Cedit mekteplerinin ihtiyacı olan meblâğı temin için bu faaliyetler bir zarûret hâline gelmiştir³⁰⁷

Mahmud Hoca Behbudi'nin Pederküş (Baba Katili) piyesinin konusu oldukça yanlıdır.

Ceditçilerle Kadimciler arasındaki kavga, Cedit mekteplerinden sonra tiyatro meselesinde de şiddetli bir hâl almıştır. Kadimcilerin tiyatroya karşı tavır almaları, bu sanatın gelişmesinde problemler ortaya çıkarmıştır. Din adamları ve dinî ilimlerle meşgul olanlardan meydana gelen Kadimciler, modern tiyatro faaliyetlerini, eski temaşa sanatı gibi “masharabazlık” olarak değerlendirmişlerdir. Ceditçilerin tiyatro çalışmaları, halktan büyük bir takdir görmesine mukabil Kadimcilerle hükümet memurları tarafından hoş karşılanmamış ve hatta Ceditçilere, Behbûdî Efendi'nin eserine izafeten “Pederküşler” (Baba katilleri), “Masharaçılar” gibi adlar verilmiş;

³⁰⁶ KARAKAŞ, Şuayip, **TÜRKİSTAN'DA İLK TİYATRO FAALİYETLERİ VE PEDERKÜŞ PİYESİ**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü, s.165.
http://journals.manas.kg/mjsr/oldarchives/Vol01_Issue02_2001/212.pdf.

³⁰⁷ RIZAYEV, Şöhret, **Cedit Draması**, Taşkent, Şark Neşriyatı, 1997. S. 84.

halk arasında, “Pederküşler, hükümet tarafından tutuklanıyormuş” şeklinde dedikodular yayılmıştır. Namangen’de Abdilkâdirhoca adlı bir zengin, halkı gençler aleyhine tahrik etmiş, tiyatro ile meşgul olanlara bakkal ve diğer esnafın hiçbir şey satmaması ve berberlerin onları traş etmemeleri için faaliyetlerde bulunmuştur. Buna benzer karşı hareketler, Taşkent’te de cereyan etmiştir. Turan tiyatro topluluğunun 27 Şubat 1914 tarihinde Taşkent’teki temsili, Kadimcilerin tepkileriyle karşılaşmış, diğer şehirlerde de buna benzer tepkiler meydana gelmiştir.³⁰⁸

³⁰⁸ RIZAYEV, Şöhret, **Cedit Dramasi**, Taşkent, Şark Neşriyatı, 1997. S. 93-94.

4.4.1 Pederküş Piyesindeki Kadimci Bay'ın Portresi³⁰⁹

Görünümü	Davranışı	Konuşması
<p>Ceditçiler ile birlikte eskiye sahip çıkmak isteyen, var olan sistem içindeki rahatının bozulmaması için Ceditizme karşı bir tavır olan Kadimciler ortaya çıkmıştır. Öncelikle mektep düzeninde başlayan bu gerginlik tiyatro ile had safhaya ulaşmıştır. Kadimciler tiyatroya karşı tavır almışlar, bu sanatın gelişimini yavaşlatmışlardır. Bay üzerinde deney manevi her türlü değer önünde tutan, kazandığı para doğrultusunda saygınlığın arttığına inanan, dini ritüelleri birtakım senkronize hareketlerle sınırlı tutan bir adamdır. Pipo içer ve parası olmayan insanları hor görür. Oğlunu okula göndermesi konusunda kendisine nasihatler veren Damullah'ı parası olmadığı</p>	<p>Davranışı ise normal insanlara benzer değil çünkü cahil bir insanın davranışı nasıl olabilir ki, Cahil insanları, hepimiz iyi biliriz. ki okuma yazma bilmeyen kimse için kullanılmış ve bu manada kullanılır hale gelmiştir. Oysaki cehaletin okuma yazma ile ilgisi yoktur. Okuma yazma bilmeyen nice erenler, yaşantılarıyla örnek insan olmuştur. Böyle insan cahil değil, örnek insan olarak yaşamıştır. Cehalet bambaşka bir şey. Bir bilim adamı cahilin özelliklerini vererek, bize cahil kimsenin kim olduğunu açıklıyor. Ben de onu kendi ilavelerimle size aktarıyorum. Bakalım cahil kimmiş: Cahil ilme ve ekletmeye karşıdır. Arzu ve havası onun akıl ve tefekkürünü köreltmıştır. İlimden ve</p>	<p>Konuşması tam bir deli gibidir. Hiçbir zaman fakir insanlarla muhatap olmuyordu. Parası olmayan insanları pek fazla sevmiyordu. (Dünyada saygının sebebi zenginliktir. Ahirette ise, Allah'ın takdiri ne ise o olur. Çünkü hepimiz görüyoruz ki, insanlar zengine molladan daha çok saygı gösteriyorlar.) (bana nasihatçi gerekmez, bezdirdiniz, bu adam beni işimden, uykumdan etti. Hayrullah misafirhaneni kilitte.) Bay nasihat veren insanlardan hiç hoşlanmaz, eğer ticaretle ilgili bir şey oldu mu sabaha kadar konuşur, çünkü para ile ilgili olduğu zaman konuşma bayağı tatlı gelir Bay'a eğer milleti, vatani, okuma hakkında olduğu zaman hemen uykusu gelir ya da başını sallayarak geçer, çok fazla olduğu</p>

³⁰⁹ Behbudi, Mahmudhoca, **Pederküş peysi**, s.41-42.43-47. <http://www.ziyouz.com/>.

<p> için dikkate bile almaz ve onu aşağılar. Oğlu ile arasındaki iletişim de tamamen maddiyata dayalı bir iletişimdir. O, öldüğünde kalan servetinin oğluna kalacağını, bu paranın ona yeteceğini düşünür. İnsana ve maneviyata değer vermez. Okumanın, okula gitmenin vakit kaybı olduğunu düşünür. İçinde her türlü tatmine parayla ulaşacağına dair köklü inançlar vardır. Gözünde paradan başka bir şeyin ederi yoktur. Bay ise Elli yaşlarında paraya düşkün parayı okumaktan üstün gören cahil bir tiptir. Ona göre ne kadar zenginsen o kadar varsındır. Kendi çocuğu için değil bütün milleti için bir tehlikedir. Çünkü okumayan o okumayı sevmeyen okumaya karşı çıkan, hep para düşkünü olan bir insan olup kendi zenginliğinden başka bir şey anlamaz o her şeyi parada görmüş bir tiptir.</p>	<p> düşünmeden köşe bucak kaçmaktadır. Cahil kolaycıdır. Tefekküründeki yozlaşmadan ötürü her sonuca kolay ulaşmak çabasıdadır. Dolayısıyla slogancı ve şabloncudur. Kendine yön veren esaslar için sınırlı sayıda slogan ve şablon oluşturmuş olup, bunlara uygun düşmeyen her fikri ve davranışı mahkûm etmektedir. Cahil hoşgörüsüzdür. Kendi fikri ve zikrine aykırı her karşının yanlış olduğunu ve yok edilmesi gerektiğine inanır. Burada açıkça bir söz Bay'ın hakkında Kendisine alternatif olanlara tahammülü yoktur. Cahil yaftacıdır. Başka usullerle yok edemediği rakibine yakıştıracığı yaftalar icad etmede üzerine yoktur. Karşısındakini dinler görünürken bile, aslında onu ne ile itham edeceğini, hangi yaftalarla taltif edeceğini kurmaktadır.</p>	<p> zaman pipo ister içmeye devam eder. Damullah'dan sonra ise başka bir Ceditçi Ziyalı isimli Bay'ın odasına girer. Girdikten sonra Bay'ın ona söylediği sözler; (Bir molla gelmişti; oğlunu okutmuyorsun diyerek çok canımı sıktı, adeta kovdum da zorla kurtuldum fakat yumruklaşmadık.) Ziyalı'da Bay'ın oğlunu okutması için konuşmaya başlayacak, Bay bu adamın konuşmalarından anlar öfkeli gözlerle bakıp şimdi anladım siz de oğlumu okutmam için beni kullanıyorsunuz, bugün sol yanımdan mı kalktım nedir, aklımın köşesinden bile geçmeyen işler başıma geldi; yağmurdan kaçarken doluya tutulduk. Hayrullah pipo getir! Çünkü bu adamlar Bay'ın kendi geliri için konuşmuyorlar. Eğer bu konuşmaların içinden para muhabbeti geçerse sabaha kadar dinler Bay, çünkü işine gelmez böyle</p>
--	---	--

<p>Oğlunu okula vermesi yönündeki her türlü teşvike kesin bir bağnazlıkla karşı çıkar ve kulp bulur. İşte bu bağnazlığı ve paraya tapınmasının sonucu olarak oğlu da kendisi gibi cahil kalmış ve onun sebep olduğu cehalet kısa süre içinde onun sonu olmuştur. Çünkü oğlu bilgisizliği ve cehaleti yüzünden yanlış arkadaşlar edinmiş, yanlış ortamlarda bulunmuş, tıpkı kendisi için para uğruna her şeyi yapar bir duruma gelmiştir. Bay'ın eğitim karşısındaki bu katı tutumu onun yavaş yavaş sonunu hazırlamış, parası onu cehaletin ve bilgisizliğin elinden kurtaramamıştır. Parası olan insanlara herkes saygı gösterir, paran varsa okumana gerek yok diyerek Bay, paran varsa bu dünyada okumana gerek kalmaz, cahilliğinden oğlunu bile kendisi gibi cahil yapan bir tiptir Bay.</p>	<p>Cahil iftiracıdır. Rakibi bildiğine iftira ederken tek endişesi maddi müeyyide ve tehlikelerdir. İlahi muhasebe yönünden bir endişesi yoktur. Cahil telaşlıdır. Becerebileceği herhangi bir önlemler engelleyemediği fikir ve eylemler karşısında telaşlıdır. Cahil cesurdur. Olması gereken, ama işine gelmeyen teamüller kendisine iletildiğinde, ona çabucak karşı çıkar ve birden reddeder. Çünkü onu benlik kuşatmış ve ona egemen olmuştur. Tabiri caizse ona bir yular takmış, onu istediği mecraya doğru sürüklemektedir. Fakir bir insan görüşmesine geldiği zaman yüzünü başka tarafa çevirerek konuşması bile gelmeyen karşısındaki insan konuşmaya devam eder sen konuş benim kulağın sende diyerek, aslında karşısındaki insanı hiç sözünü dinlemez bir insan fakir insanlarla ya da biri iyi gerçek bir yolu</p>	<p>konuşmalar, cahil bir insan konuşma yazmadan ne anlar ki, her konuşmasında para ağzından düşmüyor. Bu dünyada her şeyi parayla görür ve zenginlikte bilir. Bay bunların nasihatini dinlemediği için sonunda okumayan oğlunun elinden alçak bir şekilde öldürülecek. Bay'ın oğlu olan Taşmurad 15-17 yaşlarında, cehaletin sinsi balyozu altında ezilmiş kaba, saygıdan yoksun biri olarak işlenmiştir. İşte bu cehalet sebebiyle Bay, mektebe göndermemek suretiyle kendisi gibi cahil yetiştirmek istediği oğlu tarafından parası için öldürülür. Zira oğlu Taşmurad, bilgisizliği yüzünden kötü arkadaşlar edinmiştir. Bu kötü arkadaşların baştan çıkarmasıyla babasının yatak odasındaki kasanın soyulmasına yardım eder. Ancak kasanın açılırken çıkardığı gürültüyle uyanan</p>
---	---	--

	gösterdiği zaman onlarla davranışı böyle Bayın.	Bay, oğlunun da yardımıyla bıçaklanarak öldürülür. Böylece Taşmurad eğitimsizliği sebebiyle “Pederküş”, yani baba katili olmuştur. Bay, ise, kendisine edilen nasihatlere kulak asmadığı için böyle feci bir akıbete uğramıştır.
--	---	--

4.4.2 Pederküş Piyesindeki Ceditçi Damulla'nın Portresi³¹⁰

Görünümü	Davranışı	Konuşması
“Pederküş” piyesindeki Damullah yeni fikirli bir molla olup 30-40 yaşlarındadır. Hem dinine hem de bilime düşkün biri. Eski usul mekteplerine gitmiş olmasına rağmen eğitimin getireceği faydalarının farkında olan biri. Piyeste oğlunu bir mektebe göndermesi için Bay'a ilk olarak o baskı yapar. Zenginliğin getirmiş olduğu saygınlığın geçici olduğunu asıl saygınlığın ilim irfan ile kazanılmış olan saygınlık olduğunu Bay'a anlatmaya çalışır. Eski okullara gitmesine	Davranışı olan üstü akılı, Bayla görüşmesine davranışı olan üstü akılı, Piyeste oğlunu bir mektebe göndermesi için Bay'a ilk olarak o baskı yapar. Zenginliğin getirmiş olduğu saygınlığın geçici olduğunu asıl saygınlığın ilim irfan ile kazanılmış olan saygınlık olduğunu Bay'a anlatmaya çalışır. Çağın gerekleri olarak okumanın, en azından bir okuma-yazma bilmenin insana sağladığı katkılardan bahseder. Ticaretin ve maddi gelir sağlayan tüm işlerin son	Konuşması olan üstü akılı ve düşünceli bir konuşması var, Damullah sakın sakın konuşup, Damullah sadece Bay'ın evine değil ülkenin her yanına kök salmış bu hastalıklı bakış açısından dolayı öfkeye kapılır ve Bay'ın evini terk eder. Damullan'ın Bay'a söylediği sözlerinden biri;” okuma yazmaya ne dırsınız dır? Hâlbuki okuması yazması olmayan adam, hiçbir şeye yaramaz”. “Sizler eski zamandan her nasılsa bir şekilde zengin oldunuz; fakat şimdi

³¹⁰ Behbudi, Mahmudhoca, **Pederküş peysi**, s.41-43-44. <http://www.ziyouz.com/>.

<p>rağmen hep ülkesi için kendi milleti için düşünen bir ceditçi Damullah. Cedit okullarını ilerlemesini isteyen bir tip romanda, okumayan zenginleri oğullarını okutması için yolla çıkan biri. Rus hâkimiyeti pek çok Ceditçiler tarafından desteklenmiyordu. Çünkü Ruslar Türkistan insanlarını Ruslaştırmaya çalışıyordu. O zamanlar Türkistan'da zengin olup cahilliğin onunda gelen insanlar çoktu. Meseli ise Perdeküş Piyesindeki Bay, böyle cahil insanlarla Ruslar Ceditçilerin ortadan kaldırmak isterdi. Bu roman ise o zamanki cahil zenginler için yazılmış, Damullah ise romanın Cedit temsilcilerinden biridir. O zamanlar ise Ruslara karşı mücadele etmek zor ve ölümü ile oynamak bir şeydi. Damullah ise öyle bir insan kendi ölümü ve milleti için yola çıkmış ve Ceditçileri</p>	<p>yıllarda Yahudi ve Ermenilerin eline geçmesinin, ülkenin kendi halkının insanların ise sefalet içinde olmasının başlıca sebebi olarak eğitimsizliği gösterir. Yenidünya düzeni gereği olarak Bay'ın zenginliğinin korunması için bile oğlunun okula gitmesi gerektiğini söyler. Bay, Damullah'ın her düşüncesine bir kulp bulur, değersiz görür. Bayın sözlerinden öfkelenir Bay ise her şeyin zenginliğe görür, zengin olduğun zaman herkes bile saygı gösterir, sadece Müslümanlar değil, Ruslar ve Ermeniler bile bize saygı gösteriyor. Damullah sadece Bay'ın evine değil ülkenin her yanına kök salmış bu hastalıklı bakış açısından dolayı öfkeye kapılır, aslında Bay'ın bu sözlerinden öfkeye kapılır, (Ah, Damullah! Bana nasihatçi gerekmez, bezdirdiniz, bu adam beni</p>	<p>zengin olmak şöyle dursun, sadece yaşayabilmek için bile ilim gerek. Görüyoruz ki, yirmi- otuz yıldan beri bütün ticaret Ermeni, Yahudi ve diğer yabancıların eline geçti; bunun sebebi, bizim okumamış olmamızdır. Okumayan zengin çocukların, görüyoruz ki, babasının malını batırıyor ve sonunda muhtaç hale düşüyor; bu sebeple oğlunuzu okutmanızı size tavsiye ediyorum". Bunların Ceditçilerin konuşmalarıdır. Her zaman kendi milletini düşünen ve kendi milleti için mücadele eden bir kişi ise karhamdır. Damullah'nın sözlerini dinledikten sonra Bay'ın karşılıklı sözleri, (kâtiplik kolay, işte, Hayrullah'a ayda yedi som veriyorum; gündüzleri kâtiplik ediyor, akşamları da misafirhanenin işlerini görüyor, hatta uykum gelince kadar hizmetimi görüyor, bana kitap bile</p>
--	---	---

<p>sevinen ve cahil insanlara hep karşı çıkan cahil insanlara yol gösteren onları okumaya davet eden bir tiptir. Ülkesine olunan zulümlere onları anlatmak amacı ile yola çıkmış bir tiptir. Bu romanda ise Damullah Ceditçilerin eğitim hakkındaki görüşlerini aksettirmektedir. Hayatın bütün cephelerine ilgi gösteren Ceditçilik hareketi, bilindiği gibi önce eğitimde yenilik hareketi olarak doğmuştur. Türk ve İslam âleminin Hıristiyan âlemi karşısındaki perişanlığı daima eğitimsizlik ve cehaletle izah etmişlerdir. İslam âlemi zaman içerisinde kendisini yenilemeyen eski eğitim kurumları sebebiyledir ki çağın gerisinde kalmış ve Osmanlı ülkesi dışında tamamı Hıristiyan âleminin işgaline uğrayarak sömürge haline gelmişti.</p>	<p>işimden, uykumdan etti. Hayrullah, misafirhaneye kilitle. (Damullah yapılanları ayıplayarak çıkıp gider. Bay oturduğu yerde düşünceye dalar.) Gerçekten bu sözlerden Damullah öfkelenir bu sözleri karşılık söyler. (okumak ve Molla olmak için pul gerek. Zenginlerimizin hali bundan ibaret, bu gedişle neuzibillâh dünya ve ahrette rezil oluruz. Okumak bütün Müslümanlara, erkek veya kadın olsun, farzdır. Bu nerede kaldı? Ah, vay bizim halimiz! Bay, ben size dinin emrini tebliğ ettim; böylece şeraitin boynuma yönlediği görevi de yerine getirdim. İnşallah, bıyığı terlemiş, elifi mertek zannetmeyin oğlunuzun halini görürüz ve okutmadığımız için günahkâr olursunuz.) bu sözlerinden sonra çıkıp gider Bay'ın evinden çıkıp gider. Aslında</p>	<p>okuyor.) böyle cahillik sözleri duyduktan sonra Damullah daha da öfkeli olarak şeriat yolundan oğlunu okutması için tavsiye eder. (şeriat ilmini ve dini mecburiyetlerini bilmesi için oğlunuzu okutmanız, elbette gereklidir.) Bay'ın sözü ise cahilce ben oğlumu müftü, imam veya müezzin yapmak istemiyorum, kaldı zenginliğim ona yeter. Bu sözlere karşılığı Damullah'dan şöyle gelir, (dini mecburiyetlere ne diyorsunuz? Bay'ın dedikleri, (ben beş vakit namazı gerekli dualarıyla birlikte biliyorum, kendim öğreteceğim.) aslında Damullah bu sözlerden sonra bir az düşünerek okuma yazma hakkında konuşmaya başladı eğer bir insan'ın okuma yazması olmadığı zaman bir işe yaramız her şeyden okuma yazma önemlidir, bu yüzden oğlunuzu okutmanızı raca ederim.</p>
--	---	---

	<p>Damullah'nın öfkelenerek çıkışı değil onun kendi milleti ve ülkesi için düşündükleri için böyle cahil insanlarla mücadele etmesini gerek duymuş, hep mücadele yolunda bolunmuş bir davranışı var Damullah'nın.</p>	<p>Eski zamandan nasılsa bir şekilde zengin olmuşsunuz; fakat şimdi zengin olmak şöyle dursun, sadece yaşayabilmek için bile ilim gerek. Bu yüzden biz geri kalan bir milletiz çünkü okuma yazmamız olmadığı için her şeyden geri kalıyoruz. Ülkemizin başına felaketler geliyor. Şimdi de olsa okumamız gerek şimdi sizin zamanınız geçti en azından oğlunuzu okutmanızı rica ederim, diyerek Bay'ın evinden çıkıp gider, Damullah.</p>
--	---	--

4.4.3 Pederküş Piyesindeki Ceditçi Ziyalı Portresi³¹¹

Görünümü	Davranışı	Konuşması
<p>Damullah'dan sonra ziyarete gelen Ziyalı da Bay'dan fakir çocuklarının okuyabilmeleri için maddi olarak yardımda bulunmasını ister. Ziyalı ise Avrupa tarzı giyinmiş ve Avrupa tarzına eğitim görmüş Rusça okumuş, milliyetçi Müslüman bir tiptir. Elinde asa ve üzerinde palto giyinen bir tiptir. O zamanki zengin cahil insanlarla mücadele etmek için yola çıkan onlara yol gösteren onların çocuklarını okutması için rica da bulunan Ceditçilerden biridir. Bunların mücadelesi sadece zengin cahil insanlarla değil belki kendi ülkesini işgalcilerin yani (Rusların) şeniden kurtarmak istiyordu, çünkü o zamanlar bildiğimiz gibi Türkistan'a eğitimsizlik sonuna gemleştii, bu insanlar eğitimi ilerlemesi</p>	<p>Ziyalın ise öyle bir davranışı var ki, olan üstü aklı bir davranış. Damullah'dan sonra Ziyalı gelip Bay'ın odasına girer. Ziyalıda nazik bir davranışla (muhterem Bay, sizi keyifsiz görüyorum, sebebini öğrenebilir miyim?) Bay;(bir molla gelmişti; oğlunu okutmuyorsun diyerek çok canımı sıktı, adeta kovdum da zorla kurtuldum, fakat yumruklaşmadık.) Bay'la konuşmaya başlar, bak hele, hayret verici ve enteresan bir hadiseymiş, bu şehirde zenginlere nasihat edecek molla da varmış, Allah'a şükür. Hakka bu mesele riayet eden o muhterem mollayı bulup ziyaret etmek lazım. Bay efendi, siz üzülmeiniz, bu mesele hakkında ben de size ne zamandır, birçok söz söylemek istiyordum,</p>	<p>Konuşası ise eğitim üzerinde bulunuyor, çünkü o zamanlarda Türkistan'da eğitimsizlik son derecede gelmişti. İster, Ziyalının ise Bay'a nasihatlere bulunur, Bay'ın çocuğunu okutmasını ister, zira içinde bulunulan zaman, “ Yeni başka” bir zamandır. Çağdaş ilimlerin âlimi olmak için çocukları, evla müslümanca okuma yazmayı ve temel dindi bilgilere milletimizin dilini öğrendikten sonra, mekteplerini okuyup bitirdikten sonra Petersburug, Moskova üniversitelerine gönderip doktorluk, avukatlık, mühendislik, hakimlik, meslek, iktisat ve felsefe ilimlerini, muallimlik ve diğer ilimleri okutmak lazımdır. Rus vatanına ve devletine bilfiil ortak olmak gerekir, devletin idari kadrolarına girmek</p>

³¹¹ Behbudi, Mahmudhoca, **Pederküş peysi**, s.43-46-49. <http://www.ziyouz.com/>.

<p> için ellinden genle kadar çaba gösteriyordu. Bunların amacı ilk baştan zenginleri kendi konturluna almaları idi. İlk baştan onları Çocuklarını okutması için çünkü onların okutma imkânı vardı, ama zenginler cehaletin onunda geziyordu. Ziyalı ise bunlarla uğraşmak için yola çıkan bir tiptir. Sonunda şu sözleri söyler. İlimsiz ve eğitimsiz kalan çocuklarımızın sonu budur. Eğer bunları babaları okutsaydı, bu cinayet baba katilliği ile sonuçlanmaz ve böyle de içki içmezlerdi, haksız yere kan dökmezlerdi. Ömür boyu Sibiryaya, sürgüne ve ahrette de cehenneme düşmezlerdi. Eğer bunlar içki içmeseydi, bu dünyada ve ahrette sonsuza kadar çile sıkıntı içerisinde kalmazlardı. Maalesef gerçekte Bay'ı öldüren ve bu gençleri sonsuz azaba </p>	<p> demek ki kulak vermenizi rica ediyorum.) bu sözleri duyduktan sonra Bay'ın uykusu gelir, Hayrullah'ını çağırarak benim yerimi hazırla beni uymam lazım diyerek ama Ziyalı Bay edendi!(ben size, millet için gerekli olan ilimlerden bahsetmek istiyorum; fakat siz benim sözümü dinlemek istemiyor gibisiniz. İkinci defa söylüyorum, kulak verin, bu sözler sizin ve milletin faydasıdır.) Ziyalı nazik davranması ile konuşmasına devam etti. Aslında ben gelişim budur ki yeter ki sizin gibi muhterem zenginler milletin çocuklarını okutmaya gayret etsinler. Çünkü bugün içinde bulunduğumuz zaman yeni başka bir zamandır. Bugün bilgisiz ve mesleksiz halkın zenginliği, yeri-yurdu ve her şeyi günden güne elinden gitti gibi ahlak ve itibarı da kayboluyor, hatta dini zayıflıyor. Bunun için </p>	<p> lazımdır.Günümüzün hayatı ihtiyaçları konusunda vatana ve İslam milletine hizmet etmek düşüncesiyle, Çarlık Rus devletinin idari kadrolarına girerek Müslümanlara faydalı olmak maksadıyla, Rus devletine ortak olmak hata bu yolla okuyan Müslüman çocuklarını Avrupa, Amerika ve İstanbul üniversitelerine eğitim için göndermek gerekir. Hz. Peygamberimiz, “ilim Cin’de de olsa, alınız” demediler mi? Bu işler ancak para ile, sizin gibi büyük zenginlerin himmeti ile olabilir. Mesela Kafkasya, Orenburg ve Kazan Müslümanlarının zenginleri ve gayret sahipleri, ilmi için çok para harcıyorlar ve fakir çocuklarını okutuyorlar, Bay’a bakarak elbette söylediklerimi anlıyorsunuz zengin hazretleri. Bu sözlerden Ziyalı baya alınıyordu. Çünkü bu durum insanların cahilliğinden </p>
--	--	---

<p>mahkûm eden bilgisizliktir. Bizim ocaklarımızı söndüren, yavrularımızı ağlatan, bizi vatansız ve esir eden eğitimsizlik ve cehalettir. Vatansızlık, derbederlik, esaret, fakru zaruret ve biçarelilikler, hepsi bilgisizlik ve eğitimsizliğin tabii bir sonucudur. Dünyada ilerleyen millet, bilgi sayesinde ilerliyor. Esir ve zebun olanlar da bilgisizlikten... Mademki biz eğitimsiz ve balalarımızı okutmuyoruz, böyle kötü olaylar ve tahlilsizlikler de aramızda daim hüküm sürecektir. Bu işlerin yok olması için okumak ve okutmaktan başka çare yoktur. Allah Teala başkalarına daima ibret ve sizlere de sabır versin, Ziyalı böyle milleti ve vatanı için cahil okumayan insanları bu cehaletten kurtarmak için yola çıkan bir tiptir.</p>	<p>Müslümanları okutmaya gayret etmemiz lazımdır. Hâlbuki din-i şerifimiz, her çeşit faydalı ilim okumayı, beşikten mezara kadar bize farz kılmıştır. Bu hüküm, şeriatın hükmüdür. Biz Müslümanlara, bilhassa bu zamanda iki türlü ulema gereklidir. Biri din âlimi, diğeri çağdaş ilimlerin âlimi. Din âlimi imam, hatip, müderris, muallim, kadı ve müftü olarak halkın din ve ahlakla ilgili işlerini idare eder. Bu gruba giren talebelerin evvela Türkistan'da ilmi ve dini eğitim görmeleri, Arapça ve bir az Rusça öğrenmeleri, daha sonra Mekke, Medine, Mısır ve İstanbul'a giderek dini ilimleri bitirmeleri gerekir; işte ancak bu şekilde kâmil molla olabilirler.</p>	<p>kaynaklanıyordu. Mesela şimdi bizim Türkistan halkının kötü bir adeti var, bir kişi Rusça okuyup da Çarlık idaresinde işe girip resmi üniforma giyecek olsa maskara yerine koyarlar. Eğer faytonca veya zanaatkar olarak Avrupalıların eski elbiselerini veya oyuncuların elbiselerini giyecek olsa, hiç kimse bir şey demez. Bu, tam bir kendini bilmezliktir, dünyadan bihaber olmaktır. Bu konuları anlatarak Bay'a Bay ise Ziyalının anlattıklarını uyuyarak dinlemektedir. Konuşmanın sonuna doğru uykuya dalan Bay, horlamaya başlar. Bu vurdumduymazlık karşısında Ziyalı, mendiliyle gözyaşlarını silerken, "İlahi ya Rabbi! İslam ümmetinden ve bilhassa biz Türkistanlılardan merhametini esirgeme!" ... Diyerek Bay'ın evini terk eder.</p>
---	--	---

5.Bölümde, Abdurrauf Fıtrat'ın “Sayyahi Hindi” Eserindeki Cedit – Kadim Fikir Çatışması

Fıtrat Özbek Türklerinin yetiştirdiği Ceditçi devlet adamlarından biridir. Devlet adamlığının yanında bilim, eğitim ve sanatla da yakından ilgilenmiştir. Sovyetler Birliği'nin profesör unvanı verdiği ilk Özbek âlimidir.³¹²

Şair, yazar, mütefekkir, devlet adamı, siyasetçi ve Özbek edebiyatının kurucularından sayılan Buharalı Abdurrauf Fıtrat (1886-1938) çok yönlü bir yazardır. XX.yüzyıl Özbek yazı dili ve edebiyatının kuruluşunda önemli bir yere sahip olan Fıtrat milli uyanış devri Özbek edebiyatının esasçılarından birisidir. Mahmud Hoca Behbudi gibi eğitici ve Cedit hareketine yön verici isimlerin en başta gelenlerinden birisidir.³¹³ Orta Asya Ceditçilik hareketinin tanınmış vekillerinden, yeni Özbek edebiyatının kurucularından, dramaturg, nasır, şair, âlim Asıl adı Abdurrauf Abdurrahimoğlu olan Fıtrat, 1886'da Buhara'da Özbek baba ve Tacik anadan dünyaya geldi.³¹⁴ Ailesi hakkında çok fazla bir bilgimiz yok. Babası Abdurrahimbay sarraflık yapan, okumuş dünyada olup bitenlerden haberdar, ticaretle meşgul biriydi. Osmanlı Devleti, İran ve Kaşgar'a sık sık gittiği bilinmekte. Annesinin adı Bibican (tam adı Nesterin, kısa şekli Nesterbibi) olup, tahminen 1866/67 yılında doğmuştur.³¹⁵ Oğlu Abdurrauf hapsedildiğinde 1937'te o sağdı (Belgelere göre 70 yaşlarında idi). Fıtrat; başlangıç terbiyesini dini mekteplere almış, sonra “Mirarab” medresesine giderek tahsilini tamamlamıştır.³¹⁶ Çağdaşlarının verdiği bilgilere göre o, Buhara'da on sekiz yaşına kadar okudu. Sonra Hacca gitti. Osmanlı Devleti, Hindistan, Arabistan'ı gördü. “Tezkiretü-ş Şuara” (1903-1904) müellifi Nimetulla Muhterem onu “Hacı Molla Abdurrauf” diye tanımaktadır. Merkezi Rusya'nın

³¹²AVCI, Yusuf, “*Fıtrat'ın Hayatı ve ilk Devri Özbekçedeki Dil Bilgisi Terimlerinin Günümüz Özbek Ve Türkiye Türkçesindekilere Karşılık Araştırması*” Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi, Sayı,22.s.7.

³¹³ ÜŞENMEZ, Emek, *Yeni Özbek Edebiyatı*, Birinci Baskı, Ankara, 2013, s. 108.

³¹⁴ERŞAHİN, Seyfettin, *Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Reformu Münazara Ve Hind Seyyahının Kıssası*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s. 30.

³¹⁵KASIMOV, Begali, *Milli Uyanış*, Çeviren, AÇIK, Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.335.

³¹⁶AÇIK, Fatma, *Özbek Edebiyatı*, Ankara, 2007, s.80.

Moskova, Petersburg şehirlerine de gitti.³¹⁷ Fıtrat Ceditçilerin teşvikiyle³¹⁸ zeki ve kabiliyetli gençleri yurt dışında okumayı amaçları arasına alan Cemiyet-i Terbiye-i Etfal tarafından³¹⁹ 1909 yılında hemşerisi ağabey-kardeş Osman Hoca ve Ata Hoca Polathocaevler, Mahzar Mahzum, Burhan Mahzumoğlu ve Mukimbek ile İstanbul'a okumaya gitti. 1937 yılındaki Mahkeme evraklarına göre, Fıtrat İstanbul'da 1909-1913 yılları arasında "Daru'l-muallimin" de okudu. Öğrenci arkadaşlarıyla birlikte "Buhara Tamimi Maarif" cemiyetini kurdu. Bu cemiyet Buharalıların maddi-manevi işbirliği amacıyla kurulmuştur. "Genç Türkler İnkılâbı" sebebiyle şiddetli siyasi mücadelelerin olduğu İstanbul, Fıtrat'ı derinden etkilemiştir. O siyasetle uğraşmaya başlamıştır.³²⁰ İstanbul'da geçen öğrenim hayatı, Fıtrat'ın dünya görüşü ve siyasi düşüncelerinde değişiklikler yaratmıştır. Bu döneme kadar geçen hayatını, hayat hikâyesinde şöyle dile getirmiştir. "Asya'nın en koyu dini merkezlerinden olan Buhara'da doğdum. Müslüman idim. Hatta Buhara'da yeni gelişmeye başlayan Ceditçilere karşı idim. Sonraları onların saflarına geçtim. Onların maslahatları ile İstanbul'a okumaya gittim. Türkiye'de iken Panislamizm hayaline kapıldım. Dini reforma taraftar oldum. Fakat hiçbir vakit tasavvufa meyletmedim. Lakin edebiyat tarihini inceleyen bir öğretmen olduğum için tasavvufu derinlemesine inceledim. Tasavvufun ne kadar zararlı, nasıl zehirli bir iş olduğunu herkesten daha iyi öğrendim. Sonraları hayat beni Pantürkizm fikrine getirdi".³²¹

1909 yılında "Münazara" (Hindistanlı bir Frenk ile Buharalı Hocanın bazı meseleleri hakkında, özellikle usul-i ceditle ilgili fikir alışverişine yer vermekte.) eser İstanbul'da yayımlandı. 1911'de "Sayha" şiir kitabı, 1912'de "Sayyah Hindi" (Beyanat-Seyyah-ı Hindi) basıldı.³²²

1913 yılında Fıtrat Osmanlı Devleti'nden Buhara'ya maarif ve medeni-sosyal düzen hakkındaki yeni fikirleriyle döndü. Fakat bu fikirlerini mutaassıplığın

³¹⁷KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.336.

³¹⁸AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Ankara, 2007.s.80.

³¹⁹ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Reformu Münazara Ve Hind Seyyahının Kıssası**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s.30.

³²⁰KASIMOV, Begali, a.g.e. s.336.

³²¹AÇIK, Fatma, a.g.e. s.80.

³²²KASIMOV, Begali, a.g.e. s.336.

güçlendiği Buhara’da gerçekleştirmesi mümkün görünmüyordu.³²³ Bu sebeple Buhara ve Semerkant’taki edebi, medeni, maarifi, siyasi işlerle uğraşmaya başlamış; 1913 yılının sonu, 1914’le başlarında Ata Hocaev ile birlikte çeşitli şehirlerde yeni mektepler açmakla meşgul olmuştur. 1914 yılında, Buhara’da zamanın büyük bir kısmını Özbek tiyatrosunun kurulması ve işleyişiyle ilgili konulara ayırmıştır.³²⁴ Kısa sürede Buhara Ceditçilik hareketinin önde gelen temsilcilerinden biri haline gelmiştir. Fakat çok geçmeden, 1915 yılında Buhara Ceditçileri arasında fikir ayrılıklar oluşmuştur. yurt dışından okuyup gelen geçlerin hareket alanını eğitim ve medeniyet sahasıyla sınırlı insafa davet ederek amaçlarına erişmeyi düşünenleri de tatmin etmeye başladı. Onlar azalan yardım paraları, çiftçilerin durumunu iyileştirmek, yöntemcilerin kural tanımaz tavırlarına sınır koymak gibi siyasi taleplerde bulunmasını teklif ettiler. Bu talepler geç ceditçilerin çoğu tarafından makul karşılandı. Fakat bu talepler ceditçileri “Eski”-“Yeni”, “sağ-sol” şeklinde ikiye böldü. Sağ kanata Abdulvahid Burhanov, solda Fıtrat başı çekti. Fıtrat’ın fikirleri onun bu dönemde yazdığı ve XX. yüzyılın başlarında Özbek gazeteciliği ve tiyatro sanatının eşsiz örneklerinden olan “Rehber-i Necat” (1915), “Aile” (1915), “Begican” (1916), “Mevlid-i Şerif” (1916), “Ebu Mülim” gibi eserlerine yansımıştır. Aynı zamanda Fıtrat yeni okullar için ders kitapları da yazdı. “Muhtasar İslam Tarihi” (1915), Semerkant, “Oku” (1917, Bakü) bunların delilidir. “Oku”nun birinci sınıflar için olduğu göz önünde tutulursa, müellifin bu işe büyük emek verdiği görülür. Ne yazık ki, mezkûr eserlerin bir kısmı günümüze kadar gelmemiştir. Fakat bu eserlerin çoğu kendi döneminde çok değerli görülmüştür. Feyzullah Hocaev tarafından maddi yönden desteklenen bu kitaplar arasında mesela “Begican” “mevcut düzeni çok sert bir dille tekit eden, eksik noktaların tümünü acımadan gösteren, emirlerin çürük sistemlerini ortaya çıkaran” eserler arasında yer alır.³²⁵

1917 Şubat İnkılâbı’ndan sonra Buhara ceditçilerin sol kanadındaki geçlerin çabasıyla yeni merkez oluşturdu. “Yaş Baharalılar” partisi kuruldu. Onun merkezi komitesi oluşturuldu. Başkan Abdulvahid Burhanov, başkatip Fıtrat, hazineci Osman Hocaev oldu. F. Hocaev ile beş kişi de üye olarak seçildi. Yeni parti Muvakkat

³²³KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.336.

³²⁴AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Ankara, 2007, , s.81.

³²⁵KASIMOV, Begali, a.g.es.337.

Hükümeti'ne tebrik telgrafı ve Rusya-Buhara ilişkilerinden yola çıkarak Emir'i ıslahatlar yapmaya zorlamalarını istediklerini belirten bir müracatname hazırladılar.³²⁶

Çalışmalar boşa gitmedi. Emir ıslahat yapacağına söz verdi. Bazı idareciler değiştirildi. Memleketi “şeriat kanunları” ile idare, faydalı ilimleri geliştirme, hapistekileri çıkarma “hakkında 7 Nisan 1917 tarihinde “ Ferman-ı Ali” ilan edildi. Törene Semerkant terakkiperverlerinden meşhur Mahmut Hoca Behbudi de katıldı. Islahat tebrik etti. Genç Buharalılar ferman-ı nümayiş ile beklemeye karar verdiler. Hıyabanda (Meydanda) binlerce kişi miting düzenledi. Tören Emir sarayın önünde, Registan'da yapıldı. Sayısız kızıl bayrakları, sayıca az olan Fars, Yahudi, Lenzginleri kızdırdı. Emir, sabık Çar hükümetinin Buhara'daki vekilleri Miller ve Şulga'nın öğüdünden faydalandı. Karşı hücumla geçti. Aslı güçleri korumak, Türkistan'dan medet ummak gerekiyordu. Fıtrat iki kişiyle birlikte Taşkent'te gitti. Buhara'da kalanlar faaliyetlerini gizli yürütmeye devam ettiler. Yaş Buharalılar Partisi'nin Muhiddin Mansurov'un başkanlığında Merkezi Komitesi kuruldu. Emir ile görüşmeler yapılmaya başlandı. Fakat görüşmeler sonuç vermedi.³²⁷

1917 yılında Fıtrat Semerkant ceditçilerinin Hürriyet adlı gazetesinde çalışmaya başlamıştır.³²⁸ Önce Merdankul Şahmuhammedzade bu gazetenin muharrirliğini yapmış, 27. Sayısından sonra 87. Sayısına kadar bu görevi Fıtrat üstlenmiştir. Buhbudi, Aczi gibi tanınmış edipler şiir ve makaleleri ile bu gazeteyi desteklemişlerdir.³²⁹ Bu gazetenin 28 Haziran 1917 tarihli sayısında Yurt Kaygusu ana başlığı altında alt başlıklar da ihtiva eden üç nesri şiiri yayımlanmıştır. İlkinin adı Saçma olan Şiirinde Fıtrat, Çar döneminde Türkistan'ın içler acısı durumundan bahsettikten sonra;

“Yok... Yok... Tanrı hakkı için yok!.. Sen güçsüz değilsin, sen kimsesiz değilsin. Bugün yeryüzünde 80 milyon çocuğun var. Bunların damarlarındaki kan Cengizlerin, Timurların kanıdır. Bunların güçleri senin gücündür!..... Ey ulu Turan,

³²⁶KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara,, s.337-338.

³²⁷KASIMOV, Begali, a.g.e. s.338-339.

³²⁸AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Ankara, 2007, s.81.

³²⁹KASIMOV, Begali, a.g.e.s. 338.

arslanlar ülkesi! Sana ne oldu? O, dünyayı titreten arslan yürekli çocukların hani? Niçin sesleri çıkmıyor?.. niçin gittiler? Mücadele meydanlarını yabancılara neden bıraktılar? Sorularıyla mücadele ateşini yakmaya çalışmış ayrıca halkı ümitli olmaya davet etmişti.³³⁰

1917 yılı Fıtrat için kıvanç ve elemle dolu bir yıl oldu. Çar'ın devrilmesi tabii olarak Buhara ve Türkistan'da da özgürlüğe, bağımsızlığa doru bir yöneliş başlatmış gibi oldu. Fakat anlaşıldı ki, bağımsızlığı önce elde etmek, sonra elde tutmak gerekiyor. Bunun için kendini bilen, akıllı, zeki ve fedakâr insanlar lazım. Fıtrat'ın "Hürriyet" sayfalarındaki yazılarında bu konu önemli bir yer tutmaktadır.³³¹

Olaylar şiddetle devam etti. Petrograd'daki Ekim İhtilali'nin üzerinden çok vakit geçmeden, 1. Kasım'da Taşkent'te Rus Bolşevikleri hâkimiyeti ele geçirdiler. 15-22 Kasım'da Ülke Sovyetlerin III. Toplantısı yapıldı. Toplantıda 15 kişiden oluşan Ülke Ali Hâkimiyeti Türkistan XKS'i seçildi. 7 Bolşevik, 8 "Sol" SSR'den ibaret on beş kişinin hepsi Avrupalıydı. 15 Kasım 1917'de Lenin ve Stalin'in imzaladığı "Rusya Halkları Hukukları Deklarasyonu"ndaki; "Milletlerin takdirini kendilerini belirleme hukuku", "Tüm milli ve milli-dini imtiyazlar ve sınırlamaları men etme" hakkındaki beyanat bir tarafa kaldı. Türkistan'ın%98'ini oluşturan 10 milyon Müslüman'ın isteğini, iradesini hiç kimse dikkate almadı. Aksine "Müslümanları ülke âli inkılabı organına dâhil etmek" "namatlıp" görüldü.³³²

Fıtrat, Hürriyet gazetesinin 17 Kasım 1917 tarihindeki 49. Sayısının "Haberler" bölümünde; Petrogard'da V.I. Lenin'in önderliğinde I. İşçi-Çiftçi Sovyet hükümetinin kurulduğunu ve bu hükümetin geleceğine güvensizliğini belirtmektedir. Burada bir taraftan "Rusya'da yeni bir bela ortaya çıktı; Bolşevik belası!" diyerek bu hükümete inançsızlığını ortaya koyarken, öbür yandan 5 Aralık 1917'de Ceditçilerin önderliğinde kurulan "Hokan Muhtariyeti"nin ilanından duyduğu sevinci dile getirmiştir. 1917 Ekim ihtilalinin Özbekistan'da azaltık güneşini alıp geleceğini zannedenler, kısa sürede Bolşeviklerin Özbek halkının ayaklarını eskisinden daha sağlam zincirlediklerini, namusunu ayaklar altında aldıklarını görmüşlerdir. Yeni

³³⁰ AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Ankara, 2007, s.81.

³³¹KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.339.

³³²KASIMOV, Begali, a.g.e.s.339.

diktatörlüğü Özbek halkının siyasi, Fıtrat'ı daha organize bir mücadele ortamının gerekliliği düşüncesine sürüklemiştir. “Çağatay Gurungi” adlı topluluğun kurulması bunun sonucunda olmuştur. 1918'in sonları 1919'un başlarında “Çağatay Gurungi” yasal olarak faaliyet göstermeye başlamıştır. Faal üyeleri arasında Fıtrat'ın ismi ilk sıralardadır.³³³ Bu olaylardan sonra Fıtrat siyasi işlerle uğraşmaktan vazgeçip eğitim işleriyle ilgilenmeye başladı. Aynı yıl önce Hadra'daki mektepte, daha sonra Mayıs Eylül aylarında Türkistan Müslüman Darü-l-Fünnun'un karşısındaki Darü'l Muallim'de dil ve edebiyat dersleri verdi. Fıtrat ve Çolpan ilk defa Taşkent'te 1919 yılında karşılaştılar.³³⁴ 1919- 1920'de Afganistan'ın Taşkent Büyükelçiliği'nde tercümen olarak çalıştı. Buhara'ya ancak Yaş Buharalıların Emiri devirmesinden ve Buhara Halk Cumhuriyeti'ni kurulmasından sonra 1920'de dönebildi. 1922'de Buhara Merkezi Komite üyeliği, Dışişleri Halk Nazarlığı Halk Ekonomi Ali Şurası Yardımcılığı ve Halk Maarif Nazırlığı gibi görevlerde bulundu. Rusya Komünist Partisi Merkezi Komite kâtibi Ya. E. Rudzutak Buhara'daki kurumları teftiş ederken Maarif Nazırlığı'nın sosyalizme geçmek için gayret etmediği gerekçesiyle 12 Haziran 1923'te Fıtrat'ı görevden aldı.³³⁵

1923-1924 yıllarında Fıtrat, Moskova'daki eski Lazarev Namındaki Canlı Şark Dilleri Enstitüsü'nde çalıştı, ilmi işlerle meşgul oldu. Senpetersburg Devlet Üniversitesi'nin Şark Fakültesi'nde Şark Halkları dili, edebiyatı, medeniyeti üzerine dersler verdi, profesör oldu.³³⁶

Şairin “Kim Diyey Seni?”, “Biraz Gül”, “Üzümüne Demiştim”, “Aşkımın Tarihi”, “Güzelim, Vefasız Gülistanım” gibi aşk şiirlerinde mahzunluk, dönemin başına getirdiği üzüntü, ıstırapla dolu elem dikkat çekmekte. Şairin şiirleri milletin başına gelen felaketlerin müellifin kalbinde uyanan nidalarıdır. Sovyet sistemi yerleştikçe özgür düşünmek de zorlaştı. Eski aydınlar, özellikle ceditçiler karalanmaya başladı. Her olay sınıfsal-parti açısından değerlendirmeye başlandı. 1929'da “Kızıl Özbekistan” gazetesinin üçüncü sayısında (13-14-15 Mayıs) C.

³³³ AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Ankara, 2007, s.83.

³³⁴ KASIMOV, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.341.

³³⁵ ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Reformu Münazara Ve Hind Seyyahının Kıssası**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s.31.

³³⁶ KASIMOV, Begali, a.g.e.s.345.

Baybolatov'un "Özbek Edebiyatı'nda Çağataycılık" makalesi yayımlandı. Fıtrat'ın "Özbek Edebiyatı Numuneleri" yazısı münasebetiyle yazılan bu makale başından sonuna kadar yazarını "ifşa etmeye" çaba sarf etmişti. Bunun için o, Marksizm'i inkâr eden, geçmişi idealleştiren, burjuva milliyetçiliği gayesini teşvik etmekle suçlandı. 1930 yılında ise, o, siyasi olarak suçlanmaya başladı. Yazarın "İnkılâp karıştı" olduğu, " her türlü delil" gösterilerek dile getirmeye başlandı. F. Hocaev meseleye karıştı. 1923'teki gibi onu kordu. Yazar Taşkent'te yaşamaya başladı. FEN Komitesinde, Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün İlmî Hadimler Bölümü'nde çalıştı. Meşum 1937 yılına gelindi. 24 Nisan'da ÖZSSR NKVD başkanı Zagvazdin'in verdiği bilgilere göre Devlet Hapsizlik Başkarması (Millî İstihbarat Teşkilatı) 4. Bölüm'ün başkanı DH Leytaneti Agabekov tarafından hapsedildi ve bir buçuk yıllık işkenceden sonra "milliyetçi" "İnkılâp karıştı", "Şura karıştı", " Halk düşmanı", "Vatan haini" gibi suçlamalarla birlikte "Alman, İngiliz, ajanı" olduğu da söylenip SSSR Yüksek Mahkemesi tarafından mahkûm edildi, 4 Ekim 1938'de öldürüldü.³³⁷

5.1 Fıtrat'ın Düşünce Yapısı

Fıtrat, özellikle, XIX-XX. yüzyılda İslam dünyasında gelişen ıslahat hareketinin etkilenmiştir. Özellikle İstanbul'da geçirdiği 1909-1913 yılları yeni ıslahatçı ve inkılâpçı fikirlerle tanışmasına imkân hazırlamıştır. Aşağıda açıklayacağımız gibi, İstanbul'da hemen ayağının tozuyla 1909'da ünlü eseri Münazara'yı yayınlamış, vatanperverlik ruhuyla yazdığı şiirlerini Sayha adıyla ve adeta Münazara'nın devamı mahiyetindeki Beyanat-ı Seyyah-ı Hind (Hind Seyyahının Kıssası) adlı eserini de 1911'de yine İstanbul'da tamamlayıp bastırmıştır.³³⁸

Fıtrat başlangıçta, dünyada meydana gelen sosyal, ekonomik ve siyasi değişimler ve gelişmeler karşısında Müslümanların ezilmeden çağa ayak uydurma mücadelelerinde İslami önemli bir çıkış noktası olarak görmüş, o günlerin söylemiyle "İslam terakkiye mani değildir" inancını 1920'lerin başlarına kadar korumuştur.³³⁹

Fıtrat'ın fikir serüvenini üç döneme ayırmak mümkündür.

³³⁷KASIMOV, Begali, **Millî Uyanış**, Çeviren, AÇIK Fatma, AKM, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.355-56.

³³⁸ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Reformu Münazara Ve Hind Seyyahının Kıssası**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s.32.

³³⁹ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e., 2000, s.33.

1. 1909-1918: Buhara ceditçileri ve Yaş Buharalılar mütefekkeri konumundaki bu dönemde Münazara, Seyyah-ı Hind, Rehber-i Necat ve Aile gibi çalışmalarında daha çok bir İslam ıslahatçı ve milliyetçi olarak Buhara başta olmak üzere Türkistan'ın uyanışı için uğraşmıştır. İstanbul'dan döndükten sonra 1913-1917 yıllarında Orta Asya'da ortaya çıkan büyük siyasi, kültürel ve toplumsal değişikliklerle karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte, Yaş Buharalılar Taşkent Sovyetleri ile ittifak yaparak bir İslam devleti olan Buhara Emirliği'ne savaş açtığına o siyasi anlamda İslama karşı kampta yer almıştır.³⁴⁰
2. 1918-1924: Bolşeviklere inanan Fıtrat, Türkistan'ın geri kalmışlıktan ve İslam dünyasının İngiliz sömürgeci kurtulmasını Bolşevik Rusya ile ittifakta ve sosyalistlere katılmakta gördü. Dünyanın batı sömürgeci kurtuluşunu Şark'ın Rusya ile birlikte hareket etmekte olduğuna inandı. Bu sırada Türkistan'ın kurtuluşu için silaha sarılan Basmacıları tenkit ederken Hokand'da ilan edilen Türkistan Muhtar Hükümeti'ni büyük bir ümit ve sevinçle karşıladı. 1920-1924 yıllarında büyük ümitlerle kurulmasından çaba harcadığı Buhara Halk Cumhuriyeti'nin sosyalizme doğru gidişini yaşadı. Fıtrat'ın 1917 Ekim Devrimi sırasında yenilgiye uğramasının en önemli sebebinin, yaşadığı dönemin şartları, özellikle Markizmin amaçlarını ve ideolojisinin Orta Asyalılar tarafından geç tanınmasından kaynaklandığını düşünüyordu.³⁴¹
3. 1924-1938: Bu yıllarda Fıtrat, Bolşevik Rusya'nın himayesinde Türkistan'ın yeni hayat yolunu kurmasının mümkün olduğuna inandı. Ancak kısa sürede siyasi hayal kırıklığı ve Başarısızlıktan sonra tekrar edebi ve ilmi çalışmalarına dönen Fıtrat, 1924-1938 yıllarında İslamdan sosyalizme, ortadan da ateizme varan bir karanlık macera yaşamıştır. Aslında farkında olsa da olmasa da Türkistan'daki bu büyük değişimin mimarlarından biri olmuştur. Fıtrat'ın fikir hayatında onun en değişmez vasfını milliyetçilik olduğunu görüyoruz. Fıtrat'ın önem verdiği konuların başında eğitim geliyordu. Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası be

³⁴⁰ ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Reformu Münazara Ve Hind Seyyahının Kıssası**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s.34.

³⁴¹ ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e., 2000,s.34.

konudaki tenkit ve tekliflerini yapmıştır. 1921-1923 yıllarında Buhara Halk Maarif Veziri olduğu sırada bu konudaki hassasiyeti göstermiştir. Türkçeyi resmi dil ilan etmiş ve onu eğitim dili yapmıştır. Bu arada yetenekli gençlerden bir kısmını İstanbul, Berlin, Moskova'ya eğitim için göndermiştir. Aynı görevde iken Buhara Şark Darulfunu'un açmak için bir proje hazırlamış, Buhara İlmi Cemiyeti'ni kurmuştur.³⁴²

5.2 Hind Seyyahının Kıssasında Cedit-Kadim Fikir Mücadelesi

Fıtrat, Münazara'dan iki yıl sonra, 1911'da Beyanat-ı Seyyah-ı Hind (Hind Seyyahının Kıssası) adlı eserini İstanbul'da Farsça olarak bastırdı. Önemine binaen, Rus okulları Buhara hakkında bilgilendirmek için A.N. kondrat'ev tarafından Rusçaya tercüme edilen bu eseri Behbudi yayınladı. Ancak Sovyet döneminde yasaklı eserler listesine giren Hind Seyyahının Kıssası, nihayet bağımsızlıktan hemen sonra Özbek Türkçesine çevrilerek yayımlandı.³⁴³

Tıpkı Münazara gibi Hind Seyyahının Kıssası'nın da Türkistan Müslümanlarının uyanışında önemli payı bulunmaktadır. Bu konuda F.Hocayev'in şu kayıtları dikkat çekicidir: "Fıtrat'ın Seyyah-ı Hind adlı eserinin ehemmiyetini burada kaydetmeden geçemeyiz. Sadece Buhara'da değil, onu dışında da bu eser heyecanla ve merakla okundu. Sonra bu kitap Rus diline tercüme edilip basıldı."³⁴⁴

Fıtrat, birinci eserde daha çok eğitim üzerinde dururken, ikincisinde Buhara için topyekün bir ıslahattan söz etmektedir. Ona göre Buhara'yı çökertenler Buharalılardır. Hind Seyyahını incelerken, Fıtrat'ın ülkenin gelecekte çok kaygılı olduğunu görüyoruz. Yazar bu eserde, Buhara halkını ulema, ümera ve fukara olmak üzere üç sınıfa ayırmakta, toplumdaki cemiyetteki güçleri nispettin, kimlerin halkı sömürdüğünü, kimin adaletsizlik, kurbanı olduğu ortaya koymaktadır. Buhara'nın geri kalmasından sorumlu gördüğü halkın soran yöneticileri, bilimsiz ulemayı, mahalli enginleri ve yabancı fabrikatörleri, birbirini aldatan mahalli tüccarı ve kara günün "Takdir-i ilahi" diyerek kabul eden cahil çiftçileri sert bir şekilde

³⁴²ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Reformu Münazara Ve Hind Seyyahının Kıssası**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s.34-35.

³⁴³ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e. s.45.

³⁴⁴ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e.s.46.

tenkit etmektedir. Milletin gururunu korumak, kültürünü, bilimini, zenginliğini, zanaat ve sanatlarını geliştirmek için ıslahata çağırılmaktadır.³⁴⁵

Bu ıslahat eğitim, sağlık, ekonomi ve adliyedeki bozuklukları düzeltme ve dindeki bid'at-hurafelerle savaş olarak ele almaktadır.

Eğitim: Fıtrat ilk olarak eğitim konusunu ele almaktadır. Başlıca eğitim kurumları olan mektep, medrese, karihane ve kütüphaneleri, eğitim-öğretim kadrosunu, öğrencileri, eğitim gelirlerini ve müfredatı incelemektedir. Atalarının eğitim ve bilim için bıraktığı vakıfların parasını yolsuzlukla alan müderrisleri ve diğer eğitim personelini suçlamaktadır. Bu sınıf, vakıf paraları ile de yetinmeyip öğrencileri de maddi ve manevi bakımdan sömürmektedir. Bir zamanlar Avrupa ya bile yol gösteren ulemanın bugün, halkı sömüren orta çağ Hıristiyan ruhanilerine benzediğini ileri sürmektedir. Özellikle beşik ulemalığı sisteminin bilim ve eğitim hayatını çöktüğünü vurgulamaktadır. Bu arada, çok kötü sağlık şartlarında aç, bilaç bir şekilde çağın gerekleri ve gerçeklerinden uzak müfredat ile yaklaşık yirmi yıllarını boş yere harcayan öğrencilerin durumunu gözler önüne sermektedir. Yukarıda değindiğimiz gibi, yazar, eğitim sorunun çözümü için çağın ihtiyaçlarını karşılayabilecek ve Buhara'yı eski şanlı günlerine döndürebilecek olan usul-i cedidi önermektedir.³⁴⁶

Yukarıda değindiğimiz gibi, yazar, eğitim sorunun çözümü için çağın ihtiyaçlarını karşılayabilecek ve Buhara'yı eski şanlı günlerine döndürebilecek olan Usul-i Ceditti öğrenmektedir.

Sağlık: Fıtrat'ın üzerinde durduğu konulardan biri de sağlıktır. Ona göre, Buhara'da halkının sağlım korumak için temel şart olan en önemli problemlerinden olan sağlıkla ilgilenecek sağlık kurumları ve başta doktor olmak üzere, sağlık

³⁴⁵ ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Cedidçilik-Eğitim Reformu Münazara Ve Hind Seyyahının Kıssası**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s.46.

³⁴⁶ ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e. s.46-47.

elemanları bulunmasından yakınmaktadır. En önemlisi bu ülkede henüz bir tıp medresesi/okulu yoktur.³⁴⁷

Seyyah, hastalığı nedeniyle iki Buharalı doktordan yardım ister. Bunlardan biri eski usulde tıp eğitimi almış ve geleneksel yollarla tedavi yapmaktadır. Öte yandan dünyada tıp alanında yapılan yenilikler ve ilerlemelerden habersizdir. Buhara Darüşşifası ve Emir'in baştabibi olan ikinci doktor da tıp bilgisini "babasından miras kalan tıp kitaplarından kendi kendine öğrenmiştir." Fıtrat bu iki doktorun da bilgi ve biçimlenme bakımından doktorluk sıfatını taşımaya haklarını olmadığı kanaatindedir.³⁴⁸

Müslüman doktorlardan bir çare bulamayan Seyyah sonunda bir Rus doktor getirir. Rusya'da yetişen ve Ruslar tarafından buraya gönderilen doktor hastalığın teşhisini ve tedavisini büyük bir ustalıkla yapar. Ancak Buhara halkı bu doktora uzak durmaktadır. Rus doktorun ifadesiyle "Sebepe malum! Ben kâfirim, onlar Müslüman. Kâfir Doktor Müslüman hastaları o saatte öldürür." Hâlbuki Avrupa tıp alanında çok ilerlemiş, başta hıfzıssıhhaya önem vermiş, bunun yanında tıp ve eczacılık okulları açarak halkı sağlık bakımından ileri bir düzeye çıkarmıştır. Yazar, halkın ve Buhara yönetim kadrosuzunu önemli bir kısmının, gayri Müslimlerden tıp eğitimi almak ve onlara tedavi olmak şeriata aykırıdır şeklindeki düşüncelerinin- yanlışlığını ortaya koymak için, Hz. Peygamberi'ni sağlık ve tıba önem verdiğini bu konuda Müslümanları uyarıcı talimatlar verdiğini, bu talimatlardan hareket eden Müslümanların, Yunan klasikleri başta olmak üzere tıba dair eserleri tercüme ettiklerini, bunun yanında çok sayıda gayri Müslim doktoru saraylarında istihdam ettiklerini hatırlatır. Hatta bu hususta "İlim Çin'de de olsa alınız" şakilinde Hz. Peygamber'e atfedilen söze ilginç bir yorum getirir: "Peygamberimizin Çin 'i örnek vermektten amacı elbette fıkıh ve tefsir ilmini tahsil değildir. Çünkü Çin kâfir

³⁴⁷ ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Reformu Münazara Ve Hind Seyyahının Kıssası**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s.46-47.

³⁴⁸ ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e.s.46-47.

ülkesidir. Bu hadiste işaret edilen ilim dünyevi ilim, yani tıp ve sanattır. Bilindiği gibi, dünyevi ilimleri başka din mensuplarından öğrenmek şeriatımıza uygundur. "³⁴⁹

Bu duruma bir çare bulmak için yazar bir teklifte bulunur. Bunun çaresi Müslümanların kendi okullarında kendi doktorlarını yetiştirmeleridir. Söz konusu teklifin en önemli gerekçeleri şunlardır: a. Yanlış olmakla beraber, halk, gayri Müslim olduğu gerekçesi ile yabancı doktordan uzak durmaktadır. b. Halkın bu çekingenliği kırılrsa bile, az bir maaşla, zor şartlarda, yabancı doktorların gelip Buhara' da çalışması mümkün görünmemektedir. c. Dahası, "taşına su ile değirmen dönmez". Öyleyse, ilk adım olarak, masrafları, Emirlik hazinesizine yük olmadan ki zaten hazine bunu karşılayamaz, Buhara Darüşşifası vakıflarından karşılanarak, ilk garpta on tane Buharalı zeki genç Avrupa'nın çeşitli şehirleri ve St. Petersburg'a gönderilmeli çağdaş tıp eğitimi almaları sağlanmalıdır. Bu yol bir kaç kere tekrarlanarak yerli halktan bir çekirdek doktor kadrosu yetiştirilmelidir. Bunlar yurda dönünce, bir yandan, kurulacak Buhara Tıp Medresesi 'nde tıp eğitimini başlatacaklar, diğer yandan halka tıp hizmeti vereceklerdir. Böylece Buhara sağlık sorunlarını kalıcı olarak çözme imkânına kavuşacaktır.³⁵⁰

Ekonomi: Yazarın önemle üzerinde durduğu konulardan biri de ekonomidir. Buhara Emirliği ekonomisini esası olan tarım ve sanayi geleneksel ilkel yöntemlerle yapılmakta, bir başka deyişle, "makine gücü yerine kol gücüne" dayanmakta, bu da ülkeyi geri bırakmaktadır.³⁵¹

Buhara'da yerli sanayi ve zanaat birimleri kol gücüyle çalışmaktadır. Ürünler kalite ve estetik bakımlarından üstün olmakla birlikte, Avrupa'nın makine gücüyle yapılan üretimi karşısında ayakta kalma ve rekabet etme şansı bulunmamaktadır. Zaten, yeni yeni girmeye başlayan Avrupa fabrikaları karşısında yerli üretim gerilemiş durumdadır. Yerli sanayi, kısa süre sonra, rekabet ve direnme gücünü kaybedince sanayiye dayanan ekonomi. Tamamen Avrupalıların eline geçecek Türkistanlıların paraları onların kasasına girecek, Türkistanlılar da geçimlerini ancak

³⁴⁹ ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Reformu Münazara Ve Hind Seyyahının Kıssası**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s.47.

³⁵⁰ ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e. s.47.

³⁵¹ ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e., s.48.

Avrupalı fabrikatörlere hamaklık veya hizmetçilik yaparak sağlayabileceklerdir. Fıtrat'ın sorunun çözünü yönündeki teklifi, Türkistanlıların kısa sürede, bir araya gelerek şirketleşmeleri ve "kol gücünden makine gücüne geçmeleri" yani yerli sanayilerini kurmalarıdır.³⁵²

Tarım da aynı şekildedir. "Tarım aletleri ve usulleri hala Âdem Ata'ninkilerden farksızdır." Tarımın gelişmesi için de Avrupa'da olduğu gibi ziraat mektepleri açılmalı, tohum ıslahı yapılarak ve zararlılarla ilaçlı mücadele edilerek tarım modernleştirilmelidir.³⁵³

Adliye: Buhara'nın en büyük problemlerinden biri de adalet mekanizmasındaki bozukluktur. Fıtrat'a göre, bu sistem, tamamen, rüşvet, yolsuzluk ve adaletsizlik hâkim olmuş, halkın adli kurumlara olan güveni sarsılmıştır.³⁵⁴

Yazar, adliyenin bozulmasına bir örnek olayla açıklık getirmektedir. Kocası tarafından dövülen bir kadın hakkını aramak için kadıhaneye başvurur. Kadı, başlangıçta kocayı suçlu bularak para ve hapsi cezası vereceğini söyler. Bu durumda, çocukları ile aç, açık ve korumasız kalacağını düşünen kadın şikâyetinden vazgeçer. Hatta varını yoğunu satarak ve yüksek oranda faizle borç alarak 2000 Tenge rüşvet hazırlar. Kararında ısrarlı görünen kadı, araya hatırlı kişilerin girmesi ve rüşvet teklifi karşısında görüşünü değiştirerek kocayı tahliye eder.³⁵⁵

Bu ve benzeri olayların da gösterdiği gibi, din ve kurumları kadılar tarafından kötüye kullanılmakta ve yaygınlaşan adaletsizlik Buhara'nın günlük sosyal ve ekonomik hayatını olumsuz yönde etkilemektedir.³⁵⁶

Bid'at ve Hurafeler: Yazara göre Buhara'yı batıran sebeplerinden biri de yaygınlaşan bidat ve hurafelerdir. Yüzyıllar içinde, yeni gelişmeler karşısında özgün fikirler üretemeyen ulema gerçek dini bilgi ve anlayışın yerini bid'at ve hurafelere bırakmıştır. Hatta mesela, Fıtrat'a göre, Bahuddin Nakşibendî'nin mezarında halkın

³⁵² ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Reformu Münazara Ve Hind Seyyahının Kıssası**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s.47.

³⁵³ ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e. 2000, s.47.

³⁵⁴ ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e. 2000, s.48.

³⁵⁵ ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e. 2000, s.48.

³⁵⁶ ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e. s.48-49.

yaptıklarının çoğu putperestliği çağrıştırmakta, ulema ise bunlara karşı çıkmak yerine dini göstererek kendi çıkarları için kullanmaya çalışmaktadır.³⁵⁷

Bazı ulema bu gayri İslami tutumu, mevzu hadis ve rivayetlerle İslamileştirme yoluna gitmişlerdir. Dini düşüncüyü asıl kaynaklarına dayandırma yerine, üstatlarından gelen kavilleri esas kabul etmeye başlamışlardır. Bu duruma, Fıtrat şöyle karşı çıkmaktadır: "Siz de bilirsiniz ki pek çok hadis vardır. Fakat onların tamamı Hz. Peygamber'in hadisi değildir. Çoğu uydurmadır. İmam Muhammed b. İsmail Buhari Sahih-i Buhari 'yi meydana getirmek için 600.000 hadisi toplamış, ancak onların içinden 9200 'ünü sahih olarak ayırıp kitabına almıştır. Bu kitaptaki hadislerin de 3000'i asıldır. Yine bir başka rivayete göre, İmam Buhari 600.000 hadisten 6000'ini seçmiştir. Burada önemli bir nokta var. İmam Buhari h. 256'da vefat etti. Bilindiği gibi, Peygamber zamanından başlayıp İmam Buhari dönemine kadar 600.000'e yakın uydurma hadis ortaya çıkmış. Kim bilir, İmam Buhari'den günümüze kadar geçen 1070 yıl içinde kaç milyonlarca hadis uyduruldu? Bu nedenle üstaddan duymakla bir hadis sahih oluvermez. ³⁵⁸

³⁵⁷ ERŞAHİN, Seyfettin, **Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Reformu Münazara Ve Hind Seyyahının Kıssası**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s.48-49.

³⁵⁸ ERŞAHİN, Seyfettin, a.g.e. s.49.

6. Bölümde, Abdülhamid Çolpan'ın “Keçe ve Kündüz” Eserindeki Cedit-Kadim Mücadelesi ve Onun Evrimi Meselelerinin İfade Edilişi

Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan

XX. yüzyıl Özbek şiirinin en milli şairi Çolpan'dır.³⁵⁹ Modern Özbek edebiyatını oluşumuna ve kuruluşuna en çok katkı veren şair ve yazarlarından birisi de kuşkusuz Abdülhamid Çolpan'dır.³⁶⁰ Çolpan parlak bir zekaya, derin bir kültüre, büyük bir ufka sahiptir. Birçok problemle boğuşan 20. yüzyılın başlarındaki Türkistan'da, üstelik ihtilal çalkantılarının cemiyette meydana getirdiği büyük depremlerin yaşandığı bir zamanda Çolpan gibi üstün bir şairin, ufuklu bir münevverin yetişmiş olması hayranlık uyandıracak bir hadisedir.³⁶¹ 1897 yılında Andican şehrinde doğdu.³⁶² Onun doğduğu ve yaşadığı yıllar, bugünkü Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ı içine alan bütün Batı Türkistan'ın Rusya tarafından işgal altında tutulduğu döneme tesadüf etmektedir.³⁶³ Babası Süleymankul Molla Muhammed Yunusoğlu, Çiftçilik ticaretle uğraşan bir münevver bir şahsiyettir. Süleymankul'un sanat ve edebiyatla ilgilendiğini hatta “Resva” adıyla şiirler yazıp bir Devan oluşturduğu da bilinmektedir.³⁶⁴ Annesi Ayşe Hanım okuma-yazması olmasa da zeki ve sözlü halk edebiyatını iyi bilen biriydi.³⁶⁵ Zengin münevver babasının, kapısı yazar ve sanatçılara daim açık olan konak gibi evi, ilerde yeni Özbek şiirinin kurucusu ve en büyük şairi mertebesini alacak olan Çolpan için son derece müsait bir atmosferdi. Süleymankul, Türkistan'da gittikçe güçlenen Cedetçi hareketinin tesiriyle oğlunun çok iyi eğitim yapmasını istedi. Çolpan, ilk tahsilini Endican ve Taşkent medreselerinde gördü. Çok iyi bir medrese tahsili aldığı, mükemmel olarak öğrendiği Arapça ve Farsçadan anlaşılmaktadır. Bu

³⁵⁹ Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 15, Özbek Edebiyatı, cilt, II. Hazırlayan (Tahir Kahhar), Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s.272.

³⁶⁰ ÜŞENMEZ, Emek, **Yeni Özbek Edebiyatı**, Birinci Baskı, Ankara, 2013, s.127.

³⁶¹ ÖZBAY, Hüseyin, ÖZBAY Hüseyin, **Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın şiirleri: metin, aktarma, inceleme**, TKAED: 133, Ankara 1993, s.15.

³⁶² AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Ankara, 2007, s.109.

³⁶³ KARAKAŞ, Şuayip, **TÜRKİSTAN'DA İLK TİYATRO FAALİYETLERİ VE PEDERKÜŞ PİYESİ**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü, s.165.

http://journals.manas.kg/mjsr/oldarchives/Vol01_Issue02_2001/212.pdf.

³⁶⁴ ÖZBAY, Hüseyin, a.g.e. s.12-13.

³⁶⁵ AÇIK, Fatma, a.g.e. s.109.

ilk tahsil onun; Fuzuli, Nevai, Mevlana, Sadi, Hafiz, Hayyam gibi klasikleri okuyup tanınmasını sağladı. Çolpan, tahsiline Endicandaki Rus okulunda devam etti. Rusçayı ve daha sonra İngilizceyi öğrendi. Rus ve Batı edebiyatlarının klasik ve modern yazılarını okuyup tanıdı. Bu dillere, onlardan tercüme yapacak derecede vakıf oldu. Böylece Çolpan genç yaşta Doğu ve Batı kültürlerini, onlardan kaynaklarından, sağlam şekilde öğrenmiş oldu. Zeki, yetenekli ve çalışkan Çolpan, Türkiye Türkçesini de öğrenmiş, yenileme devri Türk edebiyatçıları takip edip okumaya başlamıştır.³⁶⁶

1918’de Abdurauf Fitrat tarafından kurulan “Çağatay Gürüngü’üdlü yazarlar teşkilatı devrin bütün önemli yazar ve şairlerini olduğu gibi Çolpan’ı da yönlendirip beslemiş, Ceditçi hareketini entellektül merkezi olmuştur.³⁶⁷

Ceditçi fikirlerin ve yenileşme cereyanının Abdülhamid’in üzerinde tesiri olur. Şiir ve yazıları 1914 yılında yayımlanmaya başlayan Abdülhamid, ilk yazı ve şiirlerinde farklı mahlaslar kullansa da edebiyat âlemine “Çoban yıldızı” anlamına gelen “Çolpan” ismiyle girer ve şöhret bulur. Buhara’da Fitrat hükümetinde görev yapan Çolpan’ın asıl edebî faaliyeti 1920’lerde başlar. Neşrettiği şiirlerdeki millî sembolizm, yepyeni lirik duyuş tarzı ve üslubuyla devrin yazar, şair ve eleştirmenlerinde büyük ilgi uyandırmasının yanı sıra bu şiirlerindeki lirik ve sembolik eda, proleter edebiyatı taraftarlarının ve bir kısım Marksist eleştirmenin eleştiri oklarını üzerine çeker. Çolpan, “millî burjuvaziye hizmet etmek, milliyetçilik yapmak ve Sovyet sisteminin taraftarı olmamak”la suçlanır.³⁶⁸

“Sada-i Taşkent’te yazmaya başladı. 18 Nisan 1914 tarihinde on beş yaşındayken ilk şiiri “Türkistanlı Karındaşlarımıza” “Abdülhamid” imzasıyla” ve 24 Ekim’de ikinci şiiri “Marifperver Babamız Muhterem İsmail Gaspıralı Hazretleri Hakkında Ta’ziyanamemiz” ismiyle yayımlandı. Daha sonraki dönemlerde “Çolpan” “Kalender” “Mirzakalender” “Andicanlık” gibi mahlasları kullandı.³⁶⁹

³⁶⁶ ÖZBAY, Hüseyin, ÖZBAY Hüseyin, **Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın şiirleri: metin, aktarma, inceleme**, TKAED: 133, Ankara 1993.s.12-13.

³⁶⁷ ÖZBAY Hüseyin, a.g.e. s.12-13.

³⁶⁸ KARAKAŞ, Şuayip, **Yeni Özbek şiirinin kurucusu ve en büyük şairi, tiyatro yazarı, tiyatro eleştirmeni, çevirmen, hikâye ve roman yazarı**,

³⁶⁹ AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Ankara, 2007, s.109.

1917-1918 yılları arasında Başkurdistan'da hükümet mahkemesinde kâtip olarak çalıştı.³⁷⁰ Bu arada Kokand (Hokand) şehrinde toplanan istiklal kurultayına katılmıştır. Kokand'ın Kızıl ordu tarafından topa tutulmasından sonra yaralananların tedavisi için Kızılay hastanesinde gönüllü olarak çalışmıştır.³⁷¹

1922'de Taşkent'te neşredilen Özbek Yaş Şairleri (Özbek Genç şairleri) antolojisinde yer alan "Güzel" adlı bu şiir, Çolpan'ın en güzel eserlerinden biridir. Şairin o zaman 22 yaşında olduğu düşünülürse sanat gücü ve erken olduğu daha iyi anlaşılacaktır. 1920'de yazdığı klasik tarzdaki "Kalandar İşki lirik ve pastoral duyguların zirveleri olarak dikkat çeken "Portena", "Tabiatke" , "Zerefşan" gibi şiirler de Çolpan'ın erken olguluğunu gösteren örneklerdir.³⁷²

Çolpan'ın asıl edebi faaliyeti 1920'lerde başlar. 1920-1926 arasında yeni Özbek edebiyatının mükemmel şiirlerini yazar. İlk şiirleri Özbek Yaş Şairleri antolojisinde yer alır. 14 adet olup 1920 ve 1921 tarihlerini taşıyan bu şiirlerdeki yepyeni tabii ve lirik duyuş tarzı ve büyüleyici üslubuyla devrin yazar, şair ve münekkitlerinde büyük alaka uyandırır. Bu ve 1926 yılına kadar yazmış olup "Oyganış" (Taşkent 1922), "Bulaklar" (Taşkent 1924) ve "Tang Sırları" (Taşkent 1926) adlı kitaplarıyla neşrettiği 119 şiir, milli sembolizmin güçlü örnekleri olarak da dikkat çeker.³⁷³

Elworth'a göre Çolpan'ın bu şiirlerindeki lirik ve sembolik eda, proleter edebiyatı taraftarları ve bir kısım Marksist münekkidin husumetini üzerine çeker. Çolpan milli burjuvaziye hizmet etmek, milletçilik (Milliyetçilik) yamak ve Sovyet sistemine yüz vermemekle suçlanır.³⁷⁴

"Sada-i Türkistan" gazetesinin 1914 yılı onbeşinci sayısında Çolpan'ın "Edebiyat Nedir" isimli makalesi yayımlandı. Bu makalede; " Edebiyat her milletin hisli gönül tarihinin en karanlık odalarında hayatın gidişatına göre her tür şekil ve

³⁷⁰ AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Ankara, 2007, s.109.

³⁷¹ ÖZBAY, Hüseyin, ÖZBAY Hüseyin, **Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın şiirleri: metin, aktarma, inceleme**, TKAED: 133, Ankara 1993,s.13.

³⁷² ÖZBAY, Hüseyin,a.g.e s. 13-14.

³⁷³ ÖZBAY, Hüseyin, a.g.e. s.14.

³⁷⁴ ÖZBAY, Hüseyin, a.g.e. s. 16.

renk yetişen feyizli dil ile takdir edilmeyen bir güldür. Yaşadığımız muhit içerisinde onun dalgası, insanın her tür yaşamına bakıp değişir.³⁷⁵

Çolpan 14 Temmuz 1937'de hapsedildi ve 14 Ekim 1938'de idam edildi.³⁷⁶ Şairin kaderiyle ilgili kimseye bilgi verilmez. Öyleki kız kardeşi ve hanımı, şairin öldürülmesinden uzun yıllar sonra birer dilekçe vererek Çolpan hakkında bilgi istemektedirler. Bu konuda Karşibay şunları söylüyor. “Şair aklandığı tarihe kadar hakkında en yakınlarına bile malumat verilmiyordu. İçeride sözün dışarı çıkmadığı zamanlardı. Çıksa da başka türlü çıkardı.³⁷⁷

³⁷⁵ ÇOLPAN, Abdülhamid, Adabiyot **nadir?** «Sadoi Turkiston» gazetasining 1914 yil 4 iyun sonida bosilgan, s.1.

³⁷⁶ AÇIK, Fatma, **Özbek Edebiyatı**, Ankara, 2007, s.113.

³⁷⁷ ÖZBAY, Hüseyin, ÖZBAY Hüseyin, **Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın şiirleri: metin, aktarma, inceleme**, TKAED: 133, Ankara 1993. 19.20.

6.1 Gece ve Gündüz Romanında Kadimci Portresi Ekberali Binbaşı³⁷⁸

Görünümü	Davranışı	Nutku
<p>Romanda kadimci olarak gösterilen Ekberali Binbaşı'dır. Aslında bir çiftçidir. Binbaşı'yı Binbaşı yapan Miryakuptur. Binbaşı Abdülsamet, Binbaşı'nın evine bir çuval kavun rüşvet olarak gönderip hemen ardından ellibaşı olmuştu. Binbaşılık seçimleri yaklaşırken Ekberali de değişen bir şey olmaz, çünkü okula gitmeyen okumayan bir cahildir. Eğer Ekberali'ye kalırsa hayatta böyle bir şey aklına bile gelmezdi. Çünkü Binbaşılık onun aklından bile geçmezken bunu Miryakup aklına soktu. Miryakup okula gitmemiş, gazetelerden bile haberi olmayan biridir. Ama inanılmaz zekâsı ve çat pat Rusçasıyla ticaret yapan ellinden her şey gelen biridir. Ona köylüler</p>	<p>Kendii işlerini yapmayan biri olup yanında çalışan biri vardı; Miryakup. Binbaşı'nın her işinden sorumlu olan bu gençtir. Binbaşı ise bütün gün kadınlarla ilgilenen, sabah akşam uyuyan, üç karısı olmasına rağmen yeniden evlenmek isteyen, onun tüm bu işlerini de yapan kişi yine Miryakup'tur. Miryakup bazı işler için şehre gittiği zaman Binbaşın'nın başına neler geliyordu, avukatlar tarafından yazılan yanlış yazılar ve gelen insanlar soru sorduğu zaman ben bilmiyorum diye verdiği cevaplar, bunların hepsi cahilliğidir. Cahillik belki de birçok hastalıktan daha tehlikelidir. Çoğu hastalığın tedavisi vardır da cahilliğin tedavisi bulunmaz. Çünkü Ekberali bir cahilin tekidir,</p>	<p>Konuşması da doğru düzgün değil her zaman ağzından kötü şeyler çıkan biridir. Ceditciler tarafından haftada iki sefer bin bir güçlkle çıkarılmakta olan gazetede Binbaşı hakkında olumsuz şeyler yazılmıştır. Milletın mutlak hâkimi olan Ekber Ali Binbaşı, bütün ülkedeki Cedit okullarını kapatıp öğretmenlere hakkını vermeden başından def eder. Üç ay boyunca hizmetlerine devam eden okul milletimizin çocuklarına doğruyu yanlış göstermekte muvaffak olmuştu. Binbaşı'nın kendisi ise her sene evlenmekten, eş yenilemekten milletinin derdini dinlemeye vakit bulamıyordu... Üç eşinin üstüne dördüncüsünü hatta beş, altı, yedincisini almaktan rahatsız olmuyordu. Ayrıca Ekberali</p>

³⁷⁸ Çolpan, Abdulhamid Süleyman oğlu, **Keça ve Kündüz**, Şark, Taşkent, 2000, s. 51-52.

<p>“düzenbaz” unvanını vermişlerdir. Herkes bilir ki Miryakup’un el attığı her iş, mutlaka sonuçlanır. Nereden para bulacağını bilir. Bunu da düşünüp Ekberali’yi seçim adayı yapar, çünkü eğer Ekberali Binbaşılığı kazanırsa her şey Miryakup’un elline geçecek çünkü Ekberali tam bir cahil içki ve kadın düşkünüdür. Bunları düşünerek bütün köydeki insanlara rüşvet vermeye başlar. Rüşvet ile Ekberali’yi Binbaşı yapar ve Çolpan romanda şöyle tasvir ediyor.“ Ekberali Binbaşı tek başına kaldığı zaman kendi vicdanı ile Miryakup’un yaptığı iyiliği aklına getirir ve onun yaptığı bu iyiliği çok vicdanlı bulur.”.</p> <p>Ekberali Binbaşı ise Kadınlara düşkün ve içki içen parayı seven, okumayan, rezillik, alçaklık ve adaletsizliği ile ön plana çıkan birisidir. Her sene bir evlilik yapan,</p>	<p>öğrenmek yerine bilgisizliği en büyük bilgizannediyordu tartışmaya girdiğiniz zamanlarda cahil insanların ses tonları her zaman daha yüksektir, bilgisi yüksek olmayınca daha fazla bağırarak kapatmaya çalışır, tartışma uzadıkça uzar. Çünkü Binbaşı’nın böyle bir davranışı vardı insanların karşısında o yüzden Miryakup böyle şeyleri hep düzeltmeye çalışırdı.</p> <p>Binbaşı üç eşli biri ama eşleri ile davranışı baya farklı olup, eşlerini çağırdığı zaman gel buraya der. Üç eşler de Binbaşı’ya doğru gelmeye başlar, sonra biriniz gelin ahlaksızlar diğerleriniz defolun gidin diyerek onları yanından kovardı. Eşlerinin ismini bile söylemeyen, her zaman eşleri için ağzından çıkan laf fitne.</p> <p>Hakimcan Binbaşı söyler Miryakup’tan mektup gelmiş, kim</p>	<p>Binbaşı önceden “Usul-i Cedit” mekteplerinden birini kapatmıştı. Karşısında çay yapmakta olan Hakimcan bu gazeteyi getirdiğinde pişman olmuştu. Çünkü birkaç sene ona kâtiplik yapmış, onun öfkeli hallerine çok şahit olmuş olsa da bugün bu yazı için onun bu kadar öfkeli olmasına şaşırılmıştı. Binbaşı o kadar öfkeliydi ki kâtibin getirdiği çayı unuttu, çay bir yudum içilmeden buz gibi olmuştu. Hakimcan onun önünden soğuyan çayını almaya bile korkuyordu, çaydanlıktaki çay bile soğumuştur. Hakimcan’ın iki gözü Binbaşı’nın kırmızı yüzüne, pençe gibi güçlü elleri arasına aldığı gazeteye dehşetle bakıyordu.. Kapıcı Mirşab’a: “Şikayet için gelen insanları içeriye almayacaksın, çünkü şimdi Binbaşı’nın morali bozuk.” deyip Mirzababa tarafından kapıcıya emir verildi, Miryakup’tan başka</p>
--	---	---

<p>insanlara iyi davranmayan, ceditçilere karşı çıkan ve ceditçi okullarında çalışan öğretmenlere para vermeyen, öğretmenleri kovdurup kendinden başka bir güç tanımayan, ceditçi okulları kapatmaya çalışan bir tiptir. Ekberali Binbaşı romanda görünüş olarak şöyle tasvir edilir: “... Belinde gümüş saplı kılıç, üstünde altın işlemeli çapanı olmasa, hiç kimse onun devlet erbabı olduğunu anlamazdı. Günlük kıyafetleri içinde görenler, ya sıradan bir köylü ağası ya Yettisuv ile alakası olan bir koyun taciri ya da yaylacılarla işi olan deveci diye düşünürdü...” Fiziki portresi bu kadar çirkin çizilen binbaşının ahlakî yapısı da görüntüsünden aşağı kalmaz. Para canlısı, alkolik, kadın düşkünü, dinden imandan uzak, becerebileceği herhangi bir önlemlerle engelleyemediği fikir ve eylemler karşısında</p>	<p>getirmiş başka mektuplarla şehirden geldi. Ne demiş? Oku bakalım, Hakimcan okumaya devam eder. Uzaktan selamlar saygılar bütün aileye, Binbaşı geç bunları, sonra Kırım’ın dağları ve denizleri hakkında kaç haksızlık, geç geç,.... “ekmek bulamadan ölsün!” ne geleceğini söylemiş mi? Hayır diye cevap verdi Hakimcan. Hakimcan mektubu kendi sessizce okumaya başladı.</p> <p>O Rus şerefsizi hakkında bir şey yok mu? Hayır ama bir yerinde güzel bir şey varda söylemeye layık,</p> <p>Benim zeki aklım yerinde olmamış zaman yok... Benim evim yandı burada! Geç geç!,</p> <p>Burada iyi bir söz var. “ eğer ince bir iş olursa, ve o ince iş Hakim Töre ile olursa oda tez konuşmak isterse hepsi işler Zununbay arkalı Nayib Töre’nin abisine</p>	<p>kimseye içeriye girme izni yoktu. Dikilip durmaktan Mirzababa’nın, oturduğu gibi kalmaktan Hakimcan’ın beli ağrımıştı. Binbaşı durup durup gazeteyi açıyor bir o tarafına bir bu tarafına bakarak pençe gibi güçlü elleri buruşturuyor, çabuk çabuk kapıya bakıp: “Miryakup’ten haber yok mu?” diye soruyordu. Binbaşı bu sorunca Mirzababa hemen dışarıya çıkıyor, birazdan içeriye girip “hayır” diyemeyerek korkudan susup kalıyordu... Nihayet, Binbaşı elindeki gazeteyi bir köşeye atarak yerinden kalktı. “Miryakup nerede diyorum, Miryakup? diye bağırdı. Bunun üzerine Mirzababa: “Hem atı ayarlayıp evine gidip geleyim mi? Ya da şehre gidip geleyim mi?” diye sordu. “Şimdi mi aklına geldi köpek oğlu!..” diye bağırdı Binbaşı. Sonra öfkeli adımlarla içeriye gitti. İçeriden bile sesleri</p>
--	---	--

<p>telaşı büyüktür. Cahil cesurdur. Olması gereken, ama işine gelmeyen teamüller kendisine iletildiğinde, ona çabucak karşı çıkar ve birden reddeder. Çünkü onu benlik kuşatmış ve ona egemen olmuştur. Tabiri caizse ona bir yular takmış, onu istediği mecraya doğru sürüklemektedir.</p> <p>Cahil ama Çar hükümeti yetkililerinin gözdesi! Usulsüz işlerine ve yer yer köylülerin baş kaldırmasına rağmen yerini muhafaza etmesinin tek nedeni; Rusların, Sartlar vasıtasıyla sömürgeci siyasetlerini sürdürmek istemeleridir. Ekberali Binbaşının dirisi beş para etmez iken ölüsünden nasıl faydalanıldığı da önemli bir noktadır.</p>	<p>söylensin, eğer her türlü zor işler hem olursa kolaylıkla sona erecek”.</p> <p>Binbaşı bu sözleri duyduktan sonra bu bana gerekti tekrar oku! Tabi, adresi var mı yok mu? Adresi var. Hadi çabuk ol telgraf gönder. Çabuk gelirsin olur mu, sor okudun mu? Tamam Binbaşım. Bana bakın efendim. Mektubun başında yanlış bir kaç söz var siz dinlemeden geçtiniz. Ee ee nedir, bunları dinleyin: “ selam saygı ile bizim büyük koruyucumuz atamız, milletin atası ve ilerici Molla Ekberali Binbaşı Efendi hazretleri çok selamdan sonra hepsi açık bildiğiniz gibi... vb..” nasıl bir bela deli olmuş mu? Hayır, bildiğiniz anlamsız sözler... Bu sözlerin hepsi Ceditçilerin sözleridir. Abdüsamet Binbaşı’ya Semerkand’dan bir Ceditin ‘Mollah’ yazdığı yazını görmüştüm. Aynı yazıda ise ilerici millet babası böyle sözler vardı. Bu ne demek yani? Hakimcan’ın canı cevap vermek istemiyordu, bu konularda çünkü Binbaşı baya kötü olmuştu. Ben Abdüsametle birlik görmüştüm Miryakubu sonu bu oldu.</p> <p>Ben Türk falan tanımam bu sözlerinden belli olur ki Binbaşı bir</p>	<p>duyuluyordu.</p> <p>Bu halinin nedenini soran hanımına: “Gazeteyi okuyabilsen anlardın, bu gazeteyi yazan şerefsiz istese sizi üçünüzü de ona verirdim ”diye bağırdı Binbaşı. O anda kapı açıldı, Miryakub içeriye girdi. Kapı açılır açılmaz Binbaşı kapıya doğru koşmuştu. Miryakup, Binbaşı’ya elindeki gazeteyi göstererek: “Gazeteye çıkmışsınız.” dedi. Aslında Miryakup ceditçileri seven birisi idi. Selamsız sabahsız arabasından iner inmez gazeteyi Binbaşı’ya göstermişti. Ekberali Binbaş: “Allah canını alsın! Gazete senin başını yesin!” diyerek gazeteyi Miryakub’un yüzüne fırlattı.</p> <p>Bu durumlardan sonra Binbaşı Miryakup’tan bu işin bir çaresini bulmak, gazetede yazılan olumsuz şeylerin yayılmasını önlemek için bir yol bulmasını istedi. Miryakup</p>
---	--	---

	<p>cahil ve kendinden bile nefret eden biri olmuş çünkü onun yanında sadece yardım eden Miryakup'tu.</p> <p>Miryakup'un hakkında duyduktan sonra sadece içki içip önüne gelen herkese küfür edip sonu kendi yeni evlenen Zebi'den bile nefret etmeye başladı çünkü cahil insan ilme ve düşünmeye karşıdır. Arzu ve hevesi onun akıl ve tefekkürünü köreltmıştır. İlimden ve düşünceden köşe bucak kaçmaktadır. Cahil kolaycıdır. Tefekküründeki yozlaşmadan ötürü her sonuca kolay ulaşmak çabasıdadır. Dolayısıyla slogancı ve şabloncudur. Kendine yön veren esaslar için sınırlı sayıda slogan ve şablon oluşturmuş olup, bunlara uygun düşmeyen her fikri ve davranışı mahkûm etmektedir. Cahil hoşgörüsüzdür. Kendi fikri ve zikrine aykırı her karşının yanlış olduğunu</p>	<p>çok zeki ve düşünceli biri olduğu için hemen bir çare olarak başka bir gazetede Binbaşı lehine yazılar yazdırabileceklerini söyledi. Böylece onlar da ceditçileri ve muallimleri hedef tahtasına koymuş olacaktı. İki hafta sonra Miryakup hükümet yanlısı bir gazetede Ekberali'nin ne kadar dürüst, vatansever ve mücadeleci olduğu yönünde bir haber çıkarmıştır.</p> <p>“Kıymetli gazete yazarına selamdan sonra arz ederim ki, Ceditçilik adına şehirlerde çıkarılan gazetede Ekber Ali Binbaşı hakkında şahsına layık olmayan ifadeler ile bir haber yayınlandı. Bu husustaki işin gerçek yüzünü ben size söyleyeyim. Ekber Ali Binbaşı on dört yıldan beri padişahımızın büyük devletine sadakatle hizmette bulunup bunca zaman boyunca hiç serzenişte bulunmamışlardır. Ekberali Binbaşı'dan zengine, fakire,</p>
--	---	--

	<p>ve yok edilmesi gerektiğine inanır. Kendisine alternatif olanlara tahammülü yoktur. Cahil yaftacıdır. Başka usullerle yok edemediği rakibine yakıştıracığı yaftalar icat etmede üzerine yoktur. Karşısındakini dinler görünürken bile, aslında onu ne ile itham edeceğini, hangi yaftalarla taltif edeceğini kurmaktadır.</p> <p>Cahil iftiracıdır. Rakibi bildiğine iftira ederken tek endişesi maddi müeyyide ve tehlikelerdir. İlahi muhasebe yönünden bir endişesi yoktur. Cahil telaşlıdır. Sadece Binbaşı'nın bir Miryakup'u vardı, onu hakkında ondan gelen mektup'tan sonra her gün içki içmeye ve her zamanki gibi bağırıp çağırmaya başlayıp her zaman uyuyup gün geçirmeye başlamıştı. Bu cahilliğinden sonucu karısının elinden ölümü</p>	<p>şehirliye, köylüye zarar gelmemiştir. Ve belki hepsi Ekberali Binbaşı'ya dua içindedirler. Eğer o ahlaksız, eğitimsiz biri olsaydı hepsi fukaranın nazarında düşük ve hor görülürdü. Ekberali Binbaşı fakirlere, yardım eden her zaman düşküne el uzatmış Ceditçilerin ithamları ile hiçbir ilgisi olmayan kıymetli bir insandır.”</p> <p>Bu olaylardan sonra Miryakup ve Binbaşı şehre giderler, Binbaşı ile bir hotelde kalırlar ve Miryakup işleri halletmek için dışarı çıkar. Döndüğünde beraberinde iki Rus kadın getirir. Miryakup Rus kızla Rusya'ya gitmeye karar verir ama bu durumdan Binbaşı'nın haberi yoktur. İki gün sonra Binbaşı'yı eve gönderir, Miryakup ise Rus kızını da alıp trenle yola çıkar, yolda bir ceditçi ile tanışıp cedit olur.</p>
--	--	--

	geldi.	
--	--------	--

6.1.1 Gece ve Gündüz Romanında Rezzak Sufi Kadimci Portresi

Görünümü	Davranışı	Nutku
Rezzak Sufi ise cehaletin temsilcisi olarak hareket eder. Karısı ve kızları fitneciler gibi davranır. Karısı Kurbanbibi ve kızları Zebi'ye karşı sürekli aşağılama ve dışlama ile yaklaşır. Sofi ise 60-65 yaşlarında tam bir kadın düşmanıdır. Bugüne kadar hiçbir kadının sözüne ve düşüncesine itibar etmemiştir. Rezzak Sofi kadın ve kızların bulunduğu ortamlarda hiç konuşmaz, dilin her daim Allah'ın adını zikretmesi gerektiğini ifade eder. “ bu	Rezzak Sufi adından da anlaşılacağı üzere tam bir kaba Sufidir. Konuşmalarında hep ayet, hadis ve benzeri ifadeler kullansa da uygulamada bunlara çok uzaktır. Misvakını yanından hiç eksik etmez. Hanımına her zaman “ Fitne” diye hitap eder ve her fırsatında onu tersler. Onun gözünde kadın fikri değeri olmayan, itibarsız ve hordur. Türkistan'da bir adet gereği koca eşini kendi adıyla kızının adı ile çağırır. Ve hem kız hemde hatun “buyur” dese; koca büyük olanını (hanımı kastederek) çağırdım der. Fakat Rezzak Sufi kendi hanımı “ Fitne” diye çağırmaktadır. Sözde mümin olan bu kişi bu ameli işlemekten dahi	Rezzak Sufi yaz kış uyur. Uyumak onun vazgeçmediği tek şeydir. Ne iş yaptığı, mesleği, işi belli değildir. Fakat evinde ekmeği aşı tamamdır. İştan Baba adlı bir mollaya itibar eder. Bir de onun köyde yaşamakta olan abisi vardır. Abisi senenin belli günleri gelip kendisinde kalır. Son gelişinde Rezzak Sufi'yi köye götürme niyetinde olduğunu söyler. Kalan mirası paylaşıp onun da köye yerleşmesini teklif eder. “ Sufi ise bu sözleri duyduğunda abisinin yüzüne baka kalır, abisi devam eder. Yerden aziz hiç bir şey yok! Babamız rahmetli, Dedelerimiz, ondan sonlar, hepsi bir metre yerden günlüğünü geçirip yaşayanlar. Sufi

<p>dil daima Huda'nın zikri için söylenir. Bu ağız her vakit Allah'ın zikri için açılır. Ağız ve dil kulun vücudundaki en teberrük azalardır. Onları kadınlar gibi alçak kişilerin yanında açmak doğru mu? Aksi halde Hak Tealanın kulları köpekle de konuşsunlar. Yok, kadınlara çok ama çok zor durumlarda söz söylenir. O taife ile ancak zaruretten ötüü konuşulur, vesselam"³⁷⁹ onun bu huyunu değiştirmesi mümkün değildir. Ancak baştan yaratılırsa bu anlayış ve dünya görüşünden kurtulabilir. Yani o denli olumsuz, cahil ve kadın düşmanı bir tiptir. Bu kişi karısı ve kızına evi</p>	<p>imtina etmektedir. Onun bu huyunu değiştirmesi mümkün değildir. Rezzak Sufi ise İşan Baba'nın sözünden hayatta çıkmaz. İşan Baba adlı bir mollaya itibar eder. Sufi İşan'ın dediği ile kendi kızını Binbaşı'ya vermişti. Ama aslında Rezzak Sufi kabul etmemişti, Rezzak Sufi " bayanmaz adama kız vermem" dese de İşan Baba, Ekberali gibi devlet görevlilerinin bir günlük hizmetinin kendilerini tavsiye yolu ile emretmiştir. Rezzak Sufi kızını Ekberali Binbaşı'ya verdikten sonra Ekberali'nin itibarı günden güne düşmeye başlar. Bu duruma öfkelenen Ekberali sürekli içki içmektedir. Bir gece ise dışarıda içip ve yanına iki tane içki ile girer, hatta Zebiye'de içirmek ister ama Zebi içmez, kendisi içtikten sonra dışarıya hava almaya çıkar ve susar Zebi'den su ister Zebi ise uykusuz bir</p>	<p>doğru deyip, abisi devam eder. Siz neden yerden kaçıyorsunuz? Sufi bu soruya kendini tutamayıp, hani bana yer? Bir metre yeriniz var oda kendinize yetmiyor, rızık Allah tarafından gelir. Benim çalışmama gerek yok, diye abisini cevap vermiş, ama beni çalışmam gerek yok her Şey Allah tarafından gelir Şunu bilen Sufi'nin abisi ümitsiz olarak geri dönecek. Sufi'nin düşünceleri ve akklı tam bir cahil insanlar gibi, her zaman eşine ve kızına zulüm etmekten başka bir Şey bilmeyen bir insan geceleri uyumayıp, eşini ve kızınıda uyutmayıp, kendi ise sabah namazından sonra uyur ve eşini kızını odada kalmalarına izin vermeyip dışarıya çıkarıp, havlunun bir köşesinde bir havzu olup onun yanında eşi kızını otumakta olup ne zaman uyandıktan sonra içeriye girmeye izin verirdi</p>
--	--	---

³⁷⁹ olpan, Abdulhamid Süleyman oğlu, **Keça ve Kündüz**, Şark, Taşkent, 2000, s.56.

<p>zindan etmiştir. Sufi ise çalışmayı hayatı sevmeyen ve her şey Allah tarafından gelecek diye düşünen tam bir cahil bir insan ve her zaman Sufi'nin eşi (Kurvanbibi) çalışıp para kazanıp sadece Kurvanbibi tek kızı için yapan bir kurban olan kadındır. Sufi ise haftanın beş günü İşen Baba'nın evine sadece İşenlerin sözüne inanan hep İşenin evinde yemek yiyip her şeyi İşende görüyordu. Hafta sonları ise eve gelip Sufi'nin evinde tek odalı evde odadan kızını ve eşini dışarıya çıkartıp gündüzleri uyuyup ve geceleri ise sabaha kadar evinin sahasında dolanıp ellerinde tesbisi bir şeyler okuyup</p>	<p>hala kendisi için özel annesi tarafından getirilmiş, Binbaşı'nın ikinci eş yanı Zebi'nin (koması) ise Zebi'ni öldürmek için Zebi'nin sunu içine zehir koymuş ama Zebini haberi yok bundan o su Binbaşı verir, Beş on dakika sonra Binbaşı yavaş yavaş yere düşer can verir. Ekberali'nin ölümünden sonra karısı Zebi'yi suçlayıp Sibriya'ya göndermeye karar verirler, bunu Rezzak Sufi duyunca İşan Baba'nın yanına gider İşan Baba ise bir şey yapmaz Rezzak Sufi ise her zaman İşan Baba'nın sözünden çıkmayan biri İşan Baba ne derse onun dediğini yapan bir insandı, cahil insanın iyiliği kötülüğü belli olmaz, cahil cahildir, buraya İşan Baba'ya sen kimsin Allah mısın, kimsin, İşan Baba sus Kâfir oldun deyince İşan Baba saldırır. ve kendinden geçer önünden gelen insanlara saldırmaya</p>	<p>eşine ve kızına, ve her zaman yatıp başka bir şey anlamaz ve kızının bir arkadaşı gelir ondan köye gitmesini ister ve kızı ise babasının bu kadar cahil olduğunu biliyor, ama arkadaşına bir şey söylemeyip onunla dertleşmeye başlar o zaman babası sabah namazına gitmiştir. Sufi ise namaza gittiği zaman camide namaz kıldıktan sonra herkes camiden çıkıp gidene kadar bekler herkes çıktıktan sonra camide temizlik yapıp ve ışıklarını kapatıp çıkar. Bir gün ise Zebi'nin arkadaşı Salti gelir iki yaş çocuk bütün kış içini sıkışmış o bahar havasını kokusunu almış iki dört duvar arasında sıkışmış kalmış canları hava almak istiyor, Salti Zebi'nin köye gitmesini ister ama Zebi babasının (Sufi) izin vermeyeceğini biliyor, ama ona rağmen Kurvanbibi (annesine) izin almasını ister, ama Sufi ise</p>
--	---	---

<p>Allah diye bağıp, komşuları bile rahatsız edip, Sufi'nin yaptıkları şeyler tam bir cahillikti. Gülüşü hasta insan gülüşü gibi ağır ve sevimsiz olan baba Rezzak Sufi kızının sürgün edilmesinden sonra yaptığı hatanın farkına ancak varabilmiştir. Fakat iş işten geçmiştir. Sufi ise böyle bir tiptir.</p>	<p>başlar, kimseye tanımaz bir hala gelir. Cahil insan onu bunu düşünmeden, ne istiyorsa onu yapar. Çünkü ne olacağını kestirecek kapasiteye sahip değildir. Anne bu durumu düşününce kendisinden geçti ve İşan Baba'nın yanına zor gelebildi çünkü annenin tek bir çocuğu vardı, bunu duyunca deli oldu. Sufi ise kendi hayatını da bitirdi ve kızının ve karısının hayatını da bitirdi. Karısı ve kendisinde deli oldu. Adamlar ikisini de hapisaneye attılar. Kızı ise Sibriya'ya sürgün gönderildi.</p>	<p>mollaları seven birisi, ilk başta izin vermedi, ama Kurvanbibi ise Sufi'nin mollaları sevdiğini bildiği için bunun üzerine taktik değiştirdi, kızlar mahalle mollasının hanımının evine gideceklerini söyleyip izin ister. Bir müddet sessiz kalan Rezzak Sufi molla lafı geçince kızların gitmesine müsaade eder. Çolpan bu duruma kafesin penceresi açıldı şeklinde ifade etmiştir. Yani kızlar ve Kurvanbibi, Rezzak Sufi'nin yanında kafeste gibi tahayyül edilmektedir. Bu durum 20. asır başlarındaki Türkistan'ın sosyal hayat manzarasını gözler önüne sermektedir. Kafes esir Türkistan'ı temsil eder. İçindekiler ise halktır. Kurvanbibi gibiler ise Ceditçiler olup Rezzak Sufi tiplemesi de kadimci ve mollacı sözde dindar yobazların timsali olarak düşünebilir. Çolpan bu durumu romanda şöyle söylemiştir.</p>
---	---	--

--	--	--

6.1.2 Miryakup Fenomeni Kadimcilikten Ceditçiliğe ³⁸⁰

Görünümü	Davranışı	Nutku
<p>Romanda olayların gidişatını belirleyen tiplerden biri Miryakup'tur. XX. yy. başında ortaya çıkmaya başlayan kapitalizmin yarattığı iş adamı taifesinden olan Miryakup, oldukça karmaşık bir karakterdir. Okula gitmemiş, gazetelerden, dolayısıyla dünyadan habersizdir. Ama inanılmaz zekâsı ve çat pat Rusçasıyla ticarete olağanüstü başarı sağlamıştır. Ona köylüler "düzenbaz" ünvanını vermişlerdir. Miryakup romanda iyilikle ve kötülük arasında gidip gelen bir tiptir. Rüzgâr ne taraftan eserse o tarafa</p>	<p>Miryakup'un görünümüne söylediğimiz gibi oldukça karmaşık iyilikle kötülük arasında bir tip, ama Miryakup'un davranışı ise bütün köyün gönlünü elle gitirmiş biridir. Eğer dışarıya çıkarsa herkes tarafından saygı ve tazimlerde bulunur, bunlarda Miryakup'un iyi davranmasından kaynaklanır. Herkes bilirki Miryakup'un el attığı her iş, muhlaka sonuçlanır. O yüzden Ekberali'nin başına gelen her işin uygun veya uygun olmayan yollardan halledilmesinde başta yer alır. Ama Miryakup'da Ceditçileri sevmiyordu. Ceditçilere karşı çıkıyordu.</p>	<p>Konuşması olan üstü akılı, düşünerek konuşan bir insandır. Konuşmalarına dikkat eden o saygı duyulan biri, ona köylüler ise "düzenbaz" ünvanını vermişlerdir. Ceditçiler hakkında yanlış düşünceleri ve sadece Ruslara şiddetli diye biliyordu. Böyle bir Kadimci insan nasıl Ceditçi oldu? Buda şaşırtıcı. Rus kızı ile tanıştıktan sonra Kırım'a gitmeyi düşünen Miryakup tren içinde Şerafüddin bir ceditçi onunla tanışır aslında ceditçi Miryakup'u gördüğü zaman tanır bu Rus değil Türkistanlı diye konuşmaya çalışır. Burada Çolpan romanda monolog</p>

³⁸⁰ Çolpan, Abdulhamid Süleyman oğlu, Keça ve Kündüz, Şark, Taşkent, 2000, s.60. 167.187.

<p>gider. Ekberali Binbaşı'nın bütün tarlasını toprağını ekip biçer, hesap kitap işlerini, un, yağ, et ve benzeri her ne lazım olsa tedarik eder. Herkes bilir ki Miryakup'un el attığı her iş, mutlaka sonuçlanır. Nereden para bulacağını bilir, haram helal demeden parasına para katma uzmanıdır. Romanın bir yerinde Miryakup'un düzenbazlığı şu sözlerle dile getirilmektedir. "Tarlalardan çıkan ürünün ne kadarı kendi ambarına, ne kadarı Miryakup'unkine döküldüğünü Binbaşı hiçbir zaman anlayamadı".</p> <p>Miryakup; bir yandan namaz kılan, şeriat kurallarının bir kısmına riayet eden, çoluk çocuğuyla ilgilenen tek eşli bir adam görüntüsü çizerken diğer yandan, velinimeti Ekberali'nin ikinci karısı, Naib Töre'nin</p>	<p>Ama her şey yaparsa düşünerek yapan biri iyidi. Naib Töre ise romanda ne Cedit ve ne Kadim orta bir tip olup geçer onuda gönlünü elle gitirmiş Naib Töre ise Miryakup'un inanılmaz zekası ve çat pat Rusçası bu yönüle onu Amerikalı tüccarlarına benzetmektedir. İnsanlarla öyle bir davranışı var ki bir saat içinde kendi adamı yapar, öyle bir insanki konuşması davranışı var ki ne kadar büyük Binbaşı'nın başına gelen balar uygun olmayan bir şekilde bile olsa konuşması ve davranışı ile hal eder. Zakasını kullanırdı, her yerede bu zakası ile ileri getti Binbaşı'nın bütün eşleri Miryakup ellerine geçti onlardan faydalanarak kendini insanlara sevdirdi. Akklı insan edere eder karşısındaki birilerin düşüncelerine saygı duyar, onları dinler konuşur, onları anlamaya çalışır.</p>	<p>yöntemiyle Miryakup'un vicdan muhasebesini tasvir ederken Türkistan'ın o dönemde içinde bulunduğu içler acısı durumu da yansıtmıştır. Bir ceditçileri sevmeyen insan nasıl? Ceditçi oldu işte o anlar; Miryakup Meryem'le Kırım yoluna bir Ceditçi ile tanışır. Ceditçinin konuşmalar ve ilk baştan tanışmaları: - Yeni tanıştığım bir kişiye kendimi anlatıyorum, bana sevgilim hakkında soru sorarsa ben buna ne diyeyim. Oturunca konuşmaya başlar; "Neden sevgilinizi benimle tanıştırmıyorsunuz?" tanıştıktan sonra Cedit konuşmaya başlar.</p> <p>- Sen şimdi bu kızı bırakma! Bu kız bizi süren ve sömürge altına alan bir hükümetin kızıdır. Bunlar bizim en büyük düşmanımız. Bunlar bütün halka düşman! Ama bunların içinden de çok iyi</p>
--	---	--

<p>Rus eşi ve fahişelerle birlikte olmaktan kaçınmayan, içkiye, eğlenceye düşkün kimliğiyle tezat oluşturmaktadır. Bütün köylülerin gönlünü bulan biri ve dışarıya çıktığı zaman herkese selam verip onların selamını alıp, her zaman Binbaşı'nın yanında olup birlikte gezip Binbaşı'nın başına gelen her işi bir saat içinde hal eden biridir. Binbaşı'nın bu kadar yeri mülkü çok kendisi bile bilmiyor, ama Miryakup hepsinden haberdardır. Çünkü Miryakup'un bütün gelirleri onlardandır. Köyde ise iki tane bakkal dükkanı var, oda Miryakup'undur. Köylüler</p>	<p>Toplumda, çok önemli bir yeri vardır. Sözü dinlenir, saygı görür, saygı duyar. Konuştuklarını ölçerek tatarak konuşur. Dinlemeyi bilir, ağırdır. Düşünerek hareket eder. Bü yüzden Miryakup herkesin gölünü elle getirmişti. Miryakup son zamanlarda davranışları baya değişmişti, çünkü içkiye ve eğlenceye düşkün olmuştu. Her gün içki içip eğlenmekten başka bir şeye elgilenmiyordu. Binbaşı ile birlikte şehire getiği zaman Binbaşı ile birlikte bir hotelde kalıyordular, Miryakup genç bir Rus kızına âşık oldu, o Rus kızı ise bütün olanları değiştirdi. Miryakup gelip kapıyı yavaşça açtı ve genç kadın masanın kenarında kitap okuyordu... Miryakup'u görünce yerinden kalkıp yer gösterdi. Miryakup selamlaşıp sedire onu oturttu ve kendi yere oturdu. Önce genç kadının</p>	<p>dostlar bulabiliriz, hem de en iyi dostları, o dostlarla selamlaşırız, konuşuruz. Yene de onların zulmünden kaçımızı her zaman düşünürüz.</p> <p>Siz onu bir felaketin ve kirliliğin içinden çıkarmışsınız. O; bu yaptıklarınıza minnettar, temiz gönlünü size emanet etmiş. Size bakışlarından anlıyorum ki, onun gönlü çoktan sizin olmuş! Siz şanslısınız. O sizi yeni bir aleme götürecek. Millet çocuklarının bahtı açıktır, medeniyet onların elinde, eğer öyle olmazsa bizim geleceğimiz kötü! Siz bu konuda çok şey yapabiliirsiniz.</p> <p>Çocuklarınıza eğitimlerini gerektiği gibi aldırırsanız üzerinize düşen görevi yerine getirmiş olursunuz. Eskilerin söylediği gibi; "Qo'shoq qaringiz."” milletin annelerinin özgürlüğü için!..</p> <p>Dilimizi bilen kız</p>
--	---	---

<p>kendi aralarında konuşur ve Miryakup'un şehirde bir marketi var diye, ama Miryakup okumayan birisi olsada bunları çoktan düşünen birisidir. Kendiside iyi biliyordu Binbaşı Miryakup'suz yaşayamaz Çünkü Binbaşı'nın bir cahil insan olduğunu Miryakup'da biliyordu.</p>	<p>gözlerine baktı: yorgunluğu, uykusuzluğu açıkça görülüyordu. Yatağa baktı: birinin yattığı anlaşılıyordu. Daha sonra gönlünü bir sevinç kapaldı. Bütün bedeni zekle doldu. Yine genç kadın baktı: o bir sayfası kalan kitabını bitirmek için sabırsızlanıyordu. Bu defa Miryakup tıpkı kendini uzun yıllar sedirde oturan karısını görmüş, gibi oldu. Burada ise Miryakup Rus kızından baya etkilenmiş, Miryakup ise onula Kırırma gitmeyi düşündü odandan çıktı ben işlerim var hel edelim sende toparlan diye kıza söyledi Miryakup işlerini hel ettikten sonra ikisi yola düştü. İkiside birbirlerine yeni isimler koydu. Kızın aslı adı ise (Mariya) Miryakup onu (Meryem) ismini verdi. Mariya ise Miryakup'a (Jakop) imini verdi. Miryakup mal mülkünü bıraktı treni bindi kızla</p>	<p>arkadaşınıza gelirsek... Bizim memleketimize Rus Hükümeti, sömürgeci ülke diyebilirler. Bu yüzden buraya iyi birini göndermezler. Bir-iki iyi insan bunların arasına karışıp gelmişse gelmiştir. Onlardan bize dost olmaz... Bizim dostumuz kendimiziz. Bizim dostumuz milletimiz! Onlar bize düşman, biz onlara düşman! Bunu hiçbir zaman unutmayın!</p> <p>Memleketin tarihini, edebiyatına ait önemli eserleri bedava veriş hem de bir Rus bilim adamına veriş... Bilmiyorum neden? Bu kadar bu millete ihanet! Bizim için doğru yol, bu eserlerin milli kütüphanemizde toplanması.</p> <p>Bizim gibi kaç küçük memleket kendine bağımsız ülke kurmuş, kendi devleti ile Avrupa ülkelerine kadar yükselmiş, refahı bugün bizi geçmiştir.</p>
---	---	--

	kırım yolunu tutu. Ceditçi olan büyük bir sebebi Rus kızı diyebiliriz.	Taşkent’i tramvay gibi değiştirmek istiyorlar. Bu da bizim bahtsızlığımız, cahilliğimizdir. Millet uyansın, gözünü açsın, okusun, bilim adamı olsun, medeni milletler arasına girsin! O zaman kendi devletini kuracak, kendi çizgisini belirleyecek, kendi bağımsızlığını kazanacak.
--	--	--

Milleti uyandırmak, okuyan adamların vazifesidir. Şimdi siz; zeki, okuyan birine benziyorsunuz. Kendi imkânınız, bilginiz var. Tek bir yanlışlığınız var; o da zamandan haberdar değilsiniz, gazete okumuyorsunuz. Bu zamanda bundan daha büyük günah var mı? Ne kadar güzel gazeteler var; Oranburg, Kazan, Ufa, Bakü, Astarahan ve Moskova... Savaş bittikten sonra bunları alıp okuyun! Bahçesaray’a beş Som gönderirseniz size bir yıl boyunca Tercüman gazetesini gönderirler. Biliyor musunuz Tercüman nedir?

O sırada Kadim Cedit’in sözünü sabırsızlıkla keserek:

- Zenginler yeri- suvu fabrikacıların fabrikasını alarak, fakir insanlara versin, diyenler, şunu hakkında bilgi verseniz.

- Siz sosyalizm mi diyorsunuz. Bizim aramızda sosyalistler yok, biz sosyalizmden uzaktayız. Tercüman nedir? Tercüman, Cedit gazetelerinin babası İsmail Gaspıralı’nın gazetesi. En eski gazete; “Dilde, fikirde, işte birlik,” diyor. Yani biz Müslüman Türk halkları tek dille söyleyelim, fikirde birlik olalım, işte birlik olalım, diyor. Bundan iyi ne var? Zenginlerin yerleri, tesisçilerin tesisi, fabrikatörlerin fabrikaları ile bizim işimiz yok. Bunlar onların kendi işleri. Bizim okuduğumuz gazetelerin hiçbiri bundan bahsetmiyor. Ceditçiler ise, zengin ol! Tesis kur! Fabrika aç! Bin-iki bin aç işçiyle çalış! Milli yeteneklerinle parılda!” diyor. “Vakit”

gazetesinin görevlisi kim? Rameyev. Biliyor muydun? O bir milyoner. Altın madeni var. Ceditlerden korkma. Milleti tanı, anla, ona hizmet et. Bunları yaptıktan sonra sen de Cedit sin. Adın tarihe yazılacak. Kim sana para bulma diyor? Benim Finlandiya’da gazetem var. Petersburg’e, Germaniya’ya, Hamburg’a gidiyorum. Deri ve kürek ticareti yapıyorum. Dünyanın parasını kazanıyorum. Fakat benim çocuklarım at binip gezmiyorlar, benden para alarak kumar oynamıyorlar, benim çalışıp kazandığım paraları kızlara yedirmiyorlar. Okuyacak sonunda bilim ve medeniyet adamı olacaklar.

Ceditin sözleri oturanlara büyük etki etti.

Maria

Sevgilim beni unuttu, o sözlerinizin etkisi altında kaldı. Şimdi benim ne yapmam lazım? Hayır, olsun sabretmem lazım. Sevgilim elbette dili bilmez. Allah’ım, hastalık bundan daha iyi.

Canım sıkılmıştı, kitap okumaya çalıştım olmadı, gazete aldım okuyamadım, yol uzak, sevgilimin boynuna sıkıca sarılasım geliyor.

Nihayet bir Rus Hatunu ile tanıştım. Onun kocası Taşkent’te Savcı imiş. Onu görmek için Moskova’ya gidiyormuş. Benimle konuşacak birini buldum, diye sevindim. İlk konuşmalarımız hep aşktan oldu.

Tatlı konuşmak bu kadar keyifli olur mu? Küçükken “Cedit” kelimesi duyduğum zaman başım aklımdan geçti. Ama milletimizin akli insanları Ceditleri hiç sevmeydi. “Cedit, küfürlerin adamı” dediler. Şahabeddin Damolla medresede yken gazete okuyan bir öğrencini medreseden dışarı atmıştı. Ama şehirdeki büyük zengin ceditleri için “yol basan”, “harami” gibi sözler ağızlarından hiç eksik olmazdı.

Şimdi ise ben Ceditle konuştum ve gördüm. Sabah- akşam sözlerini dinledim, onun bu güzel sözlerini dinlemekten kendimi alıkoyamadım. Azından bir kötü söz dahi duymadım. Sözlerinin hepsi duru. Kimsenin parasına ve malına bakmazlar, kendisi de zengin. Hep helal işler yaparak para kazanmış, bu kötü bir şey mi ki?

Eğer Ceditler böyle iseler o zaman ben de Cedit’im. Yerine gelip oturarak:

- İmparatorluk ne demek? Diye sordu.

- Neden soruyorsun? dedi.

Alıngan bir tavırla; “Kendini biliyorsun dostum bir gün İmparatorluk bitecek.” dedi.

Onun İmparatorluk dediği, Rus Hükümetinde sömürge altında olan ülkelermiş. Onlar da her millettten varmış, bunların içinde biz de varmışız. Şu savaş başarısızlıkla biterse bu ülkelerin dağılmasından korkuyorlar. Rusya'nın elleri gücü yetmez büyük toprağa, kılıcı göçü ile Kazaklar'ını Rus kılıçları ile korkutarak sonuna kadar onlardan ayrılmak istemiyor. Sonra kim istemiyor? Beyaz süt olursa kim istemez ki

-Neyin sütü var?

-Siz-biz sütlü inek miyiz, bizim tatlı sütümüz var, Ruslar ve başka sömürgeciler bizim ülkemizi sömürüyor. Sadece bizim değil, Hindistan, Doğu Türkistan, Tunus, Cezayir, Moğolistan, Marakeş, Mısır, şimdi ise Türkiye'ye göz koymuşlar. Bütün İslam ülkeleri sömürge altında. Bir taraftan Ermeni, İvan, ve başka bir taraftan (Makara Albion) ...

O konuştu konuştu, ben şaşırđım, bu kadar isimleri nerden biliyor, nasıl bu kadar isimleri nasıl hafızasında tutmuş, yoksa kendisi görmüş mü bunları, beni aptal deyip havadan mı söylüyor mü?

-Senin Müslüman karın var mı?!

- Var... Yok boşadım, vardı.

- Her halde varmış.

- Evet, tabi.

Eğitimin ne olduğunu anladınız. Şimdi siz bir okumayan Müslüman kızı ile okutulmuş bir Avrupalı kızın arasında ne kadar değişiklik olduğunu bildiniz.

- O zaman ben çocuğumu Rus okuluna göndereceğim..

- Hayır ilk eğitimini Rus mekteplerinde değil, kendi milli mekteplerinizde

başlatmanız gerek. İlk önce kendi kültürünü ve kendi milletini tanıdıktan sonra Rus mekteplerine göndermeniz lazım, sonra kendisine bağlı olan bölümleri okusun.

Miryakup içinden; “ben bu Cedit’in söylediği şeylerin bazılarını hiç anlamıyorum, bilmediğim kelimeleri sormaktansa utanıyorum. O kelimeleri gazete okusaydım anlardım.” diye düşündü. Sonra; “O zaman çocuklarımızı Germaniya’ya, Amerika’ya dünyanın türlü yerlerine okutmak lazım.” dedi.

- Neden Rusya’da okutmuyoruz çocuklarımızı?

- Ruslar da iyi ama Rusların kendileri de Avrupa’dan bu ilimleri öğrendiler.

- Tamam, ben sizin söylediklerinize katılıyorum.

- Eğer katılıyorsan kendi milletinize hizmet edin. Onları bu felaketten, bu ilimsizlikten uyandırmak lazım. Yeni mektepler açın, kendi çocuklarınıza yeni ilimler öğretin.

- Bundan sonra yapacağım, gözlerim şimdi açıldı. Bundan sonra milleti uyandırmak lazım.”

Çolpan, romanda monolog yöntemiyle Miryakup’un vicdan muhasebesini tasvir ederken Türkistan’ın o dönemde içine düştüğü içler acısı durumu da yansıtmıştır. Çolpan, Şerafüddin’in ağzından; ilim ve kültür alanında yapılacak çalışmalarla ve gelişmiş ülkelerin yolundan gidilerek Türkistan’ın kurtulabileceğini vurgulamıştır. Türkistan’ın gelişim programını vermeye çalışan Çolpan, “Keçe ve Kündüz”de çocuk terbiyesi ve eğitimi ile ilgili düşüncelerini şu şekilde dile getirmektedir:“İlk terbiye Rus okullarında verilmemelidir. Çocuklarımızı önce millî okullara göndermeliyiz. Kendi milletinin dilini, değerlerini öğrendikten sonra Rus okullarına göndererek fen bilimleri alanında yetiştirmemiz gerekir. Sonra Almanya, Fransa, İngiltere hatta dünyanın öbür ucundaki Amerika’ya gönderip yüksek tahsil yaptırmalıyız.” diyerek, ilerlemek için bilimin şart olduğunu ve bilim öğrenmek için de Türkistan’daki okulların yeterli olmadığını, Avrupa memleketlerine gitmenin zorunluluğunu dile getirmektedir.

Miryakup Ceditçiliğin gerçek mahiyetini öğrendikten sonra, yıllardır Rusların ve bazı Türkistanlı din adamları ile devlet yetkililerinin Ceditçiliği kötülerine bir anlam

veremez ve: “...eğer Ceditçilik buysa, niçin ben de Ceditçi olmayayım, neden binbaşı ceditçi olmasın, neden herkes ceditçi olmasın? Yalnız, Naip Töre zenginlerin topraklarını, fabrika sahiplerinin fabrikalarını almaları hakkında konuşmuştu, onlar da Ceditlere benzeyen yeni bir grup imiş...” şeklindeki şüphelerini Şerafüddin’e açtığı zaman aldığımız cevap bu romanın neden yasaklandığını açıkça ortaya koymaktadır: “Siz sosyalistlerden bahsediyorsunuz. Bizim içimizde sosyalistler yok. Biz sosyalistlerden çok uzağız.” Bundan sonra yazar Türkçülüğün atası İsmail Gaspıralı, onun gazetesi “Tercüman”, “Dilde, Fikirde, İşte Birlik!” ilkesi, Cedit mektepleri, Ayaz İshaki ve gazetesi “Söz” hakkında bilgiler vermektedir. “Siz, biz sağılacak ineğiz, bizim tatlı sütümüz var, Ruslar ve başka ecnebiler bizim sütümüzü emiyorlar. Yalnız bizi değil. Bakınız; Hindistan, Şarkî Türkistan, Tunus, Cezayir, Magribistan, Mısır da İngilizlerin eline geçti, mahvoldu. Şimdi yavaş yavaş Türkiye’yi bölüyorlar. Bütün İslâm alemleri, Müslüman ülkeler tek tek ecnebilerin eline geçmekte. Bakınız İran’ı bir taraftan, bizim İvanlar, diğer taraftan, “Hileci Almanlar” nüfusları altına aldılar.” diyerek tüm Türk ve İslâm aleminin geleceği için kaygılandığını ifade etmiştir. Çolpan, Maksim Gorki’den bir alıntı yaparak tarihi, yani geçmişi bilmenin önemini vurgulamak istemiştir. “Marifet, karşılaştırmalar sonucunda ortaya çıkar. Bizim gençlerse gördükleri, öğrendikleri şeyleri hiçbir şeyle mukayese etmiyorlar. Onlar geçmişimizi bilmiyorlar ve bu nedenle şu anda yaşananları tam olarak idrak edemiyorlar”.

6.1.3 Ne Kadimci ve Ne Ceditçi Naip Töre (Kaymakam) Üçüncü Tip – Rus Yönetimciler Portresi ³⁸¹

Görünümü	Davranışı	Nutku
----------	-----------	-------

³⁸¹ Çolpan, Abdulhamid Süleyman oğlu, **Keça ve Kündüz**, Şark, Taşkent, 2000, s. 177.

<p>Naib Töre ise Rus okullarına eğitim gören ve Ruslar tarafından Kaymakam olarak Türkistan'a gönderilen, ne Kadimci ve ne Ceditçi, romanda orta tip olarak görünümün biri. Ama giyinişi ise bir az Ceditçilere benzeyen, ellinde asa ama asa'nın uç kısmı gümüşlü olup, utsunda palto, dikkat çıkıcı biridir. Her gün halk tarafından dilekçeler geliyordu. Hiç birine doru, bir cevap vermiyordu. Büyük amacı ise Türkistan'ı sömürge etmektir. Rusya'dan gelen Mühendislerle görüşmeleri, Naib Töre'nin büyük amacı halkı kendi arasında birbirleri ile karıştırmaktır, Ceditçilerin okullarını Binbaşı ise Naib Töre'nin dediği ile kapatmıştı, Ceditçilerle Kadimcileri kendi aralarında birbirlerinden uzaklaşmasını isterdi her</p>	<p>Davranışı</p> <p>Müslümanlara karşı hiçbir zaman bir Müslüman'la iyi davranmayan biri, ama Binbaşı ve zenginlerle, tacir insanlarla iyi davranın biri, Miryakup ve Binbaşının bir işi düştüğü zaman Naib Töre'ye danışan ve Naib Töre onların işlerini hal eden biridir. Ama başka normal bir halk geldiğinde kafasını bile kaldırmayan biridir. Miryakup eski kitaplar ve eski ne bulursa Naib Töre'ye getiriyordu. Bu yüzden Naib Töre Miryakup'u seviyordu. ve her işi kendi başına yapıyordu. Ruslar tarafında emir verilen işlerden kimsenin haberi olmadan kendisi yapardı. Bir gün ise Miryakup Naib Töre'nin evine bir hediye götürür Naib Töre bu hediyeden çok mutlu olur Miryakup'un hediyesi ise bir eski yazı ikisi muhabbet ederken bir Rus Mühendisi gelir,</p>	<p>Konuşması olan üstü aklı çünkü okuyan biri, bir gün Miryakup'un ellinde bir kâğıda eskiden yazılmış Farsça bir yazı, Naib Töre'nin yanına geldi Naib Töre ise ellinde gazete okuyordu. Hoş geldin Miryakup buyur otur kendin çay al iç, Miryakup oturduktan sonra kutluğun altından bir gazeteyi çıkarttı, Naib Töre sordu bu ne? Ömer Han zamanında' Mevlana Ada'nın yazmış Farsça şiirinden. Naib Töre eğer Mevlana Ada'nın yazısı olsa değerli o zaman sağ ol Miryakup. Mevlana Ada güzel yazısı varmış, Doğuda suret çizmeyi yasakladığı için, hattatlık iyi ilerleme olmuştu. Naib Töre yerli halk dilini ve edebiyatını iyi bilen biri, Türkistan'a yazılmış el yazıları iyi okuyan ve iyi bilen biri Nab Töre ve bu el yazmaları elle getirmek için çabalayan her türlü</p>
--	---	---

<p>zaman Naib Töre bunları birleşmesini hiçbir zaman istemezdi, her zaman içki içip eğlence yapan biri idi. Eğimini yok etmek yani kendi dillerine okumasından uzaklaştırmak istiyordu. Hepsi Müslümanlara zulüm etmekte. Bu zulmün arkasındaki çevrelerin en büyük hedefi, dini, özellikle de Müslümanlığı ortadan kaldırmaktı. Rusların bu yaptıklarından bili oluyor ki, Sovyetler kendi düzenlerini şu üç esasa dayandırmışlardı: Bu esaslar Ateizm, yani dinsizlik, Proleter düzeni; yani işçi ve çiftçi iktidarı ve son olarak özel mülk yerine devlet mülkünün tesisidir. İşte Aral gölünün felaketi böyle bir vahşi düzenin neticesi demek gerçeği tam olarak yansıtmaktadır. Gerçi Rus rejiminin Türkistan topraklarında ki tesisi Rus baskıncılarına o kadar da kolay olmamıştır.</p>	<p>selamlaşıp koltuğa oturur. Naib Töre ise Miryakup'la tanıştırmak ister Mühendisi Miryakup kapasalar konuşmaz, ama Miryakup'ta anlar bunu bir savcı olmadığını bir Mühendis olduğunu Naib Töre ile muhabbete daldılar bu ikisi tren hakkında konuşuyordu, Miryakup'u olduğunu bile unutulur, ama Miryakup bunların ne hakkında konuştukları anladı ve hemen konuyu kaptı, bir ara bunların konuşmasında Türkistan hakkında kötü bir şeyler konuştu hemen fark etti, Miryakup, bir az maralsız oldu Naib Töre ve Mühendis baktı Naib Töre'nin özür dilemeye bile cesaret edemedi. Mühendis konuşması bitikten sonra kalktı izin isteyerek çıktı, onun ardından da Miryakup izin isteyerek katlı, ondan sonra Naib Töre düşünerek acaba</p>	<p>elle getirmek için aranırdı. Miryakup ise her yerden ellinde eski yazılar elline geçerse hemen Naib Töre'ye getiriyordu. O yüzden Miryakup'un yaptığı iyiliği hiçbir zaman unutamazdı. Naib Töre'nin yakın arkadaşı olan Şahabettin Mudaris aracı ile dört- beş tane eski eserleri ile getirmişti. Naib Töre oturup düşündüğü zaman neden dünyadaki insanlar ben Miryakup gibi olmuyorlar eğer ben Miryakup gibi olsalar hiçbir sıkıntı kalmaz dünyada diye düşünürdü Naib Töre. Miryakup getirdiği yazıyı okudu Naib Töre ve anlatı sizin okuyanlarınız böyle şeyleri fazla anlamazlar diye cevap verdi Naib Töre. Naib Töre Miryakup'tan çok teşekkür etti, seni medeniye yaptığın hizmetler çok büyük Miryakup gecen sene</p>
---	---	---

<p>Hedefine yetişmek için hep Miryakup'u kullanarak bütün eski kültürleri toplayıp hepsini Rusya'ya göndermesi, Miryakup her yerden bir eski kitap yada bir yazarın eski yazılarını bulduğu zaman hemen Naib Töre'ye veriyordu. Naib Töre ise Rusya'nın kültür merkezine gönderiyordu. Meselenin önemli tarafı şudur ki Rusların bütün tedbirleri bu güne kadar Türkistanlıların ve Müslümanların kendi örf ve adetlerinden ve İslam'ın vaz geçmelerini temin edememiştir. Müslümanların rejim tazyikleri altında İslam'ın dış görüşlerinden (açıkta namaz kılmak, dini bayramlar, eski camileri kurtarmak ve yeni camiler kurmak, sünnet, oruç tutmak, zekat vermek, hac seferine çıkmak gibi) vaz geçmeye mecbur oldular. İşte böyle insanların ellinden Naib Töre ise</p>	<p>Miryakup bize kızdı mı? Bizim konuştuklarımızı anladımı? Diye düşünerek kendi kendine hayır kızmaz Miryakyp öyle biri değil diye kendi kendiyeye ile konuştu, Naib Töre ile mühendis in konuşmalarının arasında mühendis ağzından bir söz çıkmıştı şu sahalardan tren yolu açılacak diye çıkmıştı, bunu doyan Miryakup ise tren geçen yerleri hepsini ucuz ucuz satın aldı çünkü kimsenin haber yoktu Naib Töre ise böyle halkla davranışı vardı yaptığı her şeyden kimsenin haberi olmazdı eğer olursa olursa ya Miryakup yâda bir Binbaşı'nın haberi olurdu. O Binbaşı ise cehaletin önünde gelenleri biri, halk millet diyen bir şey tanımayan sadece kendi eğilencesine bakan ve kadın düşkünü milleti yok etmekten başka bir şey bilmez öyle insanlarla davranışı iyi olan bir insan</p>	<p>bana getirdiğin tarih kitap onu tanıtımını yaptım Petersburg'a gönderdim ama seni isminde yazdım. Şimdi ise o kitap hakkında Avrupa Ülkelerinde yayıldı sağ ol Miryakup diye konuştu Naib Töre. Sonra Miryakup gazetelerden konuşun Naib Töre diye söyledi Naib Töre bir az endişelendi, sonra devam etti. Gazetelerde büyük şeyler var, işler hiç iyi değil, bizim nüfusumuz başka ülkelerden fazla ama her yerde yeniliyor, eski iş bilen adamlarımız bile düşünceleri fikirleri neticesiz kalıyor. Bizim kaç şehrimiz hata kaç ülke düşmen ellerine geçti. Hani nerede bizim Padişahımız? Bir tedbir önlem bulamazımı? Bu soruları her birimizden soruyoruz, ama bir ilacını bulamıyoruz. Hadi içelim Miryakup biz Ruslar içki içmeyi herkesten iyi</p>
--	--	---

böyle bir tiptir. Ama yerli halk dili ve edebiyatını iyi bilen biri idi.	Naib Töre Müslümanlar asla sevmeyen Müslümanları kendi şubesine bile izin vermeyen bir sömürgeci.	biliriz. Şimdi sen benden bile geçtin içmeye Miryakup çare nedir diye Miryakup sordu, Naib Töre biz mevki sahibeleri ise bu işin çaresini bulamıyoruz. İyi eğer içimizde yani halka karşı olursa kolay, yabancı ülkelere çare bulamıyoruz. Bunların yaptıkları sadece halkı sömürmekten başka bir şey bilmiyordu.
--	---	---

6.1.4 Şuuru Ceditçiliğe Yatkın Zebi Portresi³⁸²

Görünümü	Davranışı	Nutku
Romanın baş kahramanı Zebi'dir. 15 yaşına yeni ayak basan Zebi, Fergana vadisindedir. Kadınlık letafeti ve yüksek kişiliği, insani meziyetleri yanında güzel sesi ile de toplumun gönlünü fethetmiş birisidir. Fakat onun talihsizliği yaşadığı çağdadır. O çağda kadının değeri yeteri kadar anlaşılmanın ötesinde	Bir masum kızın davranışı olan üstü aklı ve saf, ahlaklı bir davranışı vardı. Bir sabah babası "Sufi" namaza gitmiş, Zebi eşiği süpürmektedir. Dışarıdan arkadaşı gelir. Mutluluklar içine dolar Zebi. Bu iki genç kız birbirlerini çok sevmektedir. Hatta Zebi eşiği süpürürken Salti ona yardım etmek için	Konuşması ise tam bir masum çocuğun konuşması gibidir. Çünkü hiç bir zaman cahil babanın elinden dışarı çıkmamış dört duvar içinde kapanmış, onun konuşması nasıl olur, Zebi'den hoşlanan arabacı genç ve arkadaşı da gizlice kadınları izliyordu. Neden sonra fark edildiler, Zebi ise kadınların konuşmasından içlerinden

³⁸² Çolpan, Abdulhamid Süleyman oğlu, **Keça ve Kündüz**, Şark, Taşkent, 2000, s. 7-8.

<p>ayaklar altındadır. Devrin Türkistan halkı kadına kadir kıymet vermekten çok ama çok uzaktır. Romanda Zebi'nin babası Rezzak Sofi ise cehaletin temsilcisi olarak hareket eder. Karısı ve kızına fitneciler gibi davranır. Karısı Kurbanbibi ve kızı Zebi'ye karşı sürekli aşağılama ve dışlama ile yaklaşır. Romanın başından sonuna kadar acı çıkan ve acı içinde yaşayan bir tipdir. Zebi, romanın başından sonuna kadar okuyucunun dikkatini çekmeyi başarmıştır. “Zebi'nin kış boyu paslanan, karlanan gönlü, baharın ilk işaretleriyle açılmaya başladı. Şimdi lüks bir arabanın üstünde neresi olursa olsun tarlalara, dağlara, kırlara çıkıp gezmek istiyordu..” satırlarından başlayarak Zebi, bahar sevinci, güzelliği ve tazeliğiyle anlatılmaktadır.</p>	<p>süpürgeyi elinden alır. Zebi bunu kabul etmez ve süpürgeyi vermesini ister. Bir müddet konuşmadan sonra iki dost birbirine sarılıp gülüşürler. Saltı ve Zebi Rezzak Sufi'nin cevabını bekliyorlardı. Karvanbibi kocasına durumu anlatır ama malum bekledikleri olumsuz cevabı aldılar. Bunu üzerine taktiklerden kullanarak Kurvanbibi izin alır, Zebi, Saltı kızlar bir at arabasıyla gezmeye çıkarlar. Kendi aralarında şarkı söylemek ister. Zebi'nin güzel sesli olduğu bilinmektedir. Ama babası (Rezzak Sufi) şarkı söylemesine namahremlerin yanına söylemesini izin vermemişti korkuyordu, fakat o şarkı söylese babası nasıl bir tepki verecektir, kestiremez ve ısrarlara rağmen Zebi başlangıçta şarkı söylemezken diğer kızların hep bir ağızdan söylediği “yar- yar”</p>	<p>birisinin kendi arabacıları olduğunu duyunca heyecanlandı. Elinde lambayla dışarı çıkıp arabacı genci aramaya koyuldu. Dut ağacının yanında karşılaşan gençler bir müddet sohbetleştiler. Zebi sürekli içinden babasının kendisini bu gence vermeyeceğini düşünüyordu.. Binbaşının küçük hanımı Sultanhan şehirden gelen misafirleri evine davet eder. Zebi'nin Binbaş'ın evine misafir olarak geleceğini öğrenen Paşahan (Binbaş'ın ortanca eşidir) da bu durumdan hoşnut olur. Çünkü Paşahan, Zebi'nin güzel sesini kocası Binbaş'ya dinletip onu eve kuma getirerek Sultanhan'dan intikam almak ister. Bunun için de en büyük kuması Hadicehan ile ittifaka kalkışır. En büyük kuması ile aralarında geçen sohbbette kadınların ana-</p>
---	--	--

<p>Arkadaşlarına bahara hayata karşı büyük bir muhabbet ile bağlı bu küçük Özbek kızı bütün hemcinsleri gibi dört duvar içinde büyümüş, hayattan bihaber, saf, iffetli ve inançlı bir kurbandır. Annesi Kurbanbibi, babası Rezzak Sufi romanda silik tipler olarak yer almaktadır. Kurvanbibi, biricik kızını çok sevmekte ve mutlu olmasını yürekte istemektedir. Zebi'nin arkadaşı Saltanat (Salti) yeni yetmekte olan bir genç kızdır. O bütün kış evde sıkılmış, kendisini istemeye gelenlerden de rahatsızlık duyduğunu Zebi'ye anlatmıştır. Kış boyu çok sıkıldığı için hem dertleşmek hem de gönül eylemek için Zebi'yi ziyaret etmiştir. Aslında Zebi de onun gibi bütün kışın gönlü paslanmış ve Saltanat geldiğinde ne kadar</p>	<p>şarkısına eşlik eder. Böyle bir cahil zalim Sufi'nin kızı nasıl? Dutar çalmayı ve şarkı söylemeyi öğrendi? Çünkü Zebi bir masum her zaman cehaletin altında kalmış içi dolu duygu bu duyguları sadece ve sadece şarkı söyleyerek içinden çıkartmak istiyordu. Şarkılarından belli oluyordu, hep duygulu aşk şarkıları söylüyordu. Zebi'nin sesi duyulunca herkes susar, at bile başka yürümeye başlar. Rezzak Sufi'nin kızı Zebi için haram, namahrem gibi sözler atın ayağı altında kalmış gibidir. Kızcağız gerçekten de kafesten kurtulmuş çevresinden baskı ve dayatma olmadan gönlünce şarkı söylemiştir. Arabacının namahrem olmasına aldırış etmeyen Zebi gece yoculuğu sırasında ay ışığında yan gözle bu genci süzmektedir. İlk kez bir erkeğe bu kadar yakın olan Zebi yanındaki yaşlı</p>	<p>baba zoru ile kocaya vardıklarından dert yanılmaktadır..... Aslında her şey Miryakup ve Binbaşı'nın ikinci karısı ile birlikte olup, her şey bu ikisinin dediği ile olmuş Zebi'ni Binbaşı'nın evene misafir olarak isteyin Binbaşı'nın ikinci karısı Miryakup Binbaşı Ekberali'nin evine misafir olarak geldiğinde düğün yapmak istediğini söyler. Binbaşı Erberali bu durumdan oldukça memnun olup kızın kim olduğunu sorduğunda Miryakup, Zebi'yi yere göğe sığdıramaz. Onun sesini Davut Peygamberin sesi gibi olduğunu söyler. Binbaşı kimin kızı olduğunu sorar Miryakuptan Sufi'nin kızı diye cevap verir. Şimdi ise Ehanların evinde misafir olarak gelmiş, onu istemesi için ikinci karısını çağırır, evine ister. Ekberali'nin evinde verilen şaşalı ziyafetin</p>
--	---	--

<p>sevindiğini kimse bilmez derecede gönü bahar kokusunu almış kafesinden çıkmak istiyordu. Ve kendi arkadaşları ile buluşup vakit geçirmek için Zebi'yi dışarıya çağırır. Zebi'nin annesi yufka yürekli bir kadın olduğu için bu duruma onay verir. Fakat babasının sabah namazına camiye gittiğini söyleyerek ancak dönüşte izin vermesi ile çıkabileceklerini belirtir. Masum ve cehaletin içinde kalan bir çocuktur Zebi. Babasını cahilliğinden dört duvar içinde büyümüş bir masum, hayattan bihaber, saf, bir kızdır. Sadece kendi ailesi ile yaşayan bir tipdir.</p>	<p>kadının yatmasıyla elini onun başının altına koyduğu sırada arabacı genç anlık bir hareketle Zebi'nin ellerini tutar. Zebi ve Salti'yle birlikte kızların gittiği yer Enahan'ların evi idi. Enahan ve Saltihan eskiden beri aile dostu olup bahar aylarında dost meclis kurup sohbet ederlermiş. Bu bahar Enahan'ın köyüne gelmişlerdir. Enahan fakirliğin vermiş olduğu aşağılık duygusu ile şehirden gelen misafirlerine nasıl ikram ve izzette bulunacağını şaşırır. Gelinleri Binbaşı'nın kızı veya ikinci hanımından yardım isteyebileceklerini söyler. “ Biz bu geceye Binbaşı dayının kız ile küçük karısını çağıralım. Dün çağırdığımızda gelmediler, bugün çağırırsak elbette gelirler”. Evet, gerçekten de Binbaşı'nın kızı ve küçük karısı dâhil civar köylü hepsi gelmişti. Sazlar sözler birbirine karışmış,</p>	<p>ardından Ekberali'nin ortanca ve büyük hanımı, Zebi'nin arkadaşı Saltanat ve annesi ile Ekberali'nin yanında gezen iş arkadaşları aracılığı ile Zebi'nin Ekberali'ye istenmesi kararlaştırılmıştır. Köyden şehire dönen Zebi eve vardığında Saltanat'ın anası Zebi'nin Binbaşı ile evlenmesini tavsiye ettiğinde zavallı anne Kurvanbibi şaşırıp kalır. Binbaşı'nın yanında dolaşan birkaç kişi de Zebi'nin köyde durmadan şarkı söyleyerek dillere destan olduğunu ve bu büyük aybın temizlenmesinin Zebi ve Ekberali evliliğine bağlı olduğunu Rezzak Sufi'ye söylemişlerdi. Evde karısıyla bu durumu konuşan Rezzak Sufi'nin söylediklerini bahçede oturmakta olan Zebi duyar ve dünyası yıkılır. Aslında Rezzak Sufi kızını böyle bir namazsız kişiye</p>
--	--	--

	<p>Zebi ile bareber iki kız daha şarkı söylüyordu. Akşamüstü körsek ışıklar altındaki bu eğlenceye gelenler yemek ve sofranın sıradan olmasına bakmamışlar kendilerini eğlenceye kapatmışlardır.</p>	<p>vermek istemez, söylediğimiz gibi Rezzak Sufi İşanbaba'nın sözünden çıkamazdı, İşanbaba'nın isteği ile kızını Binbaşı'ya verir. Kızının, karısının ve kendi hayatını tahlikeye attı. Zebi yedi senelik Sibriya'ya sörgün edilir.</p>
--	--	---

SONUÇ

Rus Çarlığı, XVI. yüzyılda başlattığı Orta Asya'yı işgal etme politikasını, bölgeyi tanıdıkça, XVIII. yüzyıldan itibaren yoğunlaştırarak, 150 yıllık bir mücadeleden sonra başarıyla sonuçlandırdı. Çarlık yönetiminin işgalden sonra

bölgeye tam olarak yerleşebilmek amacıyla Türkistan'da oluşturduğu yönetim birimlerinin uygulamaları sonucu yerli halk yüzyıllardır yaşadığı topraklarda ikinci sınıf vatandaş durumuna düştü. Ayrıca, hem yönetim, hem de Rus Çarlığının diğer bölgelerinden getirilen göçmenlerin haksız uygulamalarına maruz kaldılar. İktisadi ve siyasi anlamda kurulmuş olan düzen yıkılarak yerine halkın yabancı olduğu Rus sistemi kuruldu ve Ruslar, ellerinden geldiği kadar yerli halkı kurulan yeni düzenin dışında tutmaya çalıştılar. Yönetimin haksız uygulamalarına dayanamayan halk Çarlık yönetimine karşı siyasi mücadeleye girdi. Rus Çarlığına karşı, işgal sırasında olan savaşlarda ve isyanlar sırasında yüz binlerce insan hayatını kaybetti.

Rus Çarlığının bölgede yerleşme politikaları sadece idari ve ekonomik boyutta kalmayarak, eğitim ve kültürel konularda da kendini gösterdi. Çarlık yönetimi hem yönetim kademelerinde ihtiyacı olan kadroları yetiştirmek ve hem de halkı Ruslaştırmak amacıyla Türkistan'da Rus-yerli okullarını açtı. Türkistan'ın Rus hâkimiyeti altına girmesi yerli halk için kolay alışılabılır bir durum olmasa da sonuçta Ruslar Avrupa'ya yakın olmaları sebebiyle teknolojik anlamda Türkistan halkından daha üstün durumdaydılar. Bu dönemde dünyanın diğer bölgeleriyle (Avrupa ve Rusya) ilişkilerin kurulması da Türkistan'ın geri kalmış halinin anlaşılmasında etkili oldu. Rus işgali ve bundan kaynaklanan baskıların Türk boyları arasında şuurlaşmaya, niçin esir oldukları ve geri kaldıkları konusunda sorgulanmaya başlamasına yol açtı.

Böylelikle geleneksel aydınların döneminde değişim istekleri kırırdanmaya başlamıştı. Fakat başta siyasi rejim (Emir) ve ulema olmak üzere toplumun bazı sınıflarından tepkiler başlamıştı. Türkistan'da ileri gelenleri arasında ortaya çıkan bu fikir ayrılığının sebebi, tabii ki sadece eğitimde usul tartışması değildi. Yeni sistemle gelen toplumsal, ekonomik ve kültürel değişiklikler de Ceditçi ve Kadimciler arasında mücadelede etkiliyordu. Kadimciler ile Ceditçiler arasında ilk tartışmalar mahallelerde yeni bir öğretmen sınıfının doğmasıyla başladı. Bu tepkilerden en başta toplum içerisindeki eski statülerini korumayı ve eğitimde geleneksel sistemin devamını isteyen Kadimciler gelmektedir. Kadimciler bu şekilde eski düzenin değişmesine engel olma çabalarıyla, toplum içerisinde hem kendi yerlerini hem de onları destekleyen yöneticilerin varlıklarını idame ettirmeye çalışmışlardır. Aslında

bunların Kadimcilerinde değerli fikirleri vardı, ondan dolayı Ceditçilere karşı çıkmaktaydı. Kadimciler ancak kurumsal ve düşünce değişimleri üzerinden İslam toplularında bir ilerleme oluşturulabileceğini zannediyordu. Değişim yenileme ve ilerleme için gerekli gayeler ve düşünceler İslam’da mevcut olduğuna inanıyorlardı. Onlar başar uygarlığın ve toplumsal gelişimin sosyal araçları din, ırk, sınıf ayrımı tanımadığını anlamakta zorlanıyordu. Ceditçiler ile çelişki hak talimatlarından biri idi.

Kadimcilere göre mevcut durumun değişmesi, toplum değerlerinden uzaklaşma manasına geliyordu. Bundan dolayı çağdaş sistemde öğretim uygulayan “Usul-i Cedit” hareketi, Rus istilasında ve çarların “Obuscurationis (Cehalet Tarafı)” idaresi altında uzun zaman bilim ışığı görmeyen Türk soylu kavimlerin, bir maarif ve kültürel davası niteliğini kazanmıştı.

Kadimcilerin değerli fikirleri ve ileri görüşleri ve açık fikirleri bu Kadimcilerden biri olan Cemaleddin Afgani, her şeyden evvel doğunun uyandırıcılarından biridir. İslam alemine özgürlük fikirlerini aşılama, Müslümanları uyandırmak için gece gündüz demeden aralıksız çalıştılar. Afgani’nin başlıca iki gayesi vardı.

- 1- Müslümanları uyandırmak, ıslahat yapmak, medeniyet yolunu göstermek.
- 2- Müslüman ülkelerini Avrupalıların siyasi ve iktisadi nüfuzdan kurtarmak.

Geleneksel Türkistan aydınlarına göre Türkistan toplum hayatının üç temel meselesi şunlardı: Cahil ve ilgisiz halk, unutulmuş veya kaybedilmiş medeni miras ve baskıcı parçalanmış yönetimler. Dolayısıyla aydın hareketi ortaya çıkan durumu değerlendirirken sadece dışarıdan gelen Rus hâkimiyetini eleştirmekle kalmayıp, yerli yönetim ve kültürel yapıyı da sorumlu tutuyordu. Geleneksel aydınların Türkistan’da belirledikleri bu sorunları kendilerinden sonraki aydın gençlere aktardılar ve oluşan modern aydınlar bütün güçleriyle bu sorunları çözmeye çalıştılar. Türkistan aydınları bu kötü durumdan sömürgeci Avrupalı güçleri değil, kendilerini sorumlu tuttular. Geri kalmışlığın sebeplerini Türkistan’da aradılar. Onlara göre çare yine Türkistan’daydı. Düşmana karşı koyabilmek için halkın temel değerleri olan İslam ve Türklük, birleştirici özellik taşıyor ve bunun halka anlatılması

gerekiyordu. İlim sayesinde Türkistan geri kalmışlıktan kurtulacak ve nihayetinde sömürü düzenini kırıp bağımsız olacaktı. Bu yüzden yenilik taraftarı Türkistan aydınları en fazla eğitime ve halkı bilinçlendirmeye önem verdiler. Türkistan halkının ortak değerlerini oluşturan İslamlık ve Türklük bilincini yeni eğitim metotlarıyla birlikte işleyerek halka anlatmaya çalıştılar. Böylelikle ortaya çıkan fikir akımları ilk olarak Türkistan eğitim kurumlarında işlenerek halka yayıldı ve bu fikirleri rehber edinen aydın gurupları ortaya çıktı. Yenilikçi aydınların başını çektiği bu modern değişim, İslam'dan kopma şeklinde değil tam tersine İslami kaidelerin okullarda bilimsel bir şekilde öğretilmesi ve Panslavizm'in karşısında İslami kültür öğelerinin ön plana çıkartılarak eğitim ve dilde millileşme olarak kendini gösterdi.

Bu yeni değişim hareketini, diğer reform çabalarından ayıran bazı özellikler göze çarpmaktadır. Öncelikle, Doğu medeniyetlerinin genelinde rastlanan tepeden inmeci iyileştirme politikaları yerine, Türkistan'da tabana daha yakın bir yerlerden yükselen bir hareket meydana geldi. Yani Osmanlı yenilik hareketlerinin tersine, Türkistan'da iyileştirme politika ve usullerini tespit ve tatbik edenler, tıpkı Tatarlar arasında olduğu gibi, halktan kişilerdi. Bu sağlam temeli atan ve harekete yön verenler Türkistan aydınlarıydı. Türkistan yerli halkı, Rus işgali sırasında ve işgalden sonra bölgede kurulan yönetimin uygulamalarına karşı mücadele verirken, bu hareketle Türkistan aydınları da fikri manada kendilerine düşen görevleri yerine getiriyorlardı. Mücadelede gerekli olan manevi gücü halka asılamaya, ortak değerleri işleyerek halkı birleştirmeye çalışmanın yanında kendileri de bu mücadeleye fiili olarak katılıyorlardı. Halkın Ruslara karşı silahlı mücadelesinde gördükleri en önemli eksiklik olan cahilliği kurdukları okullar vasıtasıyla yenmeye, bilinçli hareket etmeye gayret ediyorlardı. Aynı zamanda, dönemin aydınlarının bu mücadele içerisinde fiili olarak yerelmaları ve Çarlık Rusya'sının işgallerini, yönetim politikalarını bizzat yaşamaları, onların düşünsel dünyalarını derinden etkiliyordu.

Türkistan aydınları, bir bakıma halkla derin bir bağlantı kurarak halkı sömürgeci ve baskıcı yerli ve Rus Çarlık yönetimine karşı korumaya çalışmışlardır. Milli aydınlara bu yeni fikirlerle (Türkçülük, İslamcılık, Ceditçilik) oluşması, Şekillenmesi ve faaliyetleri asla kolay olmadı. XX. yüzyılla birlikte kendini politik ortamda hissettiren bu yenilikçi çevre İslamcılık ve Türkçülük fikirlerinden etkilenen

Cedit hareketi çerçevesinde Türkistan'da açılan mektep ve medreselerde eğitim gören gençlerden oluştu. Bu sebeple Türkistan'da, Rusya'da yaşayan Müslüman Türk halk diğer Müslümanların yaşadığı yerlerde olduğu gibi milli aydınların eğitilmiş kısmı Müslüman dinini geliştirerek korumaya çalıştı. Bu hareketlere, din adamları da (mollalar, işanlar) katıldılar. Bunlar İslamcılık fikri ile İslami koruyarak, yerli halkı bu güçlü duygu ile bir arada tutmak amacıyla Müslümanlığı propaganda ettiler. Bu İslamcı ve Türkçü çevre halka batının felsefesini, teknolojisini, yeniliklerini, şiirini süzgeçten geçirerek yansıtıyordu. Halkı, Müslüman ve Türk birliğine çağırarak Rus baskısına her zaman karşı oldular. Çar yönetimi, Türkistan'daki medrese, mektepleri İslami filizlendiren düşman gibi müderris ve öğretmenleri ise tehlikeli sayıp, çalışmalarını takip edip cezalandırarak baskı altında tutmaya çalıştı. Bu baskılar yönetim tarafından artırıldıkça aydınlar birbirlerine daha çok yaklaşmaya çalıştılar. Ne var ki yönetimin baskısından Çarlığın kendi Rus halkı da rahatsızdı. Bu rahatsızlığın ortaya çıkardığı Çarlık Rusya'sındaki 1905 ihtilali aydınların faaliyetlerini artırmalarında ve gelişmelerinde bir dönüm noktasını teşkil etti.

Mahmud Hoca Behbudi o zamanki marifet için yeni okulların açılması yeterli değildi. Yaşanılan çağa ve dünyada olup bitenler hakkında bilgi sahibi olmak lazımdı. Millet ve vatanın içinde bulunduğu durumdan haberdar olmak, gündelik yaşamın nasıl geçtiğinden haberdar oluş gerekiyordu. Yani millet için öyle bir ayna lazımdı ki, orada hem kendi kusurlarını hem de güzelliklerini görmeliydi. İşte bu ihtiyaç ve zaruret Behbudi'yi tiyatro ve basına yönlendirmiştir. "Pederküş" adlı eserini bu sebeple yazmıştır. Fakat bu eserin yazılışı ve sahnelenmesi oldukça meşakkatli oldu. Bunun sebepleri arasında öncelikle Çar hükümetinin Türkistan'ın manevi hayatının zenginleşmesini istememesi gelmektedir. 1916 yılında Türkistan Genel Valiliğini yürüten N.R. Kuropatki'nin "Biz yerli ahaliyi ilerlemeden, okuldan, Rus hayatından elli yıl geride bıraktık" sözü bunun en güzel delildir. İkinci olarak gerilik ve durgunluk sebebiyle büyüyen cehalet, mutaassıplık gelmektedir.

Üç perde dört sahneden ibaret olan Pederküş piyesi, muhtevası itibariyle Ceditçilerin eğitim hakkındaki görüşlerini aksettirmektedir. Behbudi Hoca ise Pederküş Peysinde Türk ve İslam âleminin Hıristiyan âlemi karşısındaki perişanlığını

daima eğitimsizlik ve cehaletle izah etmişlerdir. İslam âlemi, zaman içerisinde kendisini yenilemeyen eski eğitim kurumları sebebiyledir ki çağın gerisinde kalmış ve Osmanlı ülkesi dışında tamamı Hıristiyan âleminin işgaline uğrayarak sömürge haline gelmiştir. İşgalden ve sömürge olmaktan kurtulmanın tek çaresi, eski eğitim kurumlarını ıslah etmek, yeni eğitim kurumları açmak ve genç nesilleri, yeni eğitim programlarına göre tanzim edilmiş okullarda, çağın gerektirdiği bilgilere sahip insanlar olarak yetiştirmektedir, yani cehaletin karanlığından ilmin aydınlığa çıkmaktadır. Behbudi efendi'nin bu maksatla Türkistan'da yeni mektepler açtığı, yeni bilgileri ihtiva eden ders kitapları yazdığı ve gazete ve dergilerde yeni aynı maksatla yazılar kaleme aldığı bilinmektedir.

Abdurrauf Fıtrat Hind Seyyahının Kıssası'nda Müslümanlar Avrupalılardan aşağı değildir. Müslüman dünyanın bugünkü acıklı duruma ise ilim, çalışma ve sanatı teşvik eden İslam yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Öne göre Buhara, hatta bütün Türkistan ve İslam dünyasının geri kalmasının sorumluları ulema ümera ve onlara körü körüne itaat eden halktır. Bu sıralamada en büyük pay sahibi ulemadır. Başka bir tahlilde Fıtrat İslam dünyasının geri kalmasından Hind Seyyahı'nın ifadesiyle Buhara'yı sorumlu tutar. "Pek büyük bir üzüntüyle şunu söyleyebilirim ki, Buharalılar sadece İslam'ın genel yıkılışında pay sahibi olmakla kalmamışlar, belki İslam âlemindeki bazı kavim ve kabileleri gaflet dünyasına atmışlardır. Bize göre yazarın Buhara'yı bu denli suçlamasını asıl sebebi, hala İslam dünyasının uyanışını onların şilkinmesinde görmesinden kaynaklanmaktadır. Son tahlilde Fıtrat, geleneksel İslam toplumunu, bütün kavram ve kurumlarıyla bir Batı toplumuna dönüştürme niyetinde görünmektedir. Onun çeşitli alanlarda teklif ettiği ıslahatın esas amacı, insanlığın ortak birikim ve tecrübesinin bir ürünü olan Batı medeniyetinin bazı unsurlarının da katkısıyla sağlıklı bir Müslüman toplum ve yönetim oluşturmak ve sonunda İslam ülkelerini sömürgecilerin boyunduruğundan kurtarmaktır.

Abdül Hamid Süleymanoğlu Çolpan 1936 yılında yazdığı "Keçe ve Kündüz" romanının "Gece" bölümünde geçmişin karanlık bir manzarası çizilmekte, şu ana kadar bulunmayan veya yazılmaya "Kündüz" kısmında büyük bir olasılıkla Ekim İhtilalı'ndan sonraki dönem anlatılmıştır. Romanda 1. Dünya Savaşı esnasında

Türkistan halkının durumu, hayat tarzı, Çarizm siyasetinin zulmü ve halkın zalime, zulme karşı isyanı ele alınmıştır. Roman kahramanlarında Ceditçi Şerafiddin Hocaev, Miryakub'a Çar memurlarını kastederek; "Biz bunları sevmiyoruz. Bunlar bizim düşmanımızdır! Bizim memleketimiz Rus hükümeti "Sömürge" diye bakmakta, aynı kendi vatanlarının üey avladı gibi.... Bunun için buraya iyi memurlarını göndermiyor." Dedi. Çar vakili Naib Töre de çarizmin çökmekte olduğunu hissetmekte, "O büyük imparatorluk dehşeti fırtına ve dalgalar sebebiyle zulmete, belirsizliğe, yokluğa sürükleniyor" diyordu. Çolpan ülkenin bağımsızlığa ulaşma gayesini, Türkî halkların (birleşmesini) "Dilde, işte, fikirde birlik" gerekliliğini ceditçi kahramanlarının ağzından vermektedir.

Türk ve İslam âleminde reformu temel alan bu fikirler Türkistan aydınları arasında yerleştikten sonra Çarlık Rusya'sına karşı verdikleri kültürel ve siyasi bağımsızlık mücadelesinde önemli bir etkiye sahip oldu. Türkistan'da ilk başlarda kültürel yenileşme olarak kendini gösteren bu fikirler, 1905 Rus ihtilalından sonra kültürel tabanlı politik bir zemine taşındı. 1905 ihtilalının Çarlık topraklarında ortaya çıkardığı kısa süreli özgür düşünce ortamı, Türkistan yerli Türk aydınlarını birleşmeye ve halkın kültürel, ekonomik, siyasi haklarını sömürgeci ve baskıcı Çarlık yönetimine karşı savunmalarına imkân verdi. Aydınlar, bu ortamdan yararlanmak isteyip, çeşitli dernek ve kuruluşların etrafında birleşerek, isteklerini Çarlık yönetimine kabul ettirmeye çalıştılar. 1917 yılına kadar İslamcılık ve Türkçülükle şekillenen Ceditçilik, 1917 Bolşevik ihtilalından sonra Türkistan'da Milli devlet düşüncesinin kurulması isteğinin temelini oluşturdu. Rus halkı ve Türkistan yerel halkı bu devrimi sevinçle karşıladılar. Ancak geçici iktidar zamanında da Türkistan'ın sömürge statüsünde kalması, ekonomik durumun kötüleşmesi, gıda bunalımı gibi sebepler milli aydınların milli devlet kurma düşüncesini fiili hale dönüşmesinde etkili oldu. Yani, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında İslam âleminde ortaya çıkan İslamcılık ve Türkçülük hareketi, Türkistan'da milli devlet kurma idealini 1917 yılına kadar kültürel ve siyasi olarak olgunlaştırdı. Bu fikirler, 1917 Bolşevik ihtilalından sonra Rusya tarihi içinde Müslüman-Türk liberal, demokratik partilerin oluşmasının temelini teşkil etmesinin yanında, Türkistan yerli halklarının bağımsızlığını elde etmek için Türkistan aydınlarını harekete geçirdi. Ancak Sovyet yönetiminin uyguladığı politikalar sebebiyle bunda başarılı olamasalar

da, kültürel olarak tam bir başarı sağlamışlardır. Ayrıca XX. yüzyılın başındaki aydınların bu yenilikçi fikirleri, Sovyetler birliğinin dağılmasından sonra kurulan Türk Cumhuriyetlerinin kurulma sürecinin başlangıcını ve temelini teşkil etti.

KAYNAKLAR

ABDUAZİZOVA, Nazira, **Özbekistan Journalistikası Tarihi**, Taşkent, 2002.s.23.

AKA, İsmail, **Timur ve Devleti**, TTK, (Ankara, 1991), s. 120.

- ANDİCAN, A.Ahat, Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Baskı Yeri, Tunç Matbaacılık, Birici Baskı, 2003, İstanbul, S.25
- ATACAN, Haşim, “Cedit Edebiyat Doğusunda”Kızıl Kızıl kalem dergisi** 2.kitap, Özdev neşr. S-T., 1929.s.16
- AVCI, Yusuf , “ Fıtrat’ın Hayatı ve ilk Devri Özbekçedeki Dil Bilgisi Terimlerinin Günümüz Özbek Ve Türkiye Türkçesindekilere Karşılık Araştırması”** Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi, Sayı,22.s.7.
- CURAYEVA, Barçınay, ”İsmail Gaspıralı ve Türkistan Cedit Hareketi”, Türkler Ansiklopedisi C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002,s. 631**
- ÇOKAY, Mustafa, 1917 Yılı Hatıra Parçaları, Yaş Türkistan Neşriyatı, Ankara, 1988,s.58.**
- Çolpan, Abdulhamid Süleyman oğlu. Keça ve Kündüz, Şark, Taşkent, 2000, s.77.**
- DEVLET, Nadir, İsmail Bey (Gaspıralı), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.19-22.**
- DEVLET, Nadir, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917, 2. Bs. Ankara, Türk Tarihi Kurumu, 1998.s.28-29.**
- ERŞAHİN, Seyfettin, Buhara’da Cedicilik-Eğitim Islahatı Tartışmalar ve Abdulrrauf, Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları), baskı Türkiye Diyanet Vakfı, s.215.**
- ESHENKULOVA, Kishimjan, “MODERN BİLİMLERİN TÜRKİSTAN’A GİRİŞİ (1800-1917)”,** Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı İSTANBUL 2007,s.50-51.

EVCI, Tevfik, **Yeni Türkistan Dergisi 1927-1931**, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale-2006,s.34.

FITRAT, Abdurauf, “**Hindistan’da Bir Farangi İle Buharali Mudarrisning Cadit Mektepleri Hususide Kilgan Munazarasi**”**Tanlangan eserleri**, Taşkent Muhtariyeti,200.s. 56.

FITRAT, Abdurauf, **Çin Seviş Şiirler Dramalar Makaleler**, Gafur Gulam edebiyat sanat neşriyatı, Taşkent, 1996. S.26

GÜNGÖR, Ebubekir, **Çarlık Döneminde Türkistan’da Fıkır Akımları**, Yüksek lisans Tezi,Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Bişkek, 2008, s.134.

GÜNYOL, Vedat, **Mektep Maddesi, İslam Ansiklopedisi**, Cilt–7, (Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 1997),s.652

Hacı, Muin, “**Müfti Mahmudhoca Hazretleri Kim edi**”, Ma’rifet Libâsıdaki Âzâdlik, s. 136. <http://www.ziyouz.com>.

HACI, Muin, **Toplanmış Eserleri**, Taşkent Maneviyat, 2005.s.9.

HAYİT, Baymirza, **Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri** Türk Dünyası Araştırma vakfi, İstanbul, 1987. s.209-211

HAYİT, Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara, ...s.164.

HAYİT, Baymirza, **Milli Türkistan Hürriyet Davası**, Çev. Timur Kocaoğlu, AKM Bas. Yay., Ankara, 2004, s. 119.

HAYİT, Baymirza, **Türkistan’da Öldürülen Türk Şairleri**, Kardeş Matbaası Ankara, 1971, s. 6-7.

- Darvesh, **Jadidlar Kim Bo'lgan?**, 05.12.2012, <http://jadid.uz/jadidizm-uzb/>.
- Baymirza, **Hayit, Türkistan Nedir**, 05.12.2012, <http://kh-davron.uz/baymirza-hayit-turkistan-nedir.html> .
- İslam**, Ansiklopedisi, **Medrese Maddesi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993 Cilt-7, s. 652.
- KANLIDERE**, Ahmet, **XIX Yüzyıl Türk Dünyası**, 1. Baskı, Eskişehir 2013, s.184.
- KARAKAŞ**, Şuayip, **Türkistan'da İlk Tiyatro Faaliyetleri Ve Pederküş Piyesi**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü, s.169.
- KARAKAŞ**, Şuayip, **TÜRKİSTAN'DA İLK TİYATRO FAALİYETLERİ VE PEDERKÜŞ PİYESİ**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü, s.165.
http://journals.manas.kg/mjsr/oldarchives/Vol01_Issue02_2001/212.pdf.
- KARİMOV N.** - Bashq. **Xx. Eser Özbek Edebiyatı Tarihi**, Taşkent, O' qituvchi, 1999. <http://www.ziyouz.com>
- KARİMOV**, L.A. **İstiqlal Vama Naviyat, Türkistan: Özbekistan**, 1994. (www.ziyouz.com.)
- KASIMOV**, Begali, **Milli Uyanış**, Çeviren, AÇIK, Fatma, Atatürk Kültür Merkezi, 2009, Birinci Baskı, Ankara, s.6.
- KHALİD**, Adeeb, **"Ceditçilik Ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş "**, **Türkler Ansiklopedisi C. 18**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 637-638.
- KOCAOĞLU**, Timur, **Türkistan'da Yenilik Hareketleri Ve İhtilaller 1900-1024**, Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını birinci baskı 2001, Haarlem, Netherlands.s. 19.

MARAŞ, İbrahim, **Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)**,
Ötüken Neşriyatı, İstanbul,2002,s.31

Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi,Cilt-6, Meydan
Yay.,İstanbul, 1990, s.757.

ÖZBAY, Hüseyin, **Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın şiirleri:
metin, aktarma, inceleme**, TKAED,133, Ankara,1994,s15.

ÖZDİL, Muhammed, **İsmail Gaspıralı'nın Din Ve Toplum Anlayışı**,
İsparta 2009,Yüksek lisans tezi, s.13.

RIZAYEV, Şöhret, **Cedit Dramasi**, Taşkent, Şark Neşriyatı, 1997. S.
53.

SAİDOV, Halim., **Ma'rifet Libâsidagi Âzâdlik**, Taşkent 2000,s.135.

SALİH, Muhammed, **Türkistan Şuuru**, (Hazırlayan, Şuayb Karakaş),
Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 1997, s. 16.

SARAY, Mehmet, **Gaspıralı İsmail Bey' den Atatürk' e Türk
Dünyasında Din ve Kültür Birliği**, Ankara, 2008, TDK, s. 9.

SOMUNCUOĞLU, Tümen, **19.Yüzyılının İkinci Yarısında
Türkistan'da Yerli Eğitim Kurumlarının Durumu**, OAKA,
Yayımlı, s.106.

SOMUNCUOĞLU, Tümen, **Türkistan'da Eğitim (1865-1917) Ve
Çarlık Rusya'sının Sosyo- Politik Açından Eğitime Yaklaşımı** ,
(Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Ankara, 2006),
s. 125-128.

SOMUNCUOĞLU, Tümen, **Türkistan'da Eğitim (1865-1917) Ve
Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı**,
Ankara, 2006. s. 200.

ŞAKİROVNA, S. M. XIX. Kılımdın II. Carımı XX. Kılımdın Başındaki Tüştük Kırgızstandağı Bilim Berüünün Abalı , (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (Oş, 2007), s. 24.

TOGAN, Ahmet Zeki Velidi, Bugünkü Türkleri “Türkistan” Ve Yakın Tarih, 2.Baskı, İstanbul 1981, s. 1.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C. 15 ,Özbek Edebiyatı, cilt, II. Hazırlayan (Tahir Kahhar), Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000,s.272.

ÜŞENMEZ, Emek, Yeni Özbek Edebiyatı, 1. Baskı Ankara 2013, s. 45.

YAMAN, Ertuğrul, Türkistan Notları, Türk Tarihi Kurumu Basımevi Ankara 1998.S.11.

YELOK, SAVAŞ Veli, “ Türkistanlı Ceditçi Mahmut Hoca Behbudi'nin Ölümü” Türkiyat Türkler Bilim Araştırmalar Dergisi Bahar, 10,Sayı,6,s.

YELOK, SAVAŞ, Veli, “Ceditçilik Bazı Mülahazalar”, Türkiyat, Türklük Bilim Araştırmaları Dergisi, Bahar 2010/Sayı 6. S.335.

YULDASHEV, Marufjon, ÇAĞDAŞ TÜRK EDEBİYATLARI-II, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir,2013,s.67.

ŞIK, İsmail, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bir Osmalı Arşiv Belgesi Işığında Cemaleddin Afgani'de Mehdilik Anlayışı,17:1,2012 s.31.

RAHMAN, Fazlur, islamî Yenilenme Makaleler III, (derleme ve çeviri: Adil Çiftçi), Ankara Okulu Yayınları- 2002, s.297.

Mustafa, ŞENTÜRK, “Musa Carullah'ın Eğitim Üzerine Düşünceleri:"Tarihu'l-Kuran Ve'l-Mesanif" Adlı Eseri

Bağlamında”,A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 48, ERZURUM 2012, s.257

Musa, Carullah (1875-1949):Tatar Alimi ve Düşünürü,” Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, XXXI, İstanbul, 2006,s.214.

KALBERDİEV, Abdilaziz, Musa Carullah Bigiyef’in Kelamî Görüşleri, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s.2.

USMONOV, Qamariddin, SODIQOV, Muhammet, O‘ZBEKISTON TARIXI,(1917—1991-yillar, Şark, Taşkent, 2010,s.5

HACI, Muin, “Mahmut Hoca Behbudi” Zerefşan gazetesi, 25 Mart 1923, WWW.ziyouz.com

AÇIK, Fatma, Özbek Edebiyatı, Birinci Baskı, Mart 2007, Ankara, S. 20.

Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı, 1988 yılı 15 Nisan. <http://www.ziyouz.com>.

Pervane, BAYRAM, ŞARKIN BÜYÜK FİLOZOFLARINDAN CEMALEDİN AFGANÎ VE ONUN TÜRK DÜNYASINA TESİRLERİ, Qafqaz Üniversitesi Bakü/AZERBAYCAN http://journal.qu.edu.az/article_pdf/1030_346.pdf.

Taceddin, Şimşek, **Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi,** <http://serdargunes.files.wordpress.com/2012/06/cemaleddin-afgani-ve-mc3bccadelesi.pdf>.

GÖKALP, Ziya, Türkleşmek İslamlaşmak, Türk Kültür Yayıncı, İstanbul, 1974, s.12.

KADİMCİLERİN GİYİNİŞ TARZINA ÖRNEKLER

KADİMCİLERİN GİYİNİŞ ÖZELLİKLERİ

– Genelde kadimciler giyinirken dini inanışa (İslam Dinine) göre giyinmeye dikkat ederlerdi. Kadimcilerin başında beyaz sarığı, uzun bakımsız sakalları yaklaşık bir karış uzunluğunda olurdu. Kadimciler resimde görüldüğü gibi tüm vücudunu örten altın işlemeli çapan giyerlerdi. Bu çapan çeşitli renklerde olabilirdi. Elbisenin üzerindeki nişanlar, madalyalar Ruslar tarafından takdim edilmiştir. Kadimcilerdeki bu nişan ve madalyaların çokluğu onların başarılarını gösterirdi. Aynı zamanda kadimciler giymiş oldukları altın işlemeli çapanın yanında bellerine de gümüş saplı uzun bir kılıç takarlardı. Kadimcilerin giymiş oldukları çapanların üzerinde kesinlikle düğme olmazdı çünkü düğme inanışa (İslam Dinine) göre haramdı. Kadimciler çapanı birleştirebilmek için boynuna şal bağlardı. Genel olarak kadimciler bellerine de uzun bir kuşak bağarlardı, bu kuşak elbisenin açılmasını engellerdi ve bir nevi kemer görevi görürdü. Kadimcilerin ayakkabıları siyah renkli, deriden yapılmış uzun topuklu çizmelerdi. Kadimcilerin inanışlarına göre sandalyeye oturmak günahı, bu yüzden genellikle yerlere otururlardı.

CEDİTÇİLERİN GİYİNİŞ TARZINA ÖRNEKLER

CEDİTÇİLERİN GİYİNİŞ ÖZELLİKLERİ

Ceditçilerin ilk baştaki elbiseleri çok az farklarla kadimcilerden ayrılmıştır. Ceditçiler başlarındaki sarığı takmaya devam etmişlerdir. Ceditçilerin sakallarında belirgin farklar olmamıştır yine en bir karış civarındadır. Fakat ceditçilerde en büyük fark üzerlerine giymiş oldukları çapanların yakalarını açmaya başlamaları ve içlerine giymiş oldukları gömleklerin boğaza kadar düğmeli olmalarıdır. Düğme kadimcilerde haram olmasına rağmen ceditçilerde kullanılmaya başlanmıştır. Genellikle ceditçilerin ceketlerinin boyları uzundu.

— Ceditçilerin başlarında kadimcilerde gördüğümüz sarığın yerini kalpağın almış olduğunu görmekteyiz. Resimde görüldüğü gibi ceditçilerin sakallarının kadimcilere

göre daha bakımlı ve daha kısa olduğu dikkatimizi çekmektedir. Kadimcilerin genel olarak giymiş oldukları çapanlar ceditçilerde yerini boğaza kadar düğmelenmiş gömleğe ve yine iki yakayı birleştirmek için kullanılan düğmeli ceketlere bırakmıştır.

KADİMCİLERİN GİYİNİŞ TARZINA ÖRNEKLER

KADİMCİLERİN GİYİNİŞ ÖZELLİKLERİ

Son zamanlarda bile Kadimcilerin giyiniş özellikleri değişmemiştir. Hala giyinişleri dini inanışa (İslam Dinine) göre giyinmeye dikkat ediyorlardı. Kadimcilerin başında beyaz sarığı, uzun bakımsız sakalları yaklaşık bir karış uzunluğunda olurdu. Kadimciler resimde görüldüğü gibi tüm vücudunu örten altın işlemeli çapan giyerlerdi. Bu çapan çeşitli renklerde olabilirdi. Elbisenin üzerindeki nişanlar, madalyalar Ruslar tarafından takdim edilmiştir. Kadimcilerdeki bu nişan ve madalyaların çokluğu onların başarılarını gösterirdi. Aynı zamanda kadimciler giymiş oldukları altın işlemeli çapanın yanında bellerine de gümüş saplı uzun bir kılıç takarlardı. Kadimcilerin giymiş oldukları çapanların üzerinde kesinlikle düğme olmazdı çünkü düğme inanışa (İslam Dinine) göre haramdı. Kadimciler çapanı birleştirebilmek için boynuna şal bağlardı. Genel olarak kadimciler bellerine de uzun bir kuşak bağlardı, bu kuşak elbisenin açılmasını engellerdi ve bir nevi kemer görevi görürdü. Kadimcilerin ayakkabıları siyah renkli, deriden yapılmış uzun topuklu çizmelereydi. Kadimcilerin inanışlarına göre sandalyeye oturmak günahı, ama son zamanlarda sandalyeye bile oturmaya alışmıştı. Elllerinde kılıc yüksek makamlara oturanların ellerine kılıcı olurdu ve başka alta çalışanların kılıcı yoktu.

CEDİTÇİLERİN GİYİNİŞ TARZINA ÖRNEKLER

CEDİTÇİLERİN GİYİNİŞ ÖZELLİKLERİ

Ceditçilerin ilk baştaki elbiseleri çok az farklarla kadimcilerden ayrılmıştır. Ceditçiler başlarındaki sarığı takmaya devam etmişlerdir. Ama son zamanlarda ise sakaları kısalmış takım elbise giyinmiş gözlerine gözlük takmış baya Avrupa tarzine, Fakat ceditçilerde en büyük fark üzerlerine giymiş oldukları çapanların yakalarını açmaya başlamaları ve içlerine giymiş oldukları gömleklerin boğaza kadar düğmeli olmalarıdır. Düğme kadimcilerde haram olmasına rağmen ceditçilerde kullanılmaya başlanmıştır. Genellikle ceditçilerin ceketlerinin boyları uzundu. Son zamanlarda çapan giyinmelerde azalmıştı. Ceditçilerin büyük amacı Avrupa tarzine giyinmektir.

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Abdul Fatah Rasooly

Doğum Yeri : Afganistan Takhar

Doğum Yılı : 06.01.1987

Medeni Hali : bekar

EĞİTİM VE AKADEMİK BİLGİLER

Lise 19....-19.... : 2003-2005

Lisans 19....-19.... : 2006-2010

Yabancı Dil : İngilizce